

Міністерство освіти та науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

О. М. Храмцов

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ОХОРОНИ ПРАВА ЛЮДИНИ
НА ПСИХІЧНУ НЕДОТОРКАННІСТЬ
(ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА)**

Монографія

Харків
«Факт»
2022

УДК 343.226
Х89

Рекомендовано до друку Вченою радою
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 12 від 29 листопада 2021 року)

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор О. О. Житний;
доктор юридичних наук, професор В. І. Павликівський;
доктор юридичних наук, професор Ю. В. Орлов

Храмцов О. М.

Х89 Кримінально-правове забезпечення охорони права людини на психічну недоторканність (теорія та практика) : монографія / О. М. Храмцов. – Харків : Факт, 2022. – 252 с.
ISBN 978-617-8052-26-1

У монографії розглянуто комплекс теоретичних та практичних питань сучасного стану кримінально-правового забезпечення охорони права людини на психічну недоторканність. Проаналізовано значення фізичного та психічного насильства в нормах Загальної та Особливої частини законодавства про кримінальну відповідальність України. Досліджені нетрадиційні способи кримінального впливу на психічну недоторканність. Вивчено закордонний досвід правової оцінки кримінальних правопорушень, які посягають на психічну недоторканність особи. За результатами дослідження надано авторські рекомендації щодо вдосконалення відповідного законодавства про кримінальну відповідальність.

Для науковців, практичних працівників, викладачів, студентів і широкого кола читачів, які цікавляться проблематикою кримінально-правового забезпечення охорони права людини на психічну недоторканність.

УДК 343.226

ISBN 978-617-8052-26-1

© Храмцов О. М., 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	5
1. ПСИХІЧНА НЕДОТОРКАННІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК ЇЇ СУБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО ТА ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ	
1.1. Психічна недоторканність як суб'єктивне право людини	8
1.2. Психічна недоторканність як об'єкт кримінально- правової охорони.....	19
2. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ СПОСОБІВ ТА ФОРМ ВПЛИВУ НА ПСИХІЧНУ НЕДОТОРКАННІСТЬ ОСОБИ	
2.1. Загальна характеристика основних способів та форм впливу на психічну недоторканність особи	27
2.2. Кримінально-правова характеристика психічних впливів у кримінальних правопорушеннях проти життя та здоров'я	62
2.3. Кримінально-правова характеристика психічних впливів в кримінальних правопорушеннях проти честі та гідності	107
2.4. Кримінально-правова характеристика психічних впливів у кримінальних правопорушеннях проти статевої свободи та статевої недоторканності	129

2.5. Кримінально-правова характеристика психічних впливів у кримінальних правопорушеннях проти власності	145
3. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕТРАДИЦІЙНИХ ВИДІВ ПСИХІЧНОГО ВПЛИВУ НА ОСОБУ	166
ВИСНОВКИ	205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	218

ВСТУП

Сучасні дослідники негативних (в тому числі і протиправних) психічних впливів на особу та суспільство визначають наступні проблеми, які потребують негайного та ефективного рішення: урахування психологічного змісту відповідних категорій у правових нормах діючого законодавства нашої країни; психічні властивості особистості можуть виступати як джерело небезпеки через трансформацію психічної енергії в енергію суспільно небезпечної поведінки або за допомогою прямого психічного втручання; психологічна небезпека створюється за допомогою зазіхання на психіку людини впливами двох типів (перший — коли в результаті впливу психологічне здоров'я залишається в нормі, але змінюється поведінка людини; другий — коли страждає сама психічна структура, виникають негативні психічні стани й порушуються психічні процеси); існує психічний стан, що виникає у результаті впливу, який не підпадає ні під визначення погрози, ні під визначення обману — це стан так званого керованого (гіпнотичного) і заміщеного (зомбування) свідомості; використання таких джерел психологічної небезпеки, як інформаційні та соціальні; правовому регламентуванню підлягають не всі сфери психологічної життєдіяльності людини й суспільства, а тільки ті, які перебувають або можуть перебувати під контролем свідомості й соціальних механізмів; у науковий обіг повинна бути уведена система злочинів проти психологічної безпеки¹.

В даній роботі автор пропонує власне вирішення окремих з вказаних вище проблем захисту особи та суспільства від кримінальних психічних впливів.

Право на недоторканність відноситься до природних прав людини і громадянина. Воно характеризується одно-

¹ Миронець С. М. Правові аспекти психологічної безпеки. Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 6. Ч. 2. Харків : УЦЗУ, 2007. С. 49–51.

часно правом на фізичну та психічну недоторканність. Це право включає декілька взаємопов'язаних складових (елементів), які називають можливості правомочності. По-перше, це право на позитивні дії, а саме можливості користуватися і розпоряджатися своїм тілом згідно своєї свідомості та волі. По-друге, право пред'являти вимоги до інших осіб виконувати обов'язки по не втручанню у фізичну та психічну складову особистості. По-третє, право отримувати захист з боку держави, в тому числі і кримінально-правовий від посягань на фізичну та психічну недоторканність особи. Слід зазначити, що психічна недоторканність особистості, на відміну від фізичної недоторканності не має належного захисту кримінально-правовими засобами. Фактично, цей захист обмежується в більшості випадків, встановленням кримінальної відповідальності за погрози як самостійне кримінальне правопорушення або спосіб вчинення певних правопорушень. Ця робота присвячена особливостям кримінально-правової характеристики кримінальних правопорушень, які посягають на психічну недоторканність особи. Вони розміщуються в різних розділах Особливої частини законодавства про кримінальну відповідальність. Психічна недоторканність виступає в них як основним, так і додатковим об'єктом. В монографії досліджуються найбільш небезпечні впливи на психіку особи (її свідому та несвідому складову), які можна об'єднати терміном «психічне насильство». Останнє має свої особливості в кримінальних правопорушеннях проти життя та здоров'я, проти статевої свободи та статевої недоторканності, проти честі та гідності, проти власності. Саме ці особливості і досліджуються в даній монографії. Окремий розділ роботи присвячений нетрадиційним психічним впливам: гіпнозу, навіюванню тощо. Наголошується, що такі дії повністю відповідають ознакам насильницьких дій і повинні отримати відповідну кваліфікацію, а окремі бути криміналізовані.

Останнім часом Україна зіштовхнулася з проблемою інформаційно-психологічної війни. Така ситуація потребує відповідного реагування, в тому числі і кримінально-правового.

Автор вважає, що безумовно проблема кримінально-правового забезпечення охорони психічної недоторканності особи є актуальною і потребує негайного адекватного рішення. Ця робота повинна відбуватися у тісній співпраці з фахівцями в галузі психології, психіатрії, нейрофізіології, соціології та інших наук.

Монографія частково включає в себе матеріал, який був підготовлений автором і опублікований в інших його роботах. Теоретичні положення даної роботи є дискусійними і неоднозначними. Автор пропонує долучитися до дискусії з цих питань всіх, хто займається даною проблемою і буде вдячний за аргументовані пропозиції та зауваження. Окрему вдячність автор виказує шановним рецензентам: професору Житному Олександру Олександровичу, професору Павликівському Віталію Івановичу, професору Орлову Юрію Володимировичу, мудрі поради та конструктивна критика яких зробили можливим видання даної монографії.

1. ПСИХІЧНА НЕДОТОРКАННІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК ЇЇ СУБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО ТА ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

1.1. Психічна недоторканність як суб'єктивне право людини

Із змісту ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України випливає, що його основними завданнями є: 1) правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства; 2) запобігання кримінальним правопорушенням. Таким чином, норми законодавства про кримінальну відповідальність охороняють лише найважливіші, найбільш цінні об'єкти. Охорона менш важливих об'єктів здійснюється нормами інших галузей права (адміністративного, цивільного, трудового тощо).

Конституція України в своєму розділі 2 до найважливіших цінностей відносить: право на життя, особисту недоторканість, свободу, конфіденційність особистого життя, право обирати та бути обраним, власності, свободи слова і думки, свободи совісті тощо.

Поняття «людина» в законодавстві про кримінальну відповідальність розуміється як біологічна істота і як особистість. В першому випадку, охороняються права на життя, здоров'я, фізичну та психічну недоторканність, особисту свободу. В другому, охороняються політичні, економічні, трудові та інші права людини. На наш погляд, честь та гідність особи взагалі не охороняються засобами кримінального права (в КК відсутні кримінальні правопорушення, основним безпосереднім об'єктом яких виступають такі соціальні цінності як честь та гідність). Про це мова йти в роботі буде далі. Слід зазначити, що засобами криміналь-

ного права охороняються права як громадян України, так і іноземних громадян та осіб без громадянства.

Ст. 3 Конституції України визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю¹. В свою чергу, ст. 29 Основного закону України зазначає, що кожна людина має право на свободу і особисту недоторканність². Далі в цій статті визначаються конституційні гарантії прав особи, яка заарештовується або тримається під вартою. Саме так визначається недоторканність як право людини в «Національній стратегії у сфері прав людини», яка затверджена Указом Президента України. Згідно з нею, метою забезпечення права на свободу та особисту недоторканність є створення ефективної системи захисту права на свободу та особисту недоторканність, ефективне розслідування злочинів насильницького зникнення. Для досягнення цієї мети потрібно: привести у відповідність із міжнародними стандартами процедуру затримання і тримання під вартою; припинити практику незареєстрованих затримань; забезпечити періодичні перевірки судом законності затримання, позбавлення волі осіб; посилити ефективність судового контролю за підставами позбавлення волі і примусовою госпіталізацією до психіатричних закладів; проведення ефективного розслідування тощо³. Як бачимо в цих нормативних актах недоторканність людини розглядається як суб'єктивне право на недоторканність у межах кримінального чи адміністративного провадження.

Значно ширше право на особисту недоторканність визначається ст. 289 Цивільного кодексу України. Згідно з даною нормою, фізична особа не може піддаватися катуванню, жорстокому поведженню та поведженню, яке приз-

¹ Конституція України 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

² Там само.

³ Указ Президента України № 501/2015 від 25.08.2015 «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини». URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 30.09.2019).

водить до приниження гідності особи¹. Як ми бачимо Цивільний кодекс розглядає право на особисту недоторканність значно ширше ніж Конституція. Він деталізує це право щодо окремих категорій фізичних осіб: малолітні, неповнолітні, особи, що знаходяться у безпорадному стані.

У загальному розумінні «недоторканність» означає «охорону від усяких посягань з боку будь-кого, закріплену в законі» або «те, що не можна псувати, знищувати, паплюжити через значимість, важливість тощо². Право на особисту недоторканність, в першу чергу, це право на захист від фізичного насильства та психічного насильства. Як зазначає А. А. Опальова, забезпечення особистої недоторканності людини пройшло три історичних етапи, які різняться змістом даної категорії. На першому етапі недоторканність особи захищалася з використанням фізичної сили або сили роду. Другий етап включав поряд з фізичною силою і силу соціальної влади. Почали з'являтися привілеї осіб, які мали владні повноваження. На цьому етапі вже виникають зачатки вольової та духовної недоторканності. На третьому етапі особиста недоторканність захищається правовими засобами, які ураховують класову та станову нерівність. І лише четвертий етап дозволив забезпечити рівність захисту особистої недоторканності всіх членів суспільства, хоча привілеї та імунітет залишився у осіб, які виконують державні функції³.

Це право веде свій початок з Великої Хартії Вільностей 1215 року. Саме в ній вперше особисту свободу почали захищати від свавілля. Ніхто вже не міг бути заарештованим, затриманим, до нього не могла бути застосована особиста чи майнова кара інакше ніж на підставі законі і ви-

¹ Цивільний кодекс України 2003 р. *Відомості Верховної Ради України* 2003. №№ 40–44. Ст. 356.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. С. 336.

³ Опалёва А. А. Институт личной неприкосновенности (теоретико-правовые проблемы) : монография. Москва : Акад. управления МВД России, 2008. С. 48.

року «перів»¹. Далі це право було закріплено в Петиції про права 1628 року² та Декларації прав людини та громадянина 1787 року³.

Всесвітнє визнання особиста недоторканність як право людини отримала у Загальній декларації прав людини. Стаття 3 даної декларації визначає, що кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність⁴.

Останнє формальне закріплення на міжнародному рівні право особистої недоторканності отримало в Хартії основних прав Європейського Союзу, підписаній у Ніцці в 2000 році. Як зазначає Н. Г. Васильєва, цей документ підбив підсумок усього попереднього розвитку ідей прав людини у усьому світі та є найсучаснішим актом з прав людини⁵. Стаття 3 даної Хартії, яка так і називається «Право на особисту недоторканність» зазначає, що кожна людина має право на фізичну недоторканність і недоторканність психіки⁶.

Особиста недоторканність є особистим немайновим правом, яке людина отримує з народження. Як зазначає М. А. Гора, до особистих немайнових прав людини, які вона отримує з народження відносяться: право на життя, на охорону здоров'я, на особисту недоторканність, на сім'ю (батьків), на безпечне для життя й здоров'я середовище, на ім'я, на індивідуальність, на свободу творчості, свободу пе-

¹ Международные акты о правах человека. Сборник документов / сост. и вступ. ст. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. Москва : Норма, Инфра-М, 1998. С. 4.

² Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Новое и новейшее время / сост. проф. В. А. Томсинов. Москва : ИКД «Зерцало – М», 2012. С. 3.

³ Там само. С. 32.

⁴ Загальна декларація прав людини від 10 груд. 1948 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення 03.02.2017).

⁵ Васильєва Н. Г. Поняття права на цілісність особистості та його міжнародно-правова характеристика. *Проблеми законності*. Вип. 91. С. 226.

⁶ Хартия основных прав Европейского Союза від 7 груд. 2000 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення 03.02.2019).

ресування та деякі інші права, які перелічені у 21 та 22 главах Цивільного кодексу України¹.

Право на особисту недоторканність є суб'єктивним правом людини. Тобто воно є індивідуальним, таким що належить не тільки всім, але й кожному. В теорії держави та права суб'єктивне право – це гарантована державою міра можливої, дозволеної поведінки особистості, головний елемент її конституційного статусу². Право людини на недоторканність гарантується державою і визнається разом з іншими найвищими соціальними цінностями. Серед науковців немає єдності думок щодо сутності і змісту права людини на особисту недоторканність. Так В. С. Олійник зазначає, що право на особисту недоторканність є гарантованою державою і закріпленою в Конституції та поточному законодавстві природною можливістю кожного діяти чи утримуватися від дій за власною волею, не порушуючи при цьому прав та свобод інших осіб і користуватися особистою недоторканністю...³.

В свою чергу, Н. Г. Васильєва посиляючись на Хартію основних прав Європейського Союзу визначає право на цілісність особистості як право людини на реалізацію та захист приватної сфери, в тому числі і особистої недоторканності... Це право дає суб'єкту можливість особисто контролювати втручання у власний розум, тіло, почуття гідності, зберігати таємницю особистого життя та особистої інформації...⁴.

¹ Гора М. А. Класифікація особистих немайнових прав фізичних осіб. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 7. С. 80.

² Теория государства и права: курс лекций / под. ред. П. И. Матузова, А. В. Малька. Москва : Юрист, 1999. С. 259.

³ Олійник В. С. Конституційне право людини на особисту недоторканність і його забезпечення органами внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00. 08. Київ, 2006. С. 11.

⁴ Васильєва Н. Г. Поняття права на цілісність особистості та його міжнародно-правова характеристика. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 91. С. 230.

В свою чергу, Є. А. Суханов пропонує розглядати право на особисту недоторканність в державно-правовому та кримінально-процесуальному розумінні. Перше дозволяє розуміти недоторканність як право людини зі встановленням загальних гарантій його здійснення. Друге дозволяє забезпечити його реалізацію в межах кримінального переслідування особи. На його думку, існує цивільно-правове розуміння права на особисту недоторканність¹.

Г. Овадюк під особистою недоторканністю розуміє особисту безпеку людини, яка гарантується державою і полягає в недопущенні, припиненні і караності посягань членів суспільства або посадових осіб держави на життя, здоров'я, тілесну недоторканність, статеву свободу, честь та гідність, нормальну течію психічних процесів тощо². В цьому визначенні автор виділяє наступні види особистої недоторканності: фізична, моральна, психічна та індивідуальна. Сумнівним є виділення такого виду недоторканності як індивідуальна. На наш погляд, мова йде як раз про свободу людини.

Слід зазначити, що право на недоторканність людини (фізичної особи) характеризується двома складовими: правом на фізичну недоторканність і правом на психічну недоторканність. Є неприпустимим обмежувати право людини на недоторканність лише правом на фізичну недоторканність. Саме ідеальна, духовна складова відрізняє людину від тварин і вона повинна належним чином бути захищеною. Порухення права на фізичну недоторканність призводить до нанесення шкоди життю, здоров'ю людини або створює загрозу спричинення такої шкоди у різних сферах життєдіяльності останньої. Порухення права на психічну недоторканність може також призводити до смерті людини, нанесення їй фізичної шкоди, нанесення різ-

¹ Гражданское право : учебник. Т. 1. Общая часть / отв. ред. Е. А. Суханов. URL: http://www.civillex.netbook/CivilLaw-12_MSU.pdf (дата звернення 03.02.2019).

² Овадюк Г. Понятие неприкосновенности личности и его конституционно-правовая характеристика. URL: http://www.law-n-life.ru.arh91_Ovadjuk.doc (дата звернення 05.02.2019).

них видів психічної шкоди, впливу на її свідомість тощо. Нами підтримується позиція Ф. М. Рудинського, який зазначає, що термін «недоторканність» виражає неприпустимість неправомірного насильства в демократичній державі. У системі громадянських прав він відводить праву на особисту недоторканність місце в переліку прав, якими гарантовано особисту безпеку особи. Дослідник виділяє три види недоторканності: фізичну (життя, здоров'я), моральну (честь та гідність), духовну (можливість на підставі свободи волевиявлення розпоряджатися своїми вчинками, не бути підданим незаконному примусу¹.

І. Л. Петрухін розглядає особисту недоторканність як інститут конституційного права, до якого відноситься право на життя, здоров'я, «тілесну» недоторканність, статеву свободу та їх захист державою, право людини на честь і гідність, духовну свободу, психічну недоторканність, індивідуальну свободу².

В свою чергу, О. А. Лукашева під недоторканністю особи розуміє необхідну умову свободи особи, можливістю особи безперешкодно користуватися соціальними благами, які надає людині той чи інший устрій, не боятися фізичного або психічного насильства, посягання на життя, здоров'я, вільного вибору форм поведінки з урахуванням їх відповідності правопорядку й суспільній моралі³.

Таким чином, особиста недоторканність як право людини, як принцип і як інститут конституційного права має декілька складових: фізичну, психічну, духовну, моральну та інші види недоторканності. Як справедливо зазначають О. О. Левендаренко та С. Ю. Бутенко особиста недо-

¹ Рудинский Ф. М. Наука прав человека и проблемы конституционного права (труды разных лет). Москва : ТФ «Мир», 2006. С. 213–340.

² Петрухин И. Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение: Общая концепция. Неприкосновенность личности : монография. Москва : Наука, 1985. С. 37.

³ Лукашева Е. А. Социалистическое право и личность : монография. Москва : Наука, 1987. С. 130.

торканність має компонентну структуру, кожен елемент якої перебуває у нерозривному зв'язку з особистістю¹.

Зміст природного права людини на фізичну та психічну недоторканність характеризується трьома взаємопов'язаними елементами. Їх ще називають можливості-правомочності. До них відноситься: 1) право на позитивні дії, тобто право користуватися й розпоряджатися своїм тілом, окремими його органами і тканинами, право вільно здійснювати вчинки відповідно до власної свідомості та волі; 2) право вимагати від інших суб'єктів виконання їх юридичного обов'язку не втручатися в фізичну та психічну складову особи без її дозволу, не допускати будь-якого негативного фізичного та психічного впливу на людину; 3) право на державний захист у різних формах (в тому числі і кримінально-правовими засобами) від неправомірних посягань на фізичну та психічну складову особи. Тільки разом ці елементи створюють суб'єктивне право на особисту недоторканність людини. Ми підтримуємо позицію В. П. Грбової яка під природою особистої недоторканності розуміє забезпечувальний суспільними відносинами стан, за якого вона є захищеною від посягань інших громадян та посадових осіб і може задовольняти свої потреби та інтереси, використовуючи при цьому соціальні та природні можливості².

Ще одним важливим питанням є розмежування понять «особиста недоторканність» і «право на особисту недоторканність». Часто їх використовують як синоніми. Але ці поняття не є тотожними. Нами підтримується позиція В. А. Патюліна, який зазначає, що «особиста недоторканність» — це фактичний стан, а «право на особисту недоторканність» — це право громадянина на державний захист його особистості від незаконних посягань, а також з обов'язком державних органів захищати особу від непра-

¹ Левендаренко О. О. Сутність особистої недоторканності особи в кримінальному процесі України та рішеннях Європейського суду з прав людини. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2011. № 2. С. 107.

² Грбова В. П. Щодо визначення змісту категорії «особиста недоторканність». *Форум права*. 2009. № 2. С. 99.

вomisних посягань. Необхiдно також розрiзняти обмеження особистої недоторканностi (зокрема обмеження особи вiльно розпоряджатись собою) та порушення права недоторканностi особистостi¹. В свою чергу, Л. П. Расказов i I. В. Упоров зазначають, що явище, яке вiддалене вiд людини в просторi та часi до такого рiвня, що людина в означений момент не пов'язує це зi своїм особистим життям, не може бути об'єктом особистої недоторканностi².

Слiд зазначити, що право на особисту недоторканнiсть достатньо захищено нормами законодавства про кримiнальну вiдповiдальнiсть. Але це в бiльшостi випадкiв стосується саме права на фiзичну недоторканнiсть. Психiчна недоторканнiсть людини захищається законодавством про кримiнальну вiдповiдальнiсть недостатньо. Що ж стосується фактичного стану захищеностi особистої недоторканностi, то з цим в краiнi iснують серйознi проблеми. Але така ситуацiя залежить не стiльки вiд законодавства, а скiльки вiд дiяльностi правоохоронних, судових та iнших державних органiв. I особливо це стосується особистої психiчної недоторканностi. Таким органам при здiйсненнi своїх обов'язкiв дозволяється саме обмежувати право людини на особисту недоторканнiсть. Але часто в iх дiяльностi (особливо в кримiнальнiй процесуальнiй) спостерiгаються не обмеження, а саме порушення.

Гарантiї забезпечення особистої психiчної недоторканностi визначенi цiлою низкою нормативно-правових актiв. Так ст. 28 Конституцiї України визначає, що нiхто не може бути пiдданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гiднiсть, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вiльної згоди не може бути пiддана медичним, науковим чи iншим дослiдам³. Частина 2

¹ Патюлин В. А. Неприкосновенность личности как правовой институт. *Советское государство и право*. 1973. № 11. С. 15.

² Рассказов Л. П., Упоров И. В. Естественные права человека : учеб. пособие. Санкт-Петербург : Лексикон, 2001. С. 22–23.

³ Конституцiя України 1996 року *Вiдомостi Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141.

ст. 289 ЦК України закріплює, що фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню¹.

Ціла низка норм Кримінального процесуального кодексу спрямована на забезпечення особистої психічної безпеки при проведенні досудового слідства та розгляду матеріалів кримінального провадження в суді. Стаття 11 КПК України визначає, що особі, відносно якої проводиться кримінальне провадження повинно бути забезпечено повага до гідності, її прав та свобод. При забороняється піддавати особу катуванню, жорстокому поводженню або такому поводженню, що принижує її гідність, вдаватися до погроз застосування подібного поводження². Тобто суд, суддя, слідчий суддя, слідчий, прокурор, здійснюючи провадження та приймаючи рішення, зобов'язані поважати честь та гідність всіх осіб, що беруть участь у кримінальному провадженні. При проведенні слідчих та інших дій забороняється принижувати честь і гідність особи, застосовувати катування, жорстоке чи нелюдське поводження, фізичне насильство, погрози, незаконно обмежувати права та законні інтереси фізичної особи.

Кримінальний процесуальний кодекс закріплює і право кожного захищати усіма засобами, що не заборонені законом, свою гідність, права, свободи і інтереси при здійсненні кримінального провадження. Стаття 87 КПК вимагає не визнавати доказами такі, що отримані з істотним порушенням прав і свобод людини, які гарантуються Конституцією України, міжнародними угодами, згоду на які надала Верховна Рада України. Вона зобов'язує суд визнавати істотними порушеннями прав і свобод людини отримання доказів шляхом катування, жорстокого чи іншого нелюдського поводження, приниження гідності особи³. Ураховуючи положення КПК Л. М. Гуртієвою виділені наступні

¹ Цивільний кодекс України 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.

² Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.

³ Там само.

види порушень особистої недоторканності особи при проведенні слідчо-оперативних дій: а) вчинення протиправних діянь, передбачених КК України (зокрема, умисні тілесні ушкодження різного ступеню тяжкості, побої мордування, тортури) або вчинення інших насильницьких дій, що заподіяли фізичний (в т. ч. психічний) біль (зокрема, позбавлення сну, їжі, води, медичної допомоги, шумова дія); б) застосування психічного насильства: погрози застосування фізичного або психічного насильства щодо особи або її близьких; в) проведення наукових та інших дослідів, застосування гіпнозу, медикаментозних препаратів та інших методів, що не отримали офіційного визнання¹. Ми вважаємо, що способом психічного впливу є і погрози і застосування поліграфу. Це повинно бути здійснено лише за згодою особи. Такої думки дотримуються і інші вчені².

Гарантії психічної недоторканності встановлені і іншими законами. Так частина 3 ст. 32 Основ законодавства України про охорону здоров'я визначає, що з метою запобігання шкоди здоров'ю населення застосування гіпнозу, навіювання, інших методів психологічного і психотерапевтичного впливу дозволяється лише у місцях та в порядку, встановлених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я³.

Частина 2 ст. 6 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» встановлює, що не допускається трансляції програм або їх відеосюжетів, які можуть завдати шкоди фізичному, психічному чи моральному розвитку дітей та підлітків, якщо вони мають змогу їх дивитися⁴.

¹ Гуртієва Л. М. Етичні основи діяльності слідчого : автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.09: Одеса, 2008. С. 11.

² Волошина В. К. Визначення принципу особистої недоторканності та його зміст у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 575.

³ Основи законодавства України про охорону здоров'я 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.

⁴ Закон України «Про телебачення і радіомовлення»

На наш погляд, вплив засобів масової інформації на психічну складову особистості є набагато більшим. Більш детально про це буде йти мова далі. Нами підтримується точка зору С. Ф. Денисова та О. І. Напиральської, які зазначають що зловживання свободою інформації у сфері масових комунікацій має високий ступінь суспільної небезпеки і призводить до проникнення у свідомість особи, формування у неї негативних правових установок і інших негативних соціально-правових наслідків. Вона викликає у суспільстві дисфункціональні, криміногенні й навіть кримінальні ефекти¹.

Виходячи з викладеного, право людини на особисту психічну недоторканність – це суб'єктивне, особисте, немайнове право людини на забезпечення недоторканності природного протікання психічних (інтелектуальних, волевових та емоційних) процесів від негативних протиправних впливів з боку інших осіб.

Найбільш небезпечні і протиправні впливи на психічну недоторканність визнаються кримінально караними діями.

1.2. Психічна недоторканність як об'єкт кримінально-правової охорони

Об'єкт виступає обов'язковим складу кримінального правопорушення і має важливе як теоретичне, так і практичне значення. Це значення полягає в наступному: він розкриває суспільну небезпечність правопорушення, визначає характер його суспільно небезпечних наслідків, дозволяє здійснити правильну кримінально-правову кваліфікацію, провести розмежування різних кримінальних правопорушень, розмежувати кримінальні правопорушення з іншими. В науці під об'єктом кримінального правопорушення розуміється те, на що посягає особа, яка вчиняє ді-

1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 10. Ст. 43.

¹ Денисов С. Ф., Напиральська О. І. Формування злочинної поведінки молоді через засоби масової комунікації : монографія. Запоріжжя : Просвіта, 2012. С. 5.

яння і чому заподіюється шкода чи існує реальна можливість заподіяння такої шкоди¹. В науці відсутнє єдина думка з приводу того, що ж визнавати об'єктом кримінального правопорушення. Ми підтримуємо думку В. І. Павликівського, який зазначає, що питання про об'єкт кримінального правопорушення, його зміст носять дискусійний характер².

Наша робота не має на меті ґрунтовного дослідження підходів, щодо об'єкту кримінального правопорушення в науці кримінального права. Проаналізуємо лише основні з них. Традиційним є підхід до визнання об'єктом злочину суспільних відносин³. В подальшому виникло декілька наукових підходів щодо визначення об'єкта кримінального правопорушення. М. В. Сенаторов виокремлює вісім основних підходів⁴. Так одні автори розуміють під цим елементом складу злочину правові блага⁵. Другі наголошують на цінностях як об'єкті злочину⁶.

Г. П. Новосьолов під об'єктом любого кримінального правопорушення визначає людей, які в одних випадках виступають як фізичні особи, а в інших як певна множинність таких осіб, які можуть мати статус юридичної особи,

¹ Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: курс лекций. Москва : Издательство БЕК, 1996. С. 146.

² Павликівський В. І. Кримінально-правове забезпечення свободи слова та професійної діяльності журналістів в Україні : монографія. Харків : Панов, 2016. С. 176.

³ Пионтковский А. А. Уголовное право РСФСР. Часть Общая : учебник. Москва : Юрид. издание, 1925. С. 129–130.

⁴ Сенаторов М. В. Об'єкт злочину та його відображення законі про кримінальну відповідальність. Питання боротьби зі злочинністю: збірник наукових праць. 2003. № 7. С. 133–145.

⁵ Гавриш С. Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступления. *Право и политика*. 2000. № 11. С. 14; Зелінський А. Ф., Куц В. М. Об'єкт злочину і структура Особливої частини Кримінального Кодексу. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1997. № 2. С. 152.

⁶ Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для вузів / за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. Київ : Юрінком Інтер, 1997. С. 100.

в третіх – суспільство в цілому¹. Його підтримують і інші автори².

В. М. Трубников під універсальним визначенням поняття об'єкту злочину розуміє права, свободи, обов'язки та законні інтереси людини і громадянина³. В. Н. Кудрявцев та А. В. Наумов пропонують компромісний варіант по визначенню об'єкта злочину і під останнім розуміють блага, цінності і інтереси⁴.

Окремими науковцями наголошується на не-обов'язковості визначення об'єкта кримінального правопорушення, тому що всі концепції, які його визначають є правильними і односторонніми одночасно. В суспільстві такі категорії, як блага, цінності, інтереси, відносини знаходяться у нерозривному зв'язку и взаємодії і тому при посяганні можуть постраждати різні категорії. Головним є не те, як називається об'єкт, а те яка шкода йому наноситься⁵.

На наш погляд, такий спірний підхід обумовлений і особливостями визначення об'єкта кримінального правопорушення в самому кримінальному законодавстві. Воно визначає, що останнім можуть бути як певні матеріальні, та і нематеріальні блага (наприклад, територіальна цілісність, суверенітет, обороноздатність в кримінальних правопорушеннях проти національної безпеки). В інших нор-

¹ Новосёлов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты : монография. Москва : НОРМА, 2001. С. 60.

² Уголовное право. Общая часть : учеб. для вузов / отв. ред. проф. И. Я. Козаченко, проф. З. А. Незнамова. Москва : Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. С. 135.

³ Кримінальне право України : навч. посіб. / В. М. Трубников, М. В. Даньшин, О. О. Житний та ін. / за заг. ред. В. М. Трубникова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 109.

⁴ Российское уголовное право. Общая часть : учеб. / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. Москва : Спарк, 1997. С. 94–103.

⁵ Семикін М. В. Створення терористичної групи чи терористичної організації: кримінально-правове дослідження : монографія. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2003. С. 77–78, 84.

мах мова йде про певний правовий обов'язок (службові кримінальні правопорушення; кримінальні правопорушення проти сім'ї тощо). Окремі правопорушення посягають нормативно-правові приписи (регулятивні норми), які не виконуються і саме цим спричиняються суспільно небезпечні наслідки. Законодавство може чітко визначати потерпілого кримінального правопорушення: державний чи громадський діяч, неповнолітній, вагітна жінка тощо.

Не дивлячись на дискусійні питання, які виникають вважаємо, що підхід щодо суспільних відносин як об'єкту кримінального правопорушення є найбільш обґрунтованим. Він дозволяє охопити всі блага, цінності тощо, які поставлені під кримінально-правову охорону. Разом з тим ці питання вимагають галузевих і комплексних наукових досліджень, які повинні визначити змістовні характеристики, структуру, механізми спричинення суспільно небезпечних наслідків об'єктам кримінально-правової охорони.

Нами не підтримується позиція щодо не обов'язковості встановлення природи об'єкту кримінального правопорушення. Важливим питанням є розмежування об'єкту кримінального правопорушення і його предмету; предмету кримінального правопорушення і предмету кримінально-правового впливу. Під останнім в науці кримінального права розуміється певний елемент суспільних відносин, які охороняються законодавством про кримінальну відповідальність і якому безпосередньо заподіюється шкода¹. Психічна недоторканість характеризує соціальний зв'язок як елемент суспільних відносин, а фактично це право людини на психічну недоторканість від суспільно небезпечних посягань

Ураховуючи викладене, психічна недоторканість як об'єкт кримінального правопорушення – це суспільні відносини, які забезпечують недоторканність природного протікання психічних (інтелектуальних, вольових та емо-

¹ Кримінальне право України: Загальна частина : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закладів освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Стахиса, В. Я. Тація. Київ-Харків : Юринком Інтер, 2001. С. 97.

ційних) процесів в організмі людини від негативних проти-правних впливів з боку інших осіб. Психічна недоторканність – це не тільки природне, суб'єктивне немайнове право людини і громадянина, а і фактичний стан захищеності психіки людини від кримінально протиправних посягань.

На відміну від недоторканності фізичної, психічна недоторканність людини кримінальним законодавством охороняється недостатньо. Традиційною є точка зору про те, що тонкі аспекти функціонування психіки людини не можуть бути належним об'єктом правового захисту. Це обумовлено цілою низкою причин, в тому числі і неможливістю втручання в психічну діяльність іншої особи з метою вчинення кримінального правопорушення. Але це не так. Ми погоджуємося з С. О. Яременко який наголошує, що сучасний рівень розвитку високих технологій в даній сфері, зокрема, сучасні розробки у сфері нейронауки та психології маніпуляцій вказують на те, що «невразливість» людського розуму до сторонніх впливів більше не є незаперечною у ХХІ сторіччі... Інтенсивні дослідження впливу на свідомість людини та процесу прийняття людиною рішень, що проводяться в нейроработоріях на сьогодні, показують, що сфера психічного більше не є «езотеричною» матерією і заслуговує на реальну увагу законодавця¹.

В науці кримінального права поряд з недоторканністю вживають поняття безпеки, яка може бути фізичною та психічною. Під нею розуміється стан захищеності людини від зовнішніх загроз усіх немайнових благ останньої². На думку А. А. Тер-Акопова, безпека людини – це соціальна захищеність людини, яка забезпечує зберігання самої

¹ Яременко С. О. Психічна недоторканність людини як об'єкт кримінально-правового захисту. Правове життя сучасної України: матеріали Міжнарод. наук.- практ. конф. профес.-виклад. та аспірантс. складу. 2014. Т. 1. Одеса : Фенікс, С. 563–564.

² Тихонов А. К. Сущность категории личной безопасности и ее соотношение с категориями чести и достоинства. *Правоведение*. 1998. № 1. С. 127; Прудников А. С. Безопасность личности и её соотношение с другими правовыми категориями. *Закон и право*. 1999. № 3. С. 42.

людини та її окремих життєво важливих функцій у відповідності з найбільшими можливостями суспільства. Він виділяє репродуктивну безпеку, психологічну безпеку, духовну безпеку, економічну безпеку, екологічну безпеку і т. ін.¹. В свою чергу, В. В. Шаблистий під психологічною безпекою розуміє стан захищеності свідомості людини від будь-яких розладів або факторів, що можуть їх спричинити². Таке визначення автор дає з урахуванням законодавчого визначення поняття психічного здоров'я, під яким з урахуванням Закону України «Про психіатричну допомогу» розуміється відсутність психічних розладів³. На наш погляд, психологічна безпека – це не тільки стан захищеності свідомості людини від психічних розладів, а стан захищеності від любых неправомірних впливів на психіку людини, її свідому і безсвідому складову.

Дослідники інформаційної безпеки вказують про негативний вплив масових комунікацій на психіку людини. Так Г. М. Сащук вважає, що інформаційна безпека особистості – це стан її захищеності, різноманітних соціальних груп та об'єднань громадян від впливів, здатних проти їхньої волі та бажання змінювати психічні стани та психологічні характеристики, модифікувати її поведінку та обмежити свободу вибору⁴. В свою чергу, В. М. Петрик під інформаційною безпекою розуміє стан захищеності психіки і здоров'я від деструктивного інформаційного впливу, який призводить до адекватного сприйняття нею дійсності та (або) погіршення її фізичного стану⁵. На наш погляд, по-

¹ Тер-Акопов А. А. Безопасность человека: социальные и правовые вопросы : монография. Москва : Норма, 2005. С. 196.

² Шаблистий В. В. Безпековий вимір кримінального права України: Людино-центристське дослідження : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетр. державний ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2015. С. 212.

³ Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000. *Відомості Верховної Ради України*. № 19. Ст. 143.

⁴ Сащук Г. М. Безпекові виміри телепростору : монографія. Київ : Грамота, 2007. С. 16.

⁵ Петрик В. М. Щодо визначення інформаційної без-

няття безпеки і недоторканості в кримінально-правовому сенсі є поняттями тотожними і характеризуються спільними ознаками.

О. П. Дзьобань та В. Г. Пилипчук зазначають, що нині життєдіяльність суспільства ускладнюється вектором агресії й насильства, їх специфічного заломлення у відповідній соціально-економічній і культурній ситуації регіональних інформаційних просторів і тимчасових характеристик соціуму. На тлі явищ кризи й нестабільності інформаційне насильство виявляється неминучим елементом суспільного буття¹. Ми погоджуємося, що вплив на психіку іншої особи поза або всупереч її волі є насильством. Але це саме психічне насильство, яке може бути вчинене в інформаційній та позаінформаційній формі. Найбільш небезпечні його прояви його вже криміналізовані, а інші повинні бути криміналізовані.

В попередніх роботах автора вже давалися визначення поняття психічного насильства як кримінально-правової категорії. Під ним ми розуміємо умисний, суспільно небезпечний вплив на психіку іншої особи, вмотивований ворожою, інструментальною або негативистською мотивацією, який здійснюється інформаційним (дією чи бездіяльністю) чи позаінформаційним шляхом всупереч чи поза волею людини і впливає на свободу її волевиявлення або спричиняє психічну та (або) фізичну шкоду². В подальших розділах

пеки та її різновидів. Форми і методи забезпечення інформаційної безпеки держави: збірник матер. Міжнарод. науково-практ. конференції. м. Київ, 13 березня 2008 р. С. 163.

¹ Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти : монографія Харків : Майдан, 2011. С. 6.

² Храмцов О. М. Психічне насильство як спосіб вчинення злочину, його види та форми. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. Вип. 35. С. 173; Храмцов О. М. Психічне насильство в окремих складах злочинів (проблеми теорії та практики). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 118; Храмцов О. М. Кримінально-правова характеристика суспільно небезпечних наслідків психічного насильства. *Право і безпека*. 2009. № 1.

роботи розглянемо окремі прояви кримінального психічного насильства та стан кримінально-правової охорони психічної недоторканості особи в Україні.

Окрім визначення понять «психічна недоторканість» та «психічне насильство» потребують визначення і інші ключові поняття даної роботи. Такими поняттями є: кримінально-правове забезпечення та охорона.

Тлумачний словник української мови вживає дієслово «забезпечувати» в кількох значеннях. Для нас важливими є такі з них: 1) створювати надійні умови для здійснення чого-небудь, гарантувати щось; 2) захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки¹. Дієслово «охороняти» означає: 1) забезпечувати, гарантувати недоторканність кого-; чого-небудь; 2) оберігати від руйнування, знищення, завдання шкоди; 3) захищати від чого-небудь². Під кримінально-правовим розуміється таке забезпечення, що здійснюється за допомогою заходів кримінально-правового характеру.

Таким чином, кримінально-правове забезпечення охорони психічної недоторканності особи – це процес розробки та прийняття нових і вдосконалення чинних кримінально-правових норм, що передбачають відповідальність за кримінально протиправні прояви психічного насильства та інші психічні впливи на особу, а також підвищення ефективності практики їх застосування.

С. 47.; Храмцов О. М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства : монографія. Харків : НікаНова, 2015. С. 393.

¹ Словник української мови в 11-ти томах. Т. 3 / Білоштан А. П., Бурачок А. А., Гнатюк Г. М.; за заг. ред. І. М. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. С. 18.

² Словник української мови в 11-ти томах. Т. 5 / Білоштан А. П., Бурачок А. А., Гнатюк Г. М.; за заг. ред. І. М. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1975. С. 825.

2. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ СПОСОБІВ ТА ФОРМ ВПЛИВУ НА ПСИХІЧНУ НЕДОТОРКАННІСТЬ ОСОБИ

2.1. Загальна характеристика основних способів та форм впливу на психічну недоторканність особи

Впливи на психічну недоторканність людини проявляються у всіх сферах існування останньої. Вони мають різні рівні інтенсивності від незначних до суспільно небезпечних. Під психологічним впливом традиційно розуміється вплив на психічну складову людини (свідому та несвідому), що призводить до зміни її поведінки та нанесенню людині різного виду психічної шкоди.

Найбільш небезпечними психологічними впливами є ті, за які передбачена кримінальна відповідальність. О. В. Гуртовенко наголошує, що психічний вплив (протиправний кримінально-правовий психічний вплив) — це негативний вплив на психічну структуру особистості потерпілого від злочину чи особистості суб'єкта злочину, який є елементом (діянням чи обставиною) складів тих злочинів, норми КК України про які передбачають цей вплив у тому чи іншому вигляді прямо у тексті чи мають на увазі як ознаку злочину¹.

Психічні впливи на особу різняться між собою змістом та засобами впливу. Сидоренко О. В. виділяє наступні:²

¹ Гуртовенко О. Л. Психічний вплив і психічна шкода в кримінальному праві. *Актуальні проблеми держави та права*. 2005. Вип. 5. С. 473.

² Сидоренко Е. В. Тренинг влияния и противостояния влиянию : монография. Санкт-Петербург : Речь, 2002. С. 83.

Вид впливу	Зміст впливу	Засоби впливу
<i>переконування</i>	свідомий аргументований вплив на іншу людину чи групу людей з метою змінити їхні судження чи рішення	пред'явлення адресату чітких і зрозумілих аргументів, визнання сильних і слабких сторін прийнятого рішення
<i>навіювання</i>	свідомий неаргументований вплив на людину з метою зміни її стану, ставлення до чогось	особистісний магнетизм, авторитет, впевненість поведінки, використання обставин
<i>зараження</i>	довільне та мимовільне передавання свого стану чи ставлення іншій людині	висока енергетика власної поведінки, артистизм, використання інтриги для залучення партнера у виконання дій, погляд «очі в очі», тілесний контакт
<i>спонукання до наслідування</i>	здатність викликати бажання бути подібним до себе	публічна відомість того, хто впливає, демонстрація зразків високоморальної поведінки
<i>формування благоприйнятливості</i>	створення в адресата позитивного ставлення до себе	прояв власної непересічності та привабливості, надання послуги адресату впливу

<i>прохання</i>	звертання до адресата із закликом задовільнити бажання ініціатора впливу	ввічливі та чіткі формулювання, визнання права адресата відмовити у послугі
<i>деструктивна критика</i>	образливі висловлювання про особистість людини, насмішка над її діями	приниження особистості, висміювання того, що людина не в змозі змінити, критичні зауваження на адресу людини, яка перебуває в пригніченому настрої
<i>ігнорування</i>	умисна неухважність по відношенню до партнера по спілкуванню	ігнорування висловлювань та дій
<i>маніпуляція</i>	приховане від адресата спонукання його до переживання певних станів, зміни ставлення до чогось та виконання дій, необхідних для досягнення цілей ініціатора впливу	думки, почуття, рішення ініціатора впливу починають «належати» адресату впливу, за які він визнає свою відповідальність
<i>примус</i>	вимога виконувати вказівки ініціатора, підкріплена погрозами (відкритими чи прихованими)	жорстко окреслені строки чи методи виконання роботи, накладання заборон, які не можуть бути

		оскаржені, за- лякування нас- лідками, погро- за покарання
--	--	---

Як вбачається з наведеної таблиці, психологічний вплив на людину здійснюється в процесі комунікації, соціальної взаємодії. Така комунікація здійснюється як вербальними так і невербальними засобами. Вербальні характеризуються передачею інформації за допомогою мови. Вербальні засоби характеризують такі кримінальні правопорушення, як шахрайство (обман), різноманітні погрози, знущання (при доведенні до самогубства) тощо.

До невербальних засобів фахівці відносять наступні знакові системи: оптико-кінетична система: жести (виразні рухи рук), міміка (моторика м'язів обличчя), пантоміміка (пози тіла); паралінгвістична система: вокалізація голосу того, хто говорить, його діапазон, тональність тощо; екстралінгвістична система: темп мови, включення в неї пауз різної тривалості та інших елементів (сміху тощо); просторово-часова організація комунікативного процесу (відстань між особами, їх місцезнаходження один з одним в процесі спілкування)¹.

Нами підтримується точка зору про те, що кримінальний психічний вплив має всі загальні ознаки психічного впливу і відрізняється тим, що він передбачений в якості кримінального правопорушення діючим кримінальним законодавством і є антисоціальним та деструктивним. Аналіз діючого кримінального законодавства нашої країни дозволяє нам здійснити класифікацію впливів на психічну недоторканість за різними підставами:

1. За спрямованістю: прямий (злочинець впливає на потерпілого); зворотній (потерпілий провокує особу на вчинення кримінального правопорушення);

2. За рівнем безпосередності впливу: безпосередній вплив на потерпілого; опосередкований вплив на потерпі-

¹ Андреева Г. М. Социальная психология : учебник. Москва : Аспект Пресс, 1994. С. 80–81.

лого (через нанесення шкоди іншим особам, наприклад, близьким родичам).

Вплив на психіку іншої людини здійснюється інформаційним та позаінформаційним шляхом. Інформаційний вплив, в першу чергу, здійснюється за допомогою слова. Російський фізіолог І. П. Павлов називав слова – другою сигнальною системою дійсності і, на його думку, як раз ця система відрізняє людей від тварин. Слово є сильним подразником, який не має собі рівного ні в кількісному ні в якісному відношенні серед інших подразників. Слово є не тільки засобом міжлюдської сигналізації, а і може нанести значну шкоду іншій людині. Слова – гостра зброя, якою потрібно користуватися обережно¹.

В. А. Бачинін вважає, що людське слово несе в собі три основні етичні можливості. По-перше, воно може налагоджувати гармонійні відносини між людьми, будити в них почуття добрі, закликати до любові та милосердя. Воно здатне встановлювати цивілізовані, стабільні та ділові відносини, які побудовані на основі взаємної чесності та поваги до прав і свобод один одного. І нарешті, слово може виступати як лиходій, хижак, мета якого – залякати, обеззброїти, деморалізувати, знищити якщо не фізично, то психологічно або ідеологічно².

Матвеев В. С. вказує на те, що слово є тим кодом, який розуміють всі і дозволяє передавати інформацію, внаслідок чого воно здатне справляти на людину сильну психофізичну дію³. Тому слід підтримати позицію тих вчених, які зазначають, що для позбавлення людини життя може бути застосований як фізичний, так і психічний вплив. До останнього можна віднести спричинення психічної травми,

¹ Павлов И. П. 20-летний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. Условные рефлексы : монография. Ленинград : Биомедгиз, 1938. С. 723.

² Бачинин В. А. Философия, мир, человек, социум : монография. Харьков : ХИВД, 1994. С. 71.

³ Матвеев В. С. Загадки и резервы психики : монография. Свердловск : Изд-во Уральского университета, 1990. С. 61, 91.

яка призводить до смерті потерпілого, підбурювання до самогубства особи, яка не усвідомлює значення своєї поведінки¹. Сучасними філософами зазначається, що слова – це ні тільки спосіб висловлення власної думки, а і вчинення певних дій. Так американський філософ Д. Остін зазначає, що за допомогою слова людина виражає себе та здійснює певні вчинки. На його думку, мінімальною одиницею людської комунікації є не речення, а саме дії, які виконуються за їх допомогою. Словами не тільки вказують на певні об'єкти світу, а і стверджують про них, ставлять питання, дають обіцянку, виказують погрози тощо². М. І. Жинкін також зазначає, що мовні дії є ні чим іншим, як мовними вчинками³. На думку А. Г. Ковальова, повідомлення не може бути нейтральним ні щодо того, кому повідомляють, ні щодо того, хто повідомляє, повідомляючи щось, людина: по-перше, виражає до нього певне відношення, по-друге, переслідує якусь мету. Звідси в залежності від характеру та мети повідомлення, воно виступає в певній формі та передається певним способом⁴.

Слід зазначити, що поняття «психічний вплив» не застосовується в науках кримінально-правового циклу. Частіше вживається термін «психічне насильство» та його окремі прояви. Воно розглядається разом з такою кримінально-правовою категорією, як «фізичне насильство».

Слід зазначити, що і фізичне, і психічне насильство наносять психічну шкоду жертві кримінального правопорушення, порушують її фізичну та психічну недоторка-

¹ Кримінальне право України: Особлива частина : підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / Бажанов М. І., Баулін Ю. В., Борисов В. І. та ін.; за ред. проф. Бажанова М. І., Сташиса В. В., Тація В. Я. Київ : Юрінком Інтер ; Харків : Право, 2001. С. 30.

² Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов. Сборник / сост. и вступ. ст. И. М. Кобозевой, В. З. Демьянкова; общ. ред. Б. Ю. Городецкого. Москва : Прогресс, 1986. С. 380.

³ Жинкин Н. И. Механизмы речи : монография. Москва : Изд-во Академии пед. наук, 1958. С. 203.

⁴ Ковалёв А. Г. Курс лекций по социальной психологии. Москва : Высшая школа, 1972. С. 61.

ність. Але в цій роботі ми розглядаємо, в першу чергу, психічне насильство як самостійне суспільно небезпечне діяння та спосіб вчинення кримінальних правопорушень. Також розглядаються його суспільно небезпечні наслідки у вигляді саме психічної шкоди. Хоча воно може призводити і до небезпечної фізичної шкоди.

Нами категорично заперечується думка про те, що «психічне насильство» є дуже некоректною кримінально-правовою категорією. Окремими вченими пропонується замінити його на «нефізичне насильство», під яким слід розуміти умисне протиправне посягання на здоров'я, яке вчиняється шляхом психологічного впливу¹. На нашу думку, «нефізичне насильство» є поняттям дуже не конкретним, яке включає в себе різноманітні види впливу, які можуть бути і не спрямовані на психічну недоторканість іншої людини.

Традиційно в кримінальному праві суспільно небезпечні діяння можуть бути двох видів: фізичні та інформаційні. «В основі їх поділу лежать об'єктивні та суб'єктивні характеристики². У психології інформаційна дія характеризується такою поведінкою, яка призводить до передавання певної інформації іншим особам і може знаходити вираз словами, смислових жестах, виразних рухах (міміка та пантоміміка)³.

Ця концепція береться за основи і в науці кримінального права. На думку М. І. Панова всі суспільно небезпечні діяння поділяються на фізичні (енергетичні) та інформаційні⁴. Ураховуючи це, можна констатувати той факт, що всі можливі види впливу на людину можуть носити або

¹ Круковский В. Е. Нефизическое насилие в уголовном праве: понятие и признаки. *Право. Журнал высшей школы экономики*. 2017. № 3. С. 90.

² Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии : монография. Москва : Юрид. лит., 1968. С. 88.

³ Общая психология : учеб. для вузов / под ред. А. В. Петровского. Москва : Просвещение, 1976. С. 162.

⁴ Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность : монография. Харків : Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1982. С. 161.

фізичний або інформаційний характер. Останній при вчиненні кримінального правопорушення полягає в передачі суб'єктом за допомогою слів або конклюдентно відомостей та в сприйнятті їх іншими особами. «Це здійснюється у вигляді інформаційного процесу, який характеризується повним циклом переробки інформації і складається з наступних етапів: трансляцію, сприйняття, перетворення та збереження сигналів¹.

Інформаційний вплив безпосередньо здійснюється на психічну сферу іншої людини. Він може призводити до різноманітних наслідків: стрес, тривога, страх, певні психічно розлади тощо. Він може носити і опосередкований характер, наприклад з використанням певних технічних засобів. Так Г. В. Тимейко зазначає, що за результатами вивчення судової практики інформаційний насильницький вплив шляхом використання жестів складає 3 %, а слова 1 %². Характер інформаційного впливу, в тому числі і суспільно небезпечний характер обумовлюється змістом інформації, що передається. Остання може мати як прості форми механічного утворення, так і складні інформаційні процеси. Ю. А. Шерковін даючи визначення інформації наголошує на тому, що остання є тим, що вносить в нашу свідомість та відчувається нами психічно або у вигляді розробки й прийняття рішень, або у вигляді тих чи інших емоцій³. Не можна не погодитись з І. С. Курбатовою в тому, що наслідки суспільно небезпечного посягання на психіку особи залишаються такими, що вивчені не достатньо. На її думку, це обумовлено складністю доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями злочинця і психічними тра-

¹ Дубровский Д. И. Информация, сознание, мозг : монография. Москва : Высшая школа, 1980. С. 96–108.

² Тимейко Г. В. Проблема общего учения об объективной стороне преступления : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1986. С. 15.

³ Шерковин Ю. А. Психологические проблемы массовых информационных процессов : монография. Москва : Мысль, 1973. С. 80.

вами, які завдані потерпілій особі, які можуть становити більшу небезпеку ніж фізичні ушкодження¹.

Л. В. Сердюк справедливо наголошує на тому, що не дивлячись на різноманітність проявів психічного насильства, всі вони впливають на психіку людини за однією визначеною схемою: інформаційні дратівники проходять один і той же шлях і призводять до психічної травми. Вони діють на психіку іншої людини сприймаються через відповідні органи або нервові тканини. Після цього сигнал поступає в мозок людини, в якому здійснюється оцінка і виникає відповідна реакція психіки. Остання може охоплювати як свідому так і несвідому частину психіки людини і призводити до придушування чи обмеження волі або до спричинення психічної травми. Часто ці наслідки настають одночасно². Хоча слід погодитись і з тим, що наявність переданої інформації не завжди свідчить про здійснення інформаційного впливу. Таку нереалізовану інформацію фахівці називають носієм інформаційного впливу³. Так, Г. В. Тимейко та В. Б. Малінін не визнають можливість нанесення різної шкоди фактом самого інформаційного впливу. Дійсно погрози, сумні повідомлення можуть здійснити істотний вплив на здоров'я іншої людини. Але це можливо лише у випадках, коли організм потерпілої особи знаходився у нестабільному стані, що призвело до виведення його з рівноваги. Саме такі «внутрішні сили» і сприяють і навіть обумовлюють наслідки інформаційного впливу, який може призводити до втрати свідомості, різноманітних психічних розладів і навіть до смерті людини. На думку вчених, в кримінальному праві — це особливі умови на

¹ Курбатова І. С. Застосування фізичного впливу як метод злочинних посягань щодо літніх людей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. Право. 2014. Вип. 25. С. 210.

² Сердюк Л. В. *Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование : монография*. Москва : Изд-во «Юрлитинформ», 2002. С. 37.

³ Украинцев Б. С. *Самоуправляемые системы и причинность : монография*. Москва : Мысль, 1972. С. 85, 87.

боці потерпілої особи¹. Нами підтримується позиція Н. М. Ярмиш, яка вважає таку позицію не послідовною. З одного боку, вчені наголошують, що в таких випадках існує лише «видимість» спричинення шкоди, а з іншого наголошують на тому, що інформаційний вплив викликає шкідливі зміни в організмі потерпілої особи. Вчена вважає, що у разі переляку, шоку та інших рефлексорних реакцій на травмуючу інформацію воля людини дійсно не задіяна, що ж до залежності цих реакцій від свідомості, то з цим неможна погодитись. Якщо інформаційний сигнал не сприймається свідомістю, він не здатний викликати біохімічні реакції й інші фізіологічні процеси. Інформація, щоб здійснити певний вплив має бути «розкодована». Людина повинна не просто побачити або почути щось, а неодмінно зрозуміти зміст того, що вона сприйняла органами почуттів. Ніяка загрозна інформація не досягне мети, якщо міститься, наприклад, у листі, який написаний незрозумілою для адресата мовою. Саме тому, що інформація сама по собі, поза свідомістю людини жодного впливу на неї здійснювати не може, і дає серйозні підстави вважати, що вона служить не причиною змін у навколишньому світі, а активуючим компонентом процесу спричинення, його сигналом, каталізатором, тобто носієм причини. При цьому процес спричинення, зовсім не «видимість». Крім того, він не завжди пов'язаний з нестабільним станом організму людини, яка сприймає інформацію. Зміст даної інформації може бути настільки травмуючим, що здатний буквально «звалити з ніг» навіть цілком здорову людину². Такої ж думки дотримується і Р. Д. Шарапов. На його думку, психічне травмування потерпілого має всі ознаки кримінального правопорушення: дію (інформаційний вплив на психіку

¹ Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления : монография. Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1977. С. 121. Малинин В. Б. Причинная связь в уголовном праве : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2000. С. 74–76.

² Ярмиш Н. Проблема інформаційної причинності у науці кримінального права. *Право України*. 2003. № 7. С. 119–121.

іншої людини), наслідок (патологічні зміни в організмі людини і навіть її смерть), необхідний причинний зв'язок¹.

В свою чергу, І. А. Петін вважає, що інформаційний спосіб характеризується передачею сигнальної та значимої інформації до адресату, яка впливає на психічний стан та психічні процеси у особи. Така інформація може бути передана у будь-який спосіб, який несе явну або завуальовану погрозу і має на меті змінити поведінку потерпілого або здійснити вплив на особу потерпілого через несвідому складову психіки². Шарапов Р. Д. інформаційну форму впливу на психіку іншої особи бачить як інформаційний процес, який включає в себе повний цикл трансляції, сприйняття, перетворення та зберігання інформації у особи³.

Про можливість впливу на свідому і безсвідому складову психіки людини наголошує і Р. А. Левертова Але саме свідомість визначає психічний стан потерпілого, можливість сприймати небезпечність впливу на себе або своїх близьких. Якості потерпілої особи обумовлюють інтенсивність впливу на її свідомість. На думку вченої, при погрозах душевнохворим, неповнолітнім особам, особам, які знаходяться в стані алкогольного сп'яніння більший вплив здійснюється на емоційні та вольові якості потерпілої особи⁴.

З інформаційним впливом насильницьких проявів погоджуються всі науковці. Разом з тим, щодо позаінформаційного впливу існує дискусія.

Л. В. Сердюк в якості позаінформаційних насильницьких форм кримінально протиправного впливу відно-

¹ Шарапов Р. Д. Насилие в уголовном праве: понятие, квалификация, совершенствование механизма уголовно-правового предупреждения : дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2001. С. 49.

² Петин И. А. Механизм преступного насилия : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 50–51, 56, 226.

³ Шарапов Р. Д. Вказана праця. С. 44.

⁴ Левертова Р. А. Ответственность за психическое насилие по советскому уголовному праву : учеб. пособ. Омск : Изд-во Омской высшей школы милиции МВД СССР, 1978. С. 8.

силь: електронну стимуляцію мозку, гіпноз, застосування наркотичних та інших одурманюючих засобів, наркоз та інші. Але такі діяння повинні бути вчинені умисно, протиправно, поза або проти волі людини та мають на меті вчинення злочину¹.

Іншу позицію має Л. Д. Гаухман. Під фізичним насильством він розуміє різноманітні впливи на зовнішні частини тіла людини та її внутрішні органи без пошкодження зовнішніх тканин, в тому числі і шляхом отруєння чи використання алкогольних напоїв². Його підтримує і П. С. Матишевський³.

З цього питання маю свою позицію і судова практика. Так Пленум Верховного Суду України в своїй постанові «Про судову практику в справах про злочини проти власності» № 10 від 06.11.2009 року не здійснює конкретизацію насильства (фізичне чи психічне), а лише зазначає, що воно може бути не небезпечним і небезпечним для життя і здоров'я потерпілого⁴. В постанові, яка присвячена судовій практиці про кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи Верховний Суд України наголошує, що при вчиненні зґвалтування з використанням алкогольних напоїв, наркотичних засобів проти волі потерпілого є фізичним насильством або використанням безпорадного стану потерпілої особи⁵.

¹ Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование : монография. Москва : Изд-во «Юрлитинформ», 2002. С. 52.

² Гаухман Л. Д. Борьба с насильственными посягательствами : монография. Москва : Юрид. лит., 1969. С. 5.

³ Матишевский П. С. Ответственность за преступления против социалистической собственности : монография. Київ : Вища школа, 1983. С. 84.

⁴ Про судову практику у справах про злочини проти власності : постанова Пленуму Верховного Суду України № 10 від 6 листопада 2009 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). Станом на 1 червня 2012 р. / упоряд.: Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2012. С. 420.

⁵ Про судову практику в справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : поста-

На наш погляд, не можна підтримати позицію тих дослідників, які давання одурманюючих засобів відносять до проявів фізичного насильства. Так, Г. П. Гаухман абсолютно справедливо наголошує на тому, насильство є дією, яку не можна ототожнювати із наслідками, але далі ці дії відносить чомусь до фізичного насильства чим фактично ототожнює їх із суспільно небезпечними наслідками¹.

В законодавствах про кримінальну відповідальність різних країн світу це питання також вирішується по-різному. Кримінальний кодекс Аргентини в розділі, який містить визначення термінів, що застосовуються в законі зазначає, що термін «насильство» включає в себе застосування наркотичних та гіпнотичних та наркотичних засобів². КК Франції зазначає, що торгівля наркотичними засобами, в першу чергу, наносить шкоду фізичній та психічній недоторканності людини та їх здоров'ю³.

Серед науковців існують протилежні позиції з цього приводу. І. А. Петін вважає, що застосування наркотичних засобів, психотропних чи сильнодіючих речовин або електронної стимуляції мозку особи не слід відносити до психічного впливу. На його погляд, цей вплив опосередкований низкою предметів матеріального світу або фізичним контактом з ділянками головного мозку⁴. Н. М. Ярмиш не погоджується з позицією визнання в якості позаінформаційного психічного насильства приведення потерпілого в невідомий стан за допомогою одурманюючих речовин. Вона зазначає, що таке насильство здійснюється фізичними ме-

нова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 30 травня 2008 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). Станом на 1 червня 2012 р. / упоряд. : Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2012. С. 387.

¹ Гаухман Л. Д. Борьба с насильственными посяательствами : монография. Москва : Юрид. лит., 1969. С. 19.

² Уголовный кодекс Аргентины. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2003. С. 81.

³ Уголовный кодекс Франции. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2002. С. 204-206.

⁴ Петин И. А. Механизм преступного насилия : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 45.

тодами і не несе в собі ніякої інформації¹. В іншій роботі вчена зазначає, що хоча такі насильницькі дії і здійснюють вплив на психіку особи, вони не можуть бути «психічними», тому що вчиняються суцього «фізичними методами»².

М. І. Панов звертає увагу не об'єкт насильницького впливу в цьому випадку, а на сам процес давання одурманюючих речовин. Якщо вони приймаються добровільно або з використанням обману вони не можуть бути визнані насильницькими. Якщо при їх введенні порушується тілесна недоторканість має місце фізичне насильство, а якщо воля, то насильство психічне³. Ми вважаємо такий підхід більш логічним і таким який вирішує цю суперечку.

В своїх попередніх роботах ми вже наголошували на тому, що психічне насильство може обмежувати чи нейтралізувати волю потерпілої особи і спричиняти психічну та фізіологічну травму (шкоду)⁴. Дійсно психічне насильство не можна зводити тільки до примусових дій правопорушника, воно може безпосередньо пошкоджувати чи знищувати об'єкт свого впливу. Як справедливо наголошує С. В. Сердюк визнання психічного насильства в якості самостійного виду вимагає визначити його загальні та спеціальні ознаки: об'єкт та предмет, характер шкоди, методи і форми її спричинення. Але у випадку психічного насильства це складно, тому що відсутні чіткі як медичні, так і юридичні критерії оцінки небезпечності шкоди. Це обумовлено самим предметом суспільно небезпечного посягання – психіки людини та складністю самого механізму впливу на неї

¹ Ярмыш Н. Н. Действие как признак объективной стороны преступления (проблемы психологической характеристики) : монография. Харьков : Основа, 1999. С. 54.

² Ярмыш Н. М. До питання про кримінальну відповідальність особи, яка зазнала фізичного або психічного насильства. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 20. С. 375.

³ Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков : Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1982. С. 15.

⁴ Храмов О. М. Кримінально-правова характеристика суспільно небезпечних наслідків психічного насильства. *Право і Безпека*. 2009. № 1. С. 49–50.

з боку зовнішніх факторів¹. В. В. Козлов підтримуючи таку позицію зазначає, що при однаковому психічному впливі зворотні реакції організму у однієї людини знаходяться в межах фізіологічно припустимих (природних) реакцій, що не доходять до хворобливих змін. Але в інших випадках, зворотна реакція організму людини на психотравмуючий вплив виходить за межі фізіологічно припустимою, що призводить до хворобливого розладу, який з медичного боку може дорівнюватися до тілесного ушкодження. Дослідник виступає проти виключення психічних факторів з числа способів нанесення тілесних ушкоджень. Вони можуть дорівнювати таким наслідкам, якщо сама дія є насильницькою і встановлена слідчими та судовими органами².

Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень такими визнають порушення анатомічної цілості тканин, органів та їх функцій, що виникає як наслідок дії одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних. Тобто і психічне насильство є таким фактором. Правила до наслідків впливу психічних факторів відносять психічні хвороби. Наслідками можуть бути і психози, невротози (так звані реактивні стани) тощо. Останні оцінюються за ступенем тяжкості в залежності від тривалості розладу здоров'я потерпілої особи³.

О. С. Вікторов відносить до тілесних ушкоджень і така звані психічні травми. На його думку, спричинити горе чи хвилювання значить викликати зміни органів та

¹ Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование : монография. Москва : Изд-во «Юрлитинформ», 2002. С. 25.

² Козлов В. В. Судебно-медицинское определение тяжести телесных повреждений : монография. Саратов : Изд-во Сарат. ун-т, 1976. С. 12,127.

³ Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджені Наказом МОЗ України № 6 від 17 січня 1995 р. *Юридичний вісник України*. 1995. № 18. С. 5–9.

тканин людини, що безперечно відноситься до тілесних ушкоджень¹.

В кримінальному законодавстві РФ не існує поняття «тілесного ушкодження». Замість нього вживається поняття «шкода здоров'ю». Слід погодитись з думкою про те, що не будь-яка шкода здоров'ю, навіть якщо вона настала внаслідок факторів зовнішнього середовища може визначатись як тілесне ушкодження². А шкода здоров'ю може характеризуватися: тілесними ушкодженнями, які призводять до порушення анатомічної цілісності чи фізіологічних функцій органів або тканин; іншому захворюванні, в тому числі реактивних та невротичних розладів, наркоманії, токсикоманії, певних професійних захворювань; особливому патологічному стані (стані шоку, коми тощо). Ураховуючи це, спричинення шкоди людині у кримінально-правовому значенні – це протиправне умисне чи необережне діяння, яке призводить до порушення анатомічної цілісності або фізіологічних функцій тканин та органів людини або її організму в цілому, або спричиняє фізичний біль, або ставить під небезпеку здоров'я іншої людини³.

На наш погляд, не можна оцінювати шкоду людині від насильницьких психічних впливів за правилами оцінки ступеню тяжкості тілесних ушкоджень. В своїх попередніх роботах ми вже наголошували, що психічна травма, психічна шкода та її небезпечність обумовлена фізіологічними особливостями і не може бути визначена точно як це трапляється при фізичному насильстві; наслідки психічного насильства виражаються не тільки в психічній травмі, а і в позбавленні або обмеженні потерпілого діяти за влас-

¹ Викторов О. С. Телесные повреждения и психическая травма. *Правоведение*. 1958. № 4. С. 66.

² Комментарий к Уголовному Кодексу Российской Федерации. Особенная часть / под общ. ред. Ю. И. Скуратова, В. М. Лебедева. Москва: Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1996. С. 30.

³ Курс уголовного права: в 5-ти томах. Особенная часть. Т. 3. / под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. Москва: Зерцало, 2002. С. 150.

ною волею¹. Подібну думку має і Л. В. Сердюк. Він вважає, що при встановленні тяжкості і небезпечності психічного насильства слід виходити не тільки зі шкоди, яка була спричинена психіці, що визначити майже неможливо, а з характеру поведінки злочинця, що може свідчити про спрямованість умислу на нанесення певної шкоди, що закріплюється у певних складах злочинів (хуліганство, погроза вбивством, завідомо неправдиве повідомлення про акт тероризму тощо)². П. А. Дубовець відносить до фізичного насильства заподіяння тілесних ушкоджень шляхом психічного впливу але це стосується психічної хвороби або інших психічних розладів залежно від терміну їх лікування³.

Достатньо, на наш погляд, вдалими є визначення поняття психічної шкоди та її конкретних видів, яке дає російський криміналіст Р. Д. Шарапов. Це визначення базується виключно на її психологічному змісті, а не на цивільно-правовому визначенні і включає різноманітні психічні стани, які визначаються загальним терміном «емоційний стрес»⁴. В своїй монографії дослідник зазначає, що психічна шкода виступає самостійним видом суспільно небезпечних наслідків і являє собою певні шкідливі зміни в емоційній сфері психіки людини, які не є психічними захворюваннями. На його думку, психічна шкода має наступні види: 1. Побоювання злочинної погрози (воно характеризується декількома рівнями: побоювання, страх, переляк); 2. Тривога як емоційний стан, що виникає в обстановці невизначеної небезпеки і викликає очікування негативних

¹ Храмцов О. М. Психічна травма як вид суспільно небезпечних наслідків злочину. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Право». № 1082. № 16. С. 134.

² Сердюк Л. В. *Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование : монография* Москва : Изд-во «Юрлитинформ», 2002. С. 27, 37.

³ Дубовець П. А. *Ответственность за телесные повреждения по советскому уголовному праву : монография*. Москва, Юрид. лит-ра, 1964. С. 20.

⁴ Шарапов Р. Д. *Психический вред в уголовном праве. Уголовное право*. 2004. № 2. С. 79.

для потерпілої особи подій; 3. Фрустрація як стан переживання невдачі при наявності перешкод для досягнення поставленої мети; 4. Стан сильного душевного хвилювання; 5. Психічні страждання¹. Кримінальні правопорушення, які призводять до таких наслідків дослідник пропонує визнавати такими, що мають матеріальний склад. Про це наголошували ще вчені радянського періоду. Так, В. М. Кудрявцев зазначав, що конструкції «формальних» злочинів, які заподіюють фактичну шкоду обумовлені тим, що їх наслідки настають одночасно із вчиненням певного суспільно небезпечного діяння; вони носять нематеріальний характер, що призводить до труднощів процесу їх встановлення. Але їх встановлення є обов'язковим в кожному конкретному випадку². Такого підходу дотримувався і А. Н. Трайнін³. Автор даної монографії також дотримується такої точки зору.

В науці є і інші класифікації психічної шкоди. Так, О. Л. Гуртовенко надає класифікацію психічної шкоди в залежності від особливостей психічної природи: негативні емоції; неприємні відчуття; негативні комплексні зміни у психічних станах; негативні зміни у психічних побудовах; психічна шкода чималою кількістю тісно не пов'язаних між собою людей; шкода психічно зв'язаним у групі особистостям чи у межах пов'язаних людських спільнот; тимчасова психічна безпорадність; комплексна кримінальна психічна шкода, тобто поєднання зазначених видів психічної шкоди⁴. На наш, погляд це дуже невдала класифікація. Вона включає в себе різні за ознаками види психічної шкоди. Як різні за інтенсивністю види шкоди, так і різні за об'єктами (одна особа чи декілька). Тому не можна говорити про те, що кла-

¹ Шарапов Р. Д. Психический вред в уголовном праве : монография: Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 80–81.

² Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления : монография. Москва : Юрид. лит-ра, 1960. С. 157.

³ Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления : монография. Москва : Юрид. лит-ра, 1962. С. 153.

⁴ Гуртовенко О. Л. Психічне насильство у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2008. С. 13.

сифікація здійснюється саме за особливостями психічної природи. Остання повинна виглядати дещо по-іншому.

При встановленні суспільно небезпечних наслідків певних проявів психічного насильства слід пам'ятати те, що вони опосередковані психікою суб'єктів, які задіяні в механізмі вчинення кримінального правопорушення. Як справедливо зазначає А. Н. Трайнін, про психічний вплив мова йде тоді, коли є наявними його матеріальні наслідки але і в цьому випадку можуть виникати труднощі з доказуванням причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та його наслідками¹. На нашу думку, складність встановлення цих наслідків для юриста не виключає можливості їх встановлення. Для цього слід застосовувати спеціальні знання із залученням відповідних спеціалістів. Інша справа чи є така можливість у практичних працівників. Поки що, на нашу думку, немає, а повинна бути.

Н. Ф. Кузнецова вірно вказує на необґрунтованість доводів, що психічні наслідки є непомітними і їх неможливо встановити та довести. На її думку, у відповідності з діалектичною закономірністю, вони взаємопов'язані з якістю та кількістю матерії і мають кількісні параметри².

Слід зазначити, що психічне насильство може заподіяти потерпілому: фізичну шкоду; психічну шкоду (іноді її називають моральною шкодою); одночасно і фізичну і психічну шкоду. Фізична шкода, яка заподіюється насильницькими психічними діями, може бути досить істотною і навіть спричинити смерть потерпілого. Так, Ю. А. Красиков та О. М. Алапаєв вважають, що сила слова за своїм впливом в деяких випадках у кілька разів перевищує фізичний вплив і може викликати найтяжчі наслідки, аж до самої смерті³. С. В. Бородін зазначає, що психічна травма

¹ Трайнін А. Н. Общее учение о составе преступления : монография. Москва : Юрид. лит-ра, 1962. С. 60.

² Курс уголовного права в 5-ти томах. Общая часть : учеб. для вузов. Т. 1. / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. Москва : Инфра-М-Норма, 1999. С. 230.

³ Красиков Ю. А. Понятие преступления. Множественность преступлений : курс лекций. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1996. С. 21.

сама по собі може викликати смерть особи, яка страждає захворюванням серця або судинної системи. Спричинення такої особі психічної травми іншою особою, якій відомо про хворобливий стан потерпілого, за певних обставин (у всякому разі при наявності мети позбавлення життя) повинно визнаватися вбивством¹. З ним погоджуються В. В. Сташис та М. І. Бажанов. На їх думку, для позбавлення життя людини може бути застосований і психічний вплив (нанесення психічної травми, яка викликає смерть, підмова до самогубства особи, яка не усвідомлює значення цієї поведінки)².

Такий підхід не є новим. Ще в XIX сторіччі В. С. Легонін говорив, що психічний спосіб нічим істотним не відрізняється від фізичних способів насильства. Цей висновок був зроблений вченим на підставі розгляду механізму розвитку фізіологічних процесів в організмі під впливом психічних факторів, причинного зв'язку між психічним впливом та фізичною шкодою, можливості правової оцінки такого способу посягання та співвідношення зі звичайними механічними способами заподіяння шкоди³.

О. С. Вікторов взагалі стверджує, що навіть психічне переживання потерпілого слід розглядати як матеріальну шкоду. Він наголошує на тому, що після переляку у тяжкохворого склерозом мозку може настати крововилив⁴.

На нашу думку, не слід повністю оцінювати психічну травму за правилами визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. Окрім цього, такі випадки підтверджують той факт, що одна і та сама дія (фізична чи інформаційна) може викликати різноманітні наслідки. Однак не можна погодитись з О. С. Міхліним, який вважає, що для вирішення питання стосовно характеру шкоди слід вихо-

¹ Бородин С. В. Квалификация преступлений против жизни : монография. Москва : Юрид. лит-ра, 1977. С. 34.

² Бажанов М. И. Личность под охраной уголовного закона : монография. Симферополь : Таврида, 1996. С. 7.

³ Легонин В. Причинение смерти и расстройства здоровья психическими средствами. *Юридический вестник*. 1879. Т. 1. № 4. С. 461–476.

⁴ Вікторов О. С. Телесные повреждения и психическая травма. *Правоведение*. 1958. № 4. С. 64.

дити з того, що матеріальна шкода завжди пов'язана з фізичним пошкодженням матеріального предмету, яка може полягати і в нанесенні фізичної шкоди людині. Якщо така шкода не заподіюється, далі вказує він, вона лежить в сфері духовній, психічній і мова може йти тільки про нематеріальну шкоду¹. При спричиненні психічної травми може наставати і фізична шкода. М. І. Авдеев вказує, що психічна травма може приводити до паралічів, тремтіння, судорожних припадків, розладів мови та слуху та інших розладів. Сильний перелік особи може призвести до раптової зупинки хворого серця. Але в цьому випадку складним є встановлення причинного зв'язку між діями та наслідками. Визнавати психічний фактор таким, що викликав смерть потерпілого можливо лише на підставі вивчення всіх матеріалів справи але і в цьому випадку висновок є лише ймовірним². Для цього повинно бути якісно проведення кримінальне провадження. Це допоможе судово-медичному експерту зробити не ймовірний, а обґрунтований висновок. Слід також зазначати, що в цьому випадку повинні бути присутні певні умови, а саме, психофізіологічні особливості потерпілої особи, на яку спрямований суспільно небезпечний психічний вплив. Така ситуація вимагає визначати причинний зв'язок у кожному конкретному випадку з урахуванням обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Смерть здорової людини не може настати внаслідок емоційного шоку, разом з тим, якщо у потерпілого існують органічні зміни в серцево-судинній системі вона більш ймовірна. Медичні та судово-медичні дослідження визначають, що при спричиненні фізичної шкоди із застосуванням психічних засобів є всі ознаки насильницького кримінального правопорушення: дія (інформаційний чи позаінформаційний вплив), наслідки (розлад здоров'я чи смерть іншої особи), необхідний причинний зв'язок (певний небез-

¹ Михлин А. С. Последствия преступления : монография. Москва : Юрид. лит-ра, 1969. С. 26.

² Авдеев М. И. Судебная медицина : учеб. для вузов. Москва : Госюриздат, 1960. С. 284, 429, 432.

печний психофізіологічний процес, який опосередкований емоційний станом, стресом тощо)¹.

Окрім фізичної шкоди такого роду дії призводять до небезпечної психічної шкоди. Вона в окремих випадках перевищує ступінь небезпечності шкоди фізичної. Ми підтримуємо Ю. М. Антоняна, який зазначає, що психічне насильство може призводити до руйнації всієї особистості і призводити до тяжких психотравм².

Таким чином, психічна травма є самостійним наслідком насильницьких кримінальних правопорушень. Вона характеризується шкодою, яка наноситься психічному здоров'ю іншої людини внаслідок впливу негативних факторів та впливів інших людей на її психіку. Вони можуть бути поділені на види за різними підставами:

- за інтенсивністю небезпечного впливу: масовані і немасовані;
- за об'єктом впливу: вузько спрямовані і багатопланової дії;
- за наслідками: біологічно руйнівні та особистісно руйнівні.

Психологами виділяються наступні види небезпечних наслідків психічної травми:

- психогенії (розлади психіки);
- емоційні стани або емоційні реакції (стан афекту, стан фрустрації, стрес).

Розлади психіки, як правило, відносяться до психічних хвороб і їх встановлення не складним при розслідуванні кримінальних проваджень. Складнішою є ситуація з емоційними станами та емоційними реакціями. Так, афект є коротко плінною емоційною реакцією особи на швидку зміну важливих для неї життєвих обставин або впливу з боку інших осіб. Фізіологічний афект ураховується як обставина, що пом'якшує кримінальну відповідальність при

¹ Краткий психологический словарь / под ред. Петровского А. В., Ярошевского М. Г. Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. С. 48-49, 51, 87.

² Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследования преступлений : монография. Москва : Юрист, 1996. С. 56.

вчиненні окремих насильницьких кримінальних правопорушень (вбивства, тяжких тілесних ушкоджень). Він характеризується високою емоційною напругою і може призвести до психологічного виснаження особи, часткової амнезії, певних психічних розладів. Але в цьому випадку, він обов'язково повинен бути викликаний певними фізичними чи психічними діями з боку потерпілого. На жаль він не ураховується як суспільно небезпечний наслідок вчинення кримінального правопорушення.

В свою чергу, фрустрація є емоційною реакцією на уявну чи реальну перешкоду для задоволення певних потреб людини. Часто вона призводить до виникнення неврозів у потерпілого.

До наслідків психічної травми можна віднести і стрес. У психології виділяють два його види: той, що діє негативно (дистрес) та той, що діє позитивно (зустрес). Наслідком вчинення кримінального правопорушення може бути саме дистрес. Дистрес – це стан горя, страждання, виснаження, який здійснює негативний, руйнівний вплив на організм людини, її діяльність та поведінку. Хронічний дистрес може призводити до дисфункціональним і навіть патологічним порушенням¹. Стресори (невдачі, страх, зриви) можуть бути фізичними, наприклад, небезпека та психічними (конфлікт). Дистрес проходить у своєму розвитку три фази: 1) мобілізацію; 2) стабілізацію; 3) виснаження. «Коли на психіку людини випадає сильне навантаження, то вона проходить три стадії. На початку їй надто складно, потім вона звикає і отримує «друге дихання» і на кінець не має сил і вимушена зупинити роботу»². Наслідки гіперстресу можуть приводити до гіпертонії, виразки, інфаркту, інсульту, аритмії, колітам тощо. Це можуть бути як соматичні захворювання, так і неврози.

О. В. Бойко вказує на такі види шкоди психічного насильства стосовно дітей: це можуть бути втрата довіри до себе або навколишнього світу, фрустрація, занепокоєння, тривожність, депресія, низька самооцінка, суїцида-

¹ Краткий психологический словарь / под ред. М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. Минск : Хотки, 1998. С. 99.

² Там само. С. 276.

льні нахили, затримки фізичного та психічного розвитку, психопатологія різної етіології – наркотична залежність, булімія, нарцистичні, мазохістські, прикордонні розлади тощо¹.

О. Е. Жалінський правильно пропонує оцінювати небезпеку насильства (в тому числі і психічного) за двома напрямками: 1) за його змістом, виділяючи конкретні форми, інтенсивність, механізм; 2) за його наслідками, встановлюючи мету, для досягнення якої насильство використовується як спосіб². Деякі автори психічну шкоду відносять до моральної. Так, С. М. Воробйов під моральною шкодою розуміє дискомфортний стан потерпілого, який обумовлений моральними або фізичними стражданнями, які є наслідками вчинення злочину, який посягає на матеріальні та нематеріальні блага. До моральних страждань відносяться нервові розлади, моральний дискомфорт, переживання, відчуття незахищеності людини, негативні емоції³. В свою чергу, С. В. Наріжний вважає, що моральні страждання включають такі складові: образу, страх, горе, обурення, почуття втрати тощо⁴.

Поняття моральної шкоди, на нашу думку, є поняттям більш широким, тому що включає окрім психічних страждань ще і фізичні страждання. В інших країнах, наприклад, в Англії та США користуються поняттям «психологічна шкода», яка визначається як фізичні та психічні страждання. О. М. Ерделєвський вказує, що в цих країнах під психічними стражданнями розуміють негативні емо-

¹ Бойко О. В. Насильство в сім'ї: соціологічний аналіз явища : дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.03. Харків, 2003. С. 63.

² Жалинский А. Э. Насильственная преступность и уголовная политика. *Советское государство и право*. 1991. № 3. С. 21.

³ Воробьев С. М. К вопросу об уголовно-правовом понятии и признаках морального вреда как последствия преступления. *Российский следователь*. 2004. № 4. С. 16–17.

⁴ Нарожний С. В. Компенсация морального вреда в уголовном судопроизводстве России : монография. Санкт-Петербург : Юрид центр Пресс, 2001. С. 39.

ційні реакції¹. При встановленні моральної шкоди потерпілому і її відшкодуванні суди повинні чітко встановлювати характер та розмір шкоди (психічна або фізична), небезпечність її для фізичного та психічного здоров'я особи. При необхідності слід проводити судово-психологічну експертизу.

Термін «психічна травма» не є загальноживаним в юриспруденції, але він широко вживається в медицині. «У медицині під травмою розуміють такий вплив на організм людини зовнішніх факторів, які викликають анатомічні або фізіологічні порушення, загальну або місцеву реакцію»². М. І. Галюнова вважає, що тілесне ушкодження є синонімом терміну «травма». На її погляд, застосування цього терміну, який широко застосовується в медицині, є більш доцільним, тому що термін «тілесні ушкодження» є застарілою юридичною дефініцією. Шкода здоров'ю – це травма, хвороба або інший патологічний стан, який виникає в результаті впливу людини з використанням факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних, біологічних, психічних тощо)³. Ми не погоджуємося з тим, що термін «тілесні ушкодження» є застарілим. Але і поняття «психічна травма» має використовуватись саме у кримінальному праві, особливо при спричиненні кримінальним правопорушенням психічної шкоди. Визначення розміру, характеру цієї шкоди відрізняється від порядку встановлення шкоди, який визначається правилами судово-медичного визначення ступеню тяжкості тілесних ушкоджень. До розробки методик визначення такої шкоди слід залучати відповідних спеціалістів і використовувати їх знання при розслідуванні кримінальних проваджень про правопорушення, які є проявами психічного насильства. Як справедливо зазначає Т. М. Хомич шкода від насильства

¹ Эрделевский А. М. Моральный вред и компенсация за страдание : монография. Москва : Инфра-М-Норма, 1997. С. 2.

² Нестеренко Ю. А. Хирургические болезни : монография. Москва : Медицина, 1978. С. 130.

³ Галюнова М. И. Причинение вреда здоровью: уголовно-правовое понятие и критерии. *Закон и право*. 2005. № 3. С. 28–29.

не обов'язково повинна бути видимою, явною, у вигляді тілесних ушкоджень, вона може бути прихованою, виявитися у психічних стражданнях, відхиленнях у розвитку тощо¹. Це в першу чергу, стосується кримінального психічного насильства. Кримінальне законодавство деяких країн застосовує термін «психічна травма». Так, КК Грузії передбачає відповідальність за умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання, яке викликане психічною травмою, що обумовлена аморальною неодноразовою протиправною або аморальною поведінкою потерпілого².

Стосовно питання чим слід визнавати психічне насильство засобом чи способом вчинення кримінальних правопорушень, в науці кримінального права немає єдності думок. Так, ще І. Я. Фойницький вказував на те, що як фізичне насильство, так і погрози можуть бути засобом вчинення злочину³. Такої точки зору дотримувався Л. Д. Гаухман. Насильство він визнавав саме засобом вчинення злочину⁴. Зараз такої позиції дотримується Н. Іванцова. Вона вважає, що у злочинах, які безпосередньо спрямовані проти особи насильство виступає в якості засобу вчинення злочину⁵.

Існує і протилежна думка. І. М. Даньшин насильство в кримінальному праві розглядає виключно як спосіб вчинення кримінального правопорушення. Воно виступає одним з ознак об'єктивної сторони його складу. Воно може

¹ Хомич Т. М. Поняття насильства і примусу та їх співвідношення. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2012. № 2 (6). С. 5.

² Уголовный кодекс Грузии. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2002. С. 168.

³ Фойницький І. Я. Уголовное право. Часть особенная : Посягательства личные и имущественные. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1907. С. 33.

⁴ Гаухман Л. Д. Насилие как средство совершения преступления : монография. Москва : Юрид. лит-ра, 1974. С. 3.

⁵ Иванцова Н. Основные положения концепции общественно опасного насилия в уголовном праве. *Уголовное право*. 2004. № 4. С. 27.

виступати як дія і частина процесу¹. Такої ж точки зору дотримувався і А. А. Піонтковський². Як справедливо вважає А. Абельцев: «У теорії кримінального права багатьох держав не прийнято робити розмежування між кримінально-правовим змістом розуміння насильства і визначенням насильства у кримінологічному плані»³. На підтримку цієї позиції наведемо точку зору П. П. Сердюка. Він вважає, що феномен насильства вивчається різними соціальними науками. Воно включається в категоріальний апарат філософії, соціології, психології, етики кримінального права, кримінології. А тому у визначенні цього явища можна зустріти різні аспекти його розуміння, які обумовлені специфікою методології тієї чи іншої науки⁴.

Позицію І. М. Даньшина підтримують і інші вчені. На думку Навроцького В. О. насильство може становити як самостійне посягання у випадках вчинення вбивства, тілесних ушкоджень різного ступеню тяжкості, а може виступати способом вчинення певних кримінальних правопорушень: проти власності, господарських, посадових тощо⁵.

Позицію Л. Д. Гаухмана підтримують і інші науковці. Так, О. М. Ігнатів називає насильство саме засобом вчи-

¹ Даньшин И. Н. Преступность: понятие и общая характеристика, причины и условия : учеб. пособие. Киев : Изд-во УМК ВО при Минвузе УССР, 1988. С. 5, 7, 9.

² Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. Курс советского уголовного права. Общая часть : учеб. Москва : Госюриздат, 1961. С. 173.

³ Абельцев С. Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия : монография. Москва : Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 2000. С. 54.

⁴ Сердюк П. П. Проблема визначення поняття насильства у кримінальному праві ФРН, Швейцарії і Голландії. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2001. № 4. С. 228.

⁵ Навроцький В. О. Поняття насильства та його врахування при кримінально-правовій кваліфікації. Роль органів внутрішніх справ у сфері запобігання та протидії насильству в суспільстві: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. м. Львів, 17–18 квітня 2000 р. С. 13.

нення злочину¹. У свою чергу, фізичне і психічне насильство визнає способом вчинення кримінального правопорушення. На його думку, психічне насильство паралізує волю потерпілого, змінює або паралізує її діяльність або така діяльність здійснюється в інтересах винної особи. Іноді злочинець застосовує насильницький психологічний вплив з метою залякати потерпілого, викликати у останнього почуття страху². В іншій своїй роботі вчений вказує на те, що в злочинах проти власності, громадського порядку фізичне або психічне насильство є «засобом» (способом) здійснення посягання на основний безпосередній об'єкт³.

На нашу думку, в цьому випадку термін «засіб» вживається ним як синонім терміну «спосіб» вчинення кримінального правопорушення, тобто ми можемо зробити висновок, що цей термін вживається у загальновизнаному сенсі, а не в кримінально-правовому. Далі вчений наголошує на тому, що в злочинах проти власності психічне або фізичне насильство не є чимось самостійним, окремим від основної дії (бездіяльності). Воно «включається» в іншу дію більш високого рівня – «основну дію» («заволодіння майном» при грабежі чи розбої, «вимогу передачі майна» при вимаганні, вчинення посадовою особою дій, які явно виходять за межі наданих їй законом прав та повноважень при «перевищенні влади або службових повноважень») – в якості обслуговуючих її, виступають «операцією», прийомом здійснення останньої, виконують по відношенню до неї допоміжну функцію і складають з нею нерозривну єдність. Для таких термінів, як «напад», «тероризування», «примус» фізичне та психічне насильство завжди виконують притаманні їм функції способів вчинення злочинів. Вони виступають у вигляді «окремих» дій допоміжного характеру, які забезпечують вчинення цих дій або можуть створю-

¹ Ігнатов О. Кримінальне насильство: окремі питання. *Право України*. 2005. № 3. С. 68.

² Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность : монография. Харьков : Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1982. С. 61,63.

³ Панов Н. И. Квалификация насильственных преступлений : монография. Харьков : Юрид. ин-т, 1986. С. 10.

вати зміст цих дій. Встановлення в таких випадках специфічних ознак фізичного або психічного насильства, особливо їх інтенсивності, має важливе значення не тільки для визначення суспільної небезпеки вчиненого, але і для правильного тлумачення понять «напад», «тероризування», «примус», а отже і для правильної кваліфікації злочинів¹. Тобто вчений вказує не тільки на те, що психічне, як і фізичне насильство є способами вчинення кримінального правопорушення, а і на те, що їх характеристики, інтенсивність мають істотне значення при кваліфікації дій, які мають ознаки психічного насильства є його різними конкретними проявами.

Остання точка зору щодо визнання психічного (до речі як і фізичного) насильства способом вчинення кримінального правопорушення підтримується і автором цієї роботи. У кримінальному праві під способом вчинення кримінального правопорушення розуміються ті прийоми та методи, які використовував злочинець для його вчинення. Тлумачний словник української мови під способом розуміє: 1) це певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось; 2) те, що служить знаряддям, засобом і таке інше в якій-небудь справі, дії². Але у кримінальному праві це поняття застосовується лише у першому варіанті. Це саме прийоми та методи вчинення кримінального правопорушення.

Під засобами вчинення кримінального правопорушення слід розуміти лише предмети матеріального світу, які використовує винний при вчиненні суспільно небезпечного діяння. Психічне насильство не характеризується такими ознаками і тому не може бути віднесено саме до засобів вчинення кримінального правопорушення.

Спосіб вчинення кримінального правопорушення визнається в теорії кримінального права факультативною ознакою об'єктивної сторони складу і стає обов'язковою

¹ Панов Н. И. Квалификация насильственных преступлений : монография. Харьков : Юрид. инс-т, 1986. С. 8, 49.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. С. 1179.

лише, якщо він прямо передбачений в диспозиції кримінально-правової норми Особливої частини або однозначно впливає з її змісту.

Ми підтримуємо позицію щодо визнання способу вчинення кримінального правопорушення як системи взаємопов'язаних актів поведінки людини, який якісно характеризує кримінально протиправну дію чи бездіяльність і в якому знаходять свій прояв особистість злочинця, суб'єктивні та об'єктивні ознаки кримінального правопорушення. Таким чином, спосіб має значення не тільки для об'єктивної сторони складу, а і для всіх інших його елементів.

Психічні впливи, зокрема психічне насильство можуть створювати самостійну протиправну дію, а можуть входити в більш складну як складова частина. Такий підхід обумовлений психологічним обґрунтування поведінки людини за допомогою операційних одиниць. Так, діяльність – це складна сукупність процесів, які мають загальну спрямованість на досягнення бажаного для людини результату. Вона поділяється на дії як відносно самостійні акти поведінки людини, які спрямовані на досягнення проміжних для останньої цілей. Дії, в свою чергу, складаються з операцій як більш елементарних актів поведінки. Вважається, що ще існують і рухи, за допомогою яких вчиняються операції¹. І. Ш. Жорданія зазначає, що операції складаються з цілеспрямованих рухів, які він називає прийомами. Останні це певний самостійний комплекс зовнішніх проявів активності людини, за допомогою яких і здійснюються операції².

Г. Г. Зуйков зазначав, що слова, жести, фізичний вплив не виступають способом вчинення кримінального правопорушення, а є лише діями, які в своїй сукупності визначають спосіб вчинення злочину³. Ми погоджуємося з

¹ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : учеб. для вузов. Санкт-Петербург : Питер Ком, 1999. С. 544–546; Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики : монография. Москва : Изд-во МГУ, 1972. С. 298–299.

² Жорданія И. Ш. Структура и правовое значение способа совершения преступления : монография. Тбилиси : Изд-во «Сабчота Сакартвело», 1977. С. 16.

³ Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе

цим. Але слід зауважити, що інформаційний вплив психічного насильства полягає в тому, що за допомогою слів, жестів тощо здійснюються певні інформаційні діяння, які є суспільно небезпечними, тому що наносять або несуть загрозу нанесення шкоди фізичному або психічному здоров'ю людини. Це є самостійний, іноді більш небезпечний, ніж фізичний вид кримінально протиправних насильницьких дій.

М. М. Лавруков наголошує на тому, що при психічному насильстві здійснюється вплив двох типів: перший — коли в результаті такого впливу психологічне здоров'я залишається в нормі, але змінюється поведінка людини, яка змушена діяти всупереч власній волі, а іноді і існуючим нормативним приписам; другий — коли страждає сама психічна структура, психічне здоров'я, виникають негативні психічні стани та порушуються психічні процеси¹. Таким чином, як ми повідомляли раніше психічне насильство (як і фізичне виступають способами вчинення насильницьких злочинів².

Перейдемо до класифікації кримінально протиправного психічного насильства. Цей вид суспільно небезпечних дій можна класифікувати на види за різними підставами. У логіці класифікацію поділяють на природну та штучну. М. І. Загородніков вважає, що природна класифікація — це така, в основі якої лежить істотна ознака, яка визначає природу предметів та явищ, що вивчаються. В основі штучної класифікації лежить ознака, яка вільно береться та яка має значення з практичної точки зору для цілей дослідження, що здійснюється³.

совершения преступления : дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1970. С. 166.

¹ Лавруков М. М. Понятие и виды насилия в уголовном праве. *Военно-уголовное право*. 2002. № 9–10. С. 62.

² Храмцов О. М. Психічне насильство як спосіб вчинення злочину, його види та форми. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. Вип. 35. С. 178.

³ Классификация преступлений и ее значение для деятельности органов внутренних дел : учеб. пособ. /

Деякі вчені поряд з фізичним та психічним (психологічним) насильством виділяють і інші його види. Так, Ю. М. Антонян разом з цими двома видами насильства виділяє і насильство «інтелектуальне». Воно вчиняється посадовими особами шляхом оформлення відповідного документа. До цього виду насильства він відносить: перевищення влади або службових повноважень, притягнення завідомо невинної особи до кримінальної відповідальності, винесення завідомо неправосудного вироку суду, завідомо незаконний арешт або затримання, незаконне поміщення у психіатричну лікарню, переслідування за критику тощо. На його думку, ми так небезпечно звикли до того, що чиновники можуть не тільки паразитувати за наш рахунок, а над нами знущатися¹.

Н. В. Дедекаєва вважає, що законодавство України не охоплює окремих видів насильства, які фактично існують. Це стосується категорії злочинів проти життя, здоров'я, волі та гідності особи. Останнім часом, на її погляд, набув значного поширення на теренах України і такий вид насильства у суспільстві як корупція, яка пов'язана або з прямим вимаганням хабара державними службовцями від громадян, або у створенні таких штучних умов, за яких без хабара вирішити справи стає неможливо².

І в кримінально-правовому аспекті вчені окрім фізичного та психічного насильства виділяють і інші його види. Так, Д. П. Москаль даючи авторське визначення сексуального насильства відносить до його наслідків порушення психічної діяльності (страх, шок, хвилювання тощо), які сталися у потерпілого, що спостерігав або зазнав такого насильства. Разом з тим, на його думку, це може бути і фізичне і психічне насильство. Він вважає, що характерними

В. Б. Боровиков, В. А. Владимиров, М. И. Дубинина и др.; под ред. Н. И. Загородникова. Москва : Изд-во Моск. высш. шк. милиции МВД СССР, 1983. С. 16.

¹ Антонян Ю. М. Преступная жестокость : монография. Москва : Изд-во ВНИИ МВД России, 1994. С. 54–55.

² Дедекаєва Н. В. Місце і роль насильства у суспільно-економічній формації. Роль ОВС У сфері запобігання та протидії насильстві. Львів, 2000. С. 12.

рисами кримінально-правових норм про сексуальне насильство є: об'єкт кримінально-правової охорони – сексуальні відносини, специфічний спосіб вчинення злочину – сексуальне насильство, а також особливі наслідки – сексуальні травми¹. На наш погляд, сексуальне насильство характеризується або психічним або фізичним насильством, або ними обома разом, що є способом задоволення сексуальних потреб осіб, які вчиняють статеві злочини. Внаслідок їх застосування можуть бути спричинені як фізичні так і психічні травми потерпілим особам. Ми вважаємо, що ані корупція, ані інтелектуальне насильство, ані економічне насильство не є видами насильства у кримінально-правовому сенсі. У кримінальному праві способами вчинення насильницьких кримінальних правопорушень є фізичне та психічне насильство.

Психічне насильство може бути вчинене в двох формах: інформаційній та позаінформаційній. Інформація може здійснювати небезпечний вплив на потерпілу особу і призводити до серйозної шкоди як фізичному так і психічному здоров'ю іншої людини. Ці види насильства можуть спонукати людину до певних дій або утриматися від таких дій в інтересах особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення. Позаінформаційна форма психічного насильства характеризується впливом на психіку особи різноманітними одурманюючими речовинами, технічними засобами (спеціальні генератори частот) або гіпнозом. На наш погляд, це і є саме природна класифікація злочинного психічного насильства, в основі якої лежить його істотна ознака, що визначає його природу як способу вчинення, особливості впливу на інших осіб, особливості механізму вчинення кримінального правопорушення.

У залежності від цілей застосування психічного насильства його можна поділити на:

¹ Москаль Д. П. Протидія сексуальному насильству: кримінально-правовий аспект. Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України: сучасний стан та перспективи: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 30 вересня – 1 жовтня 2005 р.). С. 83–84.

1. Поведінкове, «класичне» або пряме насильство, яке розглядається як безпосереднє нанесення шкоди об'єкту, а також «вчинення насильства заради насильства». У цих випадках метою вчинення насильницьких дій є лише мета нанесення шкоди потерпілому. Таке насильство характеризується мотивами ворожості та ненависті до потерпілого. Підставою таких мотивів виступає будь-яка незадоволена індивідуальна чи групова потреба. Крім того «... почуття ворожості та стан гніву виникають нерідко у конфліктній ситуації у відповідь на агресію з боку потерпілого або внаслідок непереборних перешкод для досягнення мети». Ми погоджуємося з М. І. Пановим, який вважає, що фізичне насильство не тільки виконує функцію примусу, а й, як правило, переслідує єдину мету – позбавлення життя потерпілого або нанесення шкоди його здоров'ю¹. Це повністю відноситься і до злочинного психічного насильства, яке може заподіяти як фізичну, так і психічну шкоду, наприклад, погроза вбивством або доведення до самогубства. Ці кримінальні правопорушення є «у чистому виді» насильницькими. У них насильство є не просто засобом досягнення мети, а найголовнішим елементом мотивації.

2. Структурне або інструментальне психічне насильство. Цей вид насильства характеризується досягненням не пов'язаних з нанесенням прямої шкоди цілей. У першу чергу, це стосується корисливих цілей при розбої, вимаганні, насильницькому грабежі, інших цілей, наприклад, при тероризмі. У цих кримінальних правопорушеннях за допомогою психічного насильства досягається інша мета, яка не пов'язана з бажанням нанести фізичну або психічну шкоду потерпілому. У кримінальному праві та кримінології немає єдності думок стосовно того, чи можна відносити такі кримінальні правопорушення до насильницьких.

А. І. Долгова вважає, що в число насильницьких злочинів не включаються розбій, грабіж, тероризм тощо, де знаходить свій прояв так зване інструментальне насильство, що воно використовується як виключно засіб досягнен-

¹ Панов Н. И. Квалификация насильственных преступлений : монография Харьков : Юрид. ин-т, 1986. С. 26.

ня, наприклад, політичної або корисливої мети¹. Ю. М. Антонян вказує, що розбій, грабіж, вимагання є не корисливо-наси́льницькими, а наси́льницько-корисливими. Він вважає, що це обумовлюється тим, що недоторканість особи, її здоров'я, честь та гідність повинні цінуватися вище ніж майно².

На наш погляд, ці кримінальні правопорушення є корисливо-наси́льницькими, бо основні, головні мотиви їх вчинення є саме корисливими. Ми також вважаємо, що до інструментального насильства слід відносити і випадки, коли вчиняються діяння способом психічного насильства, але вони не переслідують мету, яка не пов'язана з нанесенням шкоди і некорисливу мету. Наприклад, це може бути мотив самоствердження. «Скоріше такі дії використовуються як інструмент для задоволення різних бажань»³.

У залежності від того, чи мала місце провокація психічного насильства з боку потерпілого чи інших осіб воно може бути: пов'язаним з провокуючою поведінкою потерпілого або інших осіб; не пов'язаним з провокуючою поведінкою потерпілого або інших осіб. У деяких випадках така провокуюча поведінка з боку потерпілого є обставиною, що пом'якшує покарання. Так, пп. 6, 7 ч.1 ст. 66 КК України визнають в якості обставин, які пом'якшують кримінальне покарання: вчинення кримінального правопорушення під впливом погрози, примусу та вчинення кримінального правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поводженням, або таким, що принижує честь та гідність особи при наявності системного характеру такого поводження з боку потерпілого.

Ю. Е. Пудовочкін розділяє психічне насильство на два основних види в залежності від його наслідків: психічне насильство, яке пов'язане з психічним розладом здо-

¹ Криминология : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. А. И. Долговой. Москва : Инфра-М-Норма, 1997. С. 439.

² Антонян Ю. М. Криминология. Избранные лекции. Москва : «Логос», 2004. С. 224.

³ Бэррон Р. Ричардсон Д. Агрессия : монография. Санкт-Петербург : Питер, 1999. С. 31.

ров'я; психічне насильство, яке не пов'язане з психічним розладом, але покликане змінити поведінку потерпілого¹. Другий вид психічного насильства є нічим іншим, як інструментальним насильством.

Існують і інші класифікації психічного насильства. Так, С. М. Абельцев виділяє психічне насильство (як до речі і фізичне) на трьох рівнях, але наголошує на тому, що точно та однозначно визначити зміст такого складного та багатоаспектного поняття, як кримінальне насильство складно, майже неможливо. Тому він лише перераховує певні прояви психічного та фізичного насильства. На індивідуальному рівні психічне насильство – це залякування, погроза застосування фізичного насильства, застосування зброї. Варіантів такого насильства багато і всі вони здійснюють тиск на людей².

На наш погляд, це не класифікація, а лише перелік окремих проявів кримінального психічного насильства.

Кримінальне психічне насильство є найпоширенішим способом вчинення кримінальних правопорушень проти психічної недоторканості особи. Але, на жаль, далеко не єдиним. Розглянемо особливості психічних впливів у кримінальних правопорушеннях, які передбачені різними розділами Особливої частини законодавства про кримінальну відповідальність.

2.2. Кримінально-правова характеристика психічних впливів у кримінальних правопорушеннях проти життя та здоров'я

В кримінальних правопорушеннях проти життя і здоров'я основним психічним впливом на потерпілу особу виступають саме погрози. Вони є найбільш небезпечними

¹ Пудовочкин Ю. Е. Уголовно-правовая борьба с вовлечением несовершеннолетних в совершение антиобщественных действий: проблемы квалификации и профилактики : монография. Ставрополь : Изд-во Ставроп. ун-та, 2000. С. 77.

² Абельцев С. Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия : монография. Москва : Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 2000. С. 66.

діяннями, які порушують психічну недоторканність людини, а іноді призводять до настання психічної та фізичної шкоди.

Питання кримінально-правової характеристики погроз є достатньо розробленим але від цього не менш дискусійним в кримінально-правовій доктрині. Дискусії тривають щодо поняття цих кримінально протиправних діянь, їх фактичних та юридичних ознак, співвідношення погрози з іншими проявами кримінального психічного насильства.

Даючи ще на початку ХХ сторіччя поняття погрози в кримінальному праві І. Я. Фойницький наголошував, що вона є страцанням іншої людини спричиненням їй певного протизаконного зла. На його погляд, погроза не є виявленням умислу або замахом. Погроза здійснює вплив на психічну сторону того, кому погрожують, викликає у нього страх або примушує до певної дії чи бездіяльності. Вона може виступати як самостійне злочинне діяння, так і засіб вчинення іншого¹.

Зміст поняття кримінально караної погрози розуміється вченими-криміналістами по-різному. Одні зазначають, що вона є примусом. Другі визнають її тільки залякуванням. Треті ототожнюють погрозу з психічним насильством. Четверті її наслідком вбачають психічну травму. П'яті в ній зовнішній вираз наміру злочинця нанести шкоду потерпілому. Всі ці підходи об'єднує те, що погроза здійснює небезпечний вплив на психіку іншої людини інформаційним шляхом і призводить до настання чи створює загрозу настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді психічної шкоди.

Важливими проблемами дослідження кримінально караних погроз є наступні: співвідношення понять погрози та психічного насильства; що визнавати в якості об'єкту кримінальних погроз; які обов'язкові ознаки характеризують погрози.

Щодо співвідношення понять погроза та психічне насильство ми вже повідомляли в цій роботі про те що психічне

¹ Фойницький И. Я. Уголовное право. Часть Особенная: Посягательства личные и имущественные Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1907. С. 34.

наси́льство є родовим поняттям щодо погрози. Вона є лише конкретним його проявом але далеко не єдиним.

Дослідниками по-різному визначається об'єкт кримінально караних погроз. В. В. Петруньов зазначає, що погроза вбивством здійснює посягання на життя іншої людини, а погроза підпалом ставить під загрозу нанесення шкоди майновим відносинам¹. Так, ж позицію має і українське законодавство про кримінальну відповідальність, в якому погроза вбивством знаходиться в розділі кримінальних правопорушень проти життя, а погроза знищенням майна в розділі правопорушень проти власності.

Заїдов Г. А. вказує на те, що безпосередня суспільна небезпечність погрози характеризується не бажанням вплинути на психіку потерпілої особи, а наявністю умислу на вчинення вбивства². Його підтримує І. А. Петін³. Ми категорично з цим не погоджуємося. Фактично ознакою, яка має юридичне значення для визнання погрози кримінально караною є умисел на вчинення іншого кримінального правопорушення. Це суперечить низці принципів кримінального права.

Ми підтримуємо позицію Л. В. Сердюка який визнає сутність суспільно небезпечного посягання при погрозі порушення душевного спокою потерпілої особи, нанесення їй психічної травми або вплив на свободу волевиявлення. Небезпека для життя виникає, на його погляд, лише у випадках, коли злочинець спробує реалізувати свою погрозу але це вже інше кримінальне правопорушення⁴.

О. В. Бойко пропонує визнавати погрозу саме насильством, бо інформація, яка повідомляється сигналізує про можливі небезпечні наслідки для потерпілої особи. Існують

¹ Петрунѳв В. П. Борьба с уголовно-наказуемыми угрозами. *Советская юстиция*. 1975. № 17. С. 14.

² Заидов Г. А. Некоторые вопросы предупреждения убийств. *Труды Ташкентской ВШ МВД СССР*. 1973. Вып. 6. С. 20.

³ Петин И. А. Механизм преступного насилия : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 71.

⁴ Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование : монография. Москва : Изд-во «Юрлитинформ», 2002. С. 195.

і безумовні погрози, які несуть в собі тільки сигнал про потенційну деструкцію¹. Його підтримує Ю. М. Антонян, який в погрозі вбачає наявність агресії, що спрямована на психіку іншої людини. Причому немає значення чи звернув потерпілий на це увагу, або нічого не помітив².

В свою чергу, Р. Ш. Бабанли відносить погрозу до певного виду психічного насильства, яке полягає у залякуванні особи застосуванням до неї чи її близьких осіб фізичного насильства, нанесення останнім майнової шкоди. Це повинні бути реальні погрози, які безпосередньо спрямовані на залякування інших осіб при наявності реальних підстав побоюватися їх з боку цих осіб³. На це вказував і М. С. Таганцев, який погрозі вбачав саме вплив на психічну діяльність людини, якій погрожують⁴.

Г. М. Собко досліджуючи проблеми психічного насильства на сучасному етапі пропонує доповнити ст. 129 Кримінального кодексу України нормою, в якій міститься тлумачення погрози. На її думку, це вид психічного насильства, що полягає у вираженні винної особи у будь-який спосіб наміру заподіяти істотну шкоду інтересам потерпілого з метою змінити його поведінку, внаслідок чого спричиняється психічна шкода останньому незалежно від наявності умислу на реалізацію погрози⁵.

На наш погляд, об'єктом будь-якої погрози, яка спрямована на конкретного потерпілого виступає психічна недо-

¹ Бойко О. В. Насильство в сім'ї: соціологічний аналіз явища : дис. ... канд. соціолог. наук. 22.00.03. Харьков, 2003. С. 63.

² Антонян Ю. М. Насильственная преступность в России : монография. Москва : ИНИОН РАН, 2001. С. 40-41.

³ Бабанли Р. Ш. Щодо доцільності законодавчого закріплення поняття «кримінально-карана погроза». Актуальні проблеми вдосконалення та уніфікації Кримінального кодексу України. *Актуальні проблеми вдосконалення та уніфікації Кримінального кодексу України*. Харків : Права людини, 2011. С. 71-72.

⁴ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть Общая. Т. 1. Тула : Автограф, 2001. С. 40-41.

⁵ Собко Г. М. Погроза як форма психічного впливу. *Право і суспільство*. 2019. № 5. Ч. 2. С. 145.

торканість та здоров'я іншої людини. Внаслідок такого підходу ст. 195 КК України повинна бути виключена із законодавства про кримінальну відповідальність, а ст. 129 КК повинна мати наступну редакцію: Погроза вбивством, заподіянням тяжких тілесних ушкоджень, знищення чужого майна шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, якщо були реальні підстави побоюватися цієї погрози.

Саме таку позицію мають кримінальні законодавства інших країн. Так, КК Республіки Білорусь в ст. 186 передбачає кримінальну відповідальність за погрозу вбивством, нанесенням тяжких тілесних ушкоджень або знищення майна загальнонебезпечним способом, якщо існували підстави побоюватися її здійснення¹. Цей злочин розміщений в главі «Злочини проти особистої свободи, честі та гідності»

КК Естонської республіки в ст. 128 передбачає відповідальність за погрозу вбивством або заподіянням особливо тяжкого тілесного ушкодження або знищенням чи пошкодженням майна в значних розмірах, якщо існували підстави побоюватися здійснення цієї погрози. Цей злочин знаходиться в главі «Злочини проти особи»².

Стаття 151 КК Грузії встановлює кримінальну відповідальність за погрозу спричинення смерті або шкоди здоров'ю, або знищення майна. Причому не вказується на таку ознаку як реальність такої погрози³.

КК Голландії передбачає відповідальність за примушування особи певним чином діяти, утримуватись від дій або підкоритись чому-небудь під погрозою насильства або під погрозою вчинення іншої дії, погрозою клевети або дифамації. Окремо закріплюється кримінальна відповідальність за примушування під погрозою вчинення крадіжки

¹ Уголовный кодекс Республики Беларусь. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2001. С. 245.

² Уголовный кодекс Эстонской Республики. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2001. С. 123.

³ Уголовный кодекс Грузии. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2002. С. 194.

або вимагання, використання речовини, яка здатна до ядерного ділення¹.

Стаття 102 КК Республіки Казахстан вказує на такий злочин, як погроза вбивством або нанесенням тяжкої шкоди здоров'ю, іншим тяжким насильством або знищенням майна підпалом, вибухом або іншим загальнонебезпечним способом².

Вищенаведене дозволяє нам зробити висновок про те, що об'єктом погрози вбивством, нанесенням тяжких тілесних ушкоджень, знищенням майна є психічна недоторканість особи, свобода волевиявлення, а також в окремих випадках фізичне чи психічне здоров'я. Саме в розділі «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи» вони і повинні знаходитись.

Кримінально карані погрози мають низку загальних та особливих ознак. Так, В. В. Іванова виокремлює наступні загальні ознаки погрози насильством: має місце факт залякування; дійсність погрози. До особливих дослідниця відносить: реальність здійснення погрози, момент здійснення погрози (зараз чи в майбутньому) та інтенсивність погрози³. Л. Д. Гаухман до основної особливої ознаки погрози відносить момент здійснення погрози, що дозволяє розрізнити окремі корисливо-насильницькі злочини проти власності⁴. Його підтримують Р. А. Левертова, яка цю ознаку називає не простійною⁵, а також М. І. Панов⁶.

¹ Уголовный кодекс Голландии. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2001. С. 381.

² Уголовный кодекс Республики Казахстан. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2001. С. 139.

³ Иванова В. В. Преступное насилие : учеб. пособие. Москва : Кн. мир, Изд-во ЮИ МВД РФ, 2002. С. 33.

⁴ Гаухман Л. Д. Насилие при грабеже, разбое и вымогательстве. Советская юстиция. 1969. № 2. С. 23.

⁵ Левертова Р. А. Ответственность за психическое насилие по советскому уголовному праву : учеб. пособие. Омск : Изд-во Омск. Высш. школы милиции МВД СССР, 1978. С. 14.

⁶ Панов Н. И. Квалификация насильственных преступлений : монография. Харьков : Юрид. ин-т, 1986. С. 33.

О. Користильов зазначає, що погроза повинна включати в себе небезпеку у вигляді реальної можливості її здійснення. Решта повинна характеризуватися низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних ознак. До перших відносяться: місце, час, спосіб, обстановка, засоби вчинення, кількість злочинців, попередні стосунки винного та потерпілого. Другі включають в себе: факт сприйняття погрози потерпілим, усвідомлення цього факту, суб'єктивні характеристики особи винного та потерпілого. До ознак вченим також відноситься реальність заподіяння шкоди та наявність саме психічного насильства¹.

Автор даної монографії вважає, що однією з важливих ознак погрози є форма її зовнішнього прояву, яка є саме інформаційною. В попередніх своїх роботах ми вже наголошували, що до таких ознак слід відносити і реальність погрози². І. Я. Фойницький погроза як посягання на свободу іншої людини повинна бути настільки значною, щоб викликати у останньої відчуття побоювання та страху³. М. М. Плєц зазначав що злочинна погроза повинна бути настільки дійсною та наявною для того, кому погрожують, щоб для нього не залишалось ніякої свободи саме на його думку⁴. Його підтримував і В. В. Єраксін⁵.

Часто на практиці зустрічаються випадки, в яких суспільно небезпечний характер погрози не сприймаються потерпілим, внаслідок його душевної хвороби або навпаки викликає страх внаслідок особливої вразливості останнього. В таких випадках суспільно небезпечний характер пог-

¹ Коростылёв О. Угроза в уголовном праве: понятие, виды, значение. *Уголовное право*. 2006. № 3. С. 37.

² Храмов О. М. Погроза у кримінальному праві України (питання теорії та практики). *Вісник Харківського університету внутрішніх справ*. 2007. Вип. 39. С. 36.

³ Фойницкий И. Я. Уголовное право. Часть Особенная: Посягательства личные и имущественные. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1907. С. 33.

⁴ Плєц М. М. Шантаж. *Журнал Министерства юстиции*. 1905. № 6. С. 201.

⁵ Ераксин В. В. Ответственность за грабёж : монография. Москва : Юрид. лит-ра, 1972. С. 41-42.

рози повинен оцінюватись незалежно від сприйняття потерпілої особи. Такої точки зору дотримуються і інші дослідники даної проблеми¹. До того ж, як зазначає Г. К. Костров об'єктивна здатність погрози викликати впевненість у потерпілого в її здійсненні охоплюється суб'єктивною стороною злочину².

На наш погляд, в цьому випадку достатньо того факту, що ймовірність та можливість реалізації погрози впливає із всіх обставин вчинення таких дій. Р. А. Левертова вважає, що не реальність погрози є ознакою суспільної небезпечності, а навпаки³. М. А. Єфімов основною ознакою погрози вбивством визнає тільки наявність у злочинця можливості її здійснення⁴.

Реальність погрози також повинна характеризуватися низкою обов'язкових ознак. На думку М. В. Стерехова, до них відносяться: зовнішній прояв рішучості реалізувати погрозу, наявність зовнішніх умов для її реалізації, усвідомлення потерпілою особою змісту виказаної погрози, глибину конфлікту між злочинцем та потерпілим, особу винного тощо⁵.

На думку В. П. Ревіна та Е. Ф. Побегайла реальність погрози в першу чергу пов'язується з наявністю об'єктивних підстав побоюватися її реалізації. Суб'єктивне її сприйняття потерпілою особою виконує допоміжну (під-

¹ Моисеенко Г., Степичев С. Отграничение разбоя от грабежа, соединённого с насилием. *Советская юстиция*. 1968. № 15. С. 16.

² Костров Г. К. Уголовно-правовое значение угрозы : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1970. С. 8–9.

³ Левертова Р. А. Ответственность за психическое насилие по советскому уголовному праву : учеб. пособие. С. 7.

⁴ Ефимов М. А. Борьба с преступлениями против общественного порядка, общественной безопасности и здоровья населения : монография. Минск : Вышэйшая школа, 1971. С. 40.

⁵ Стерехов Н. В. Ответственность за угрозу по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Свердловск, 1972. С. 18.

леглу) роль¹. З ним не погоджується І. А. Петін, який вказує на однакову важливість об'єктивного та суб'єктивного критерію погрози². Г. Л. Кригер обов'язковою ознакою погрози визнає сприйняття її потерпілим як такої, що може бути реалізована насправді³. В свою чергу, В. І. Борисов та В. М. Куц наголошують на обов'язковості встановлення як об'єктивного, так і суб'єктивного критерію. До першого дослідники відносять: спосіб вчинення, інтенсивність його вираження, особистість винної особи, характер її відносин з потерпілим. Другий характеризується сприйняттям погрози потерпілою особою⁴.

В свою чергу, Л. В. Сердюк наголошує на важливості такої ознаки, як реальність кримінально караних погроз. Під нею вчений розуміє саме об'єктивний фактор, який разом з іншими впливає на психіку потерпілої особи. Реальність погрози, на його думку, повинна характеризуватися наступними обов'язковими ознаками: серйозністю причин, які її викликають; зовнішню активність прояву; наявності у винної особи можливості її реалізувати; обставини, які характеризують особу правопорушника⁵.

Ми також вважаємо, реальність кримінальних погроз слід відносити саме до їх об'єктивних ознак. Можливість усвідомлення чи не усвідомлення потерпілим такої погрози в більшості випадків не виключає суспільної небезпечності і кримінальної протиправності вчиненого інформаційного діяння. В цьому випадку можливість та ймовірність реалізації погрози впливає з низки інших обста-

¹ Побегайло Э. Ф., Ревин В. П. Уголовно-правовые средства предупреждения тяжких преступлений против личности : монография. Москва : Изд-во Акад. МВД СССР, 1989. С. 24.

² Петин И. А. Механизм преступного насилия : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 45.

³ Кригер Г. Л. Ответственность за разбой : монография. Москва : Юрид. лит., 1974. С. 19.

⁴ Борисов В. И., Куц В. Н. Преступления против жизни и здоровья. Харьков : НПКФ «Консум», 1994. С. 87.

⁵ Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование : монография Москва : Изд-во «Юрлитинформ», 2002. С. 202-203.

вин. У зв'язку з цим нами не підтримується позиція С. М. Алфьорова та В. В. Шаблистого, які зазначають, що спричинення побоїв або тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості з метою залякати потерпілого слід визнавати головною ознакою, яка визначає реальність погрози¹. В цих випадках особа вчиняє просто два або більше самостійних кримінальних правопорушення.

В кримінально-правовій науці існує точка зору про те, що реальність погрози слід відносити до суспільно небезпечних її наслідків, що перетворює склад відповідних кримінальних правопорушень з формального на матеріальний. Такими наслідками є емоція страху, яку відчуває потерпілий². Ми не погоджуємося з таким підходом. Існує велика кількість випадків коли потерпілі особи не відчували страху за своє існування але від цього погроза не переставала бути реальною.

В свою чергу, І. В. Самощенко зазначає, що реальність погрози визначається на основі встановлення низки обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру. До них відноситься: форма та зміст погрози, обстановка, час та місце, адресат погрози, її зміст та інтенсивність, зміст та характер відносин винного та злочинця; характеристика особистості винного та потерпілого (вік, стать, наявність судимості, спортивна підготовка, вживання наркотичних засобів чи зловживання алкоголем, психічний стан особи тощо)³.

¹ Алфьоров С. М., Шаблистий В. В. Кримінальна відповідальність за погрози застосування фізичного насильства : монографія. Запоріжжя : ФОП Зеленкевич Л. П., 2011. С. 89.

² Абсатаров Х. Х. Угроза убийством или причинением тяжкого вреда здоровью как преступление против личности (уголовно-правовой и криминологический аспекты) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Уфа, 2005. С. 95–96.

³ Самощенко І. В. Реальність погрози за КК України. Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11–12 жовтня 2012 р.). С. 304.

Окрім реальності для визначення погрози кримінальним правопорушенням має значення інтенсивність психічного насильства. Вона обумовлюється характером вимог, які пред'являються до потерпілого та мотивами вчинення таких суспільно небезпечних діянь.

Ці загальні характеристики дозволяють класифікувати погрози за різними підставами. Криміналісти початку ХХ сторіччя поділяли їх на неминучу (при розбої) та звичайну (при вимаганні)¹.

В залежності від того висувається чи ні вимога винною особою при погрозі вона може бути умовною та безумовною. Умовна має місце при корисливо-насильницьких кримінальних правопорушеннях: насильницькому грабежі, розбої, вимаганні. В цих випадках, особа може робити вибір між власним майном і здоров'ям. Безумовні погрози мають на меті залякування потерпілої особи, нанесення їй психічної шкоди і, як правило, скоюються з помсти, ревнощів, хуліганських мотивів тощо.

В залежності від місця погрози в об'єктивній стороні складу кримінального правопорушення остання може бути: самостійним кримінальним правопорушенням (погрози вбивством чи знищенням майна, погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу); погроза як структурний елемент об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення (насильницький грабіж, розбій, вимагання); погроза як одна із альтернативних дій при примушуванні або перешкодженні дій потерпілого (примушування до вступу в статевий зв'язок, примушування давати показання тощо).

Види погроз можна виділити і в залежності від інформації, яка в них повідомляється. Виділяються погрози вбивством, погрози застосування фізичного насильства, погрози знищення майна тощо.

В залежності від характеристики фізичної особи, на яку спрямована погроза існують погрози відносно самого потерпілого (ст.ст.129,195 КК України) та погрози відносно

¹ Плец М. М. Шантаж. *Журнал Министерства юстиции*.1905. № 6. С. 201.

близьких родичів потерпілого (ст.ст.189, 398 КК України). Слід погодитись з М. І. Пановим який зазначає, що не меншу, а в окремих випадках більшу суспільну небезпечність мають погрози нанесення фізичного насильства особам, близьким потерпілому і навіть іншим, які опинилися на місці вчинення злочину¹.

Погрози можна поділити на види і в залежності від суспільно небезпечного характеру фізичного насильства, яким погрожують. Так, виділяються погрози насильством, яке не є небезпечним для життя або здоров'я потерпілої особи (при насильницькому грабежі) і погрози насильством, яке є небезпечним для життя і здоров'я потерпілої особи (при розбійному нападі). В кримінально-правовій науці виказується точка зору про те, що розподіл насильства на вказані два види призводить в практичній діяльності до труднощів кваліфікації кримінальних правопорушень. Наголошується, що такий підхід був обумовлений необхідністю поділу корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень на насильницький грабіж та розбій. Пропонується визнавати грабіж тільки відкритим заволодінням чужим майном без ознак фізичного насильства чи погрози його застосування. І навпаки, в розбійі напад повинен бути поєднаний з фізичним насильством або погрозою його застосування². На наш погляд, така позиція не відображає різний ступінь фізичного та психічного насильства в цих кримінальних правопорушеннях і діюча редакція відповідних норм повинна бути збережена в законодавстві про кримінальну відповідальність.

Для класифікації погроз має значення і зовнішня форма вираження погрози. З урахуванням цього, можна виділити: погрози словами, погрози жестами, погрози діями, погрози обстановкою вчинення кримінального правопорушення. Всі вони вчиняються за допомогою передавання інформації від винного до потерпілого. За змістом інфо-

¹ Панов Н. И. Квалификация насильственных преступлений : монография. Харьков : Юрид. ин-т, 1986. С. 32–33.

² Иванцова Н. Основные положения концепции общественно опасного насилия в уголовном праве. *Уголовное право*. 2004. № 4. С. 26–28.

рмації, яка передається погрози можуть бути: конкретизовані (вбивством, знищенням майна) і неконкретизовані.

Має значення і момент обіцянки виконання кримінально караної погрози. Згідно з ним останні можуть бути погрозами негайної реалізації (при розбої чи грабежі) та погрози реалізації в майбутньому (при вимаганні).

Як ми вже зазначали раніше в доктрині кримінального права насильство поділяється на два основних види: фізичне та психічне. Якщо кримінальна відповідальність встановлюється за погрозу, то в диспозиції кримінально-правової норми про це спеціально вказується. Ураховуючи це, слід підтримати позицію Б. В. Яценко, який зазначає, що такий підхід законодавчої техніки не відповідає повністю вимогам єдності термінології і пропонує вживати замість терміну «насильство» термін «фізичне насильство». Слід додати лише те, що при цьому повинні бути розроблені і юридично закріплені ознаки «психічного насильства» як кримінально-правової категорії і визначено його співвідношення з суміжними поняттями.

Не менш важливим завданням є визначення всіх ознак погрози як конкретного прояву психічного насильства і урахування їх при кваліфікації конкретних кримінальних правопорушень, які характеризуються різноманітними погрозами. Слід зазначити, що погроза-діяння в українському кримінальному праві виступає в різних значеннях.

Власні пропозиції автор висуває щодо уточнення чи зміни кримінально-правових норм, які передбачають кримінальну відповідальність за погрози, як самостійні кримінальні правопорушення і як дії, що входять в більш складні і створюють склад інших кримінальних правопорушень проти особи, її прав та свобод, власності тощо.

На підставі аналізу складів кримінальних правопорушень про погрози дозволимо виказати свої пропозиції щодо вдосконалення діючого законодавства про кримінальну відповідальність. Так, останнє по-різному визначає ознаки кримінально-караних погроз в ст.ст. 129 та 195 КК України законодавець вказує на обов'язкову ознаку погроз, якою є реальність підстав побоюватися таких погроз. У ст. 266 КК України – Погроза вчинити викрадення або

використати радіоактивні матеріали вказується лише про підстави побоюватися такої погрози. Необхідним є доповнення цієї норми словами саме про реальні підстави побоюватися такої погрози. Ця реальність буде оцінюватися за правилами оцінки реальності погрози вбивством або знищенням майна потерпілої особи.

Стосовно редакції ч. 2 даної статті існують і інші пропозиції. Так, С. М. Алфьоров та В. В. Шаблистий наголошують на тому, що такі кваліфікуючі обставини як вчинення злочину членом організованої групи або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості слід замінити на вчинення злочину групою осіб, або відносно малолітньої дитини, або жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності. Вони це пояснюють в цьому випадку реальним перепадом кількісних та якісних характеристик від простого складу погрози до кваліфікованого її виду. Наявність відповідних мотивів, на думку вчених, ускладнить процес реалізації чинних норм кримінального права, тому що такі мотиви вказані в нормі Загальної частини КК України як самостійна обставина, що обтяжує покарання¹. Але ж вказані дослідниками обставини також містяться в статті 67 КК України як обставини, які обтяжують кримінальне покарання і також можуть викликати складнощі при кваліфікації.

Ще більше складнощів викликатиме така кваліфікуюча обставина як вчинення погрози групою осіб. Інформативний характер погрози не дозволяє визначити особливості об'єктивної сторони такого кримінального правопорушення, вчиненого у співучасті. І тому ця ознака кваліфікованого складу за жодних обставин не повинна бути включена в диспозицію відповідної кримінально-правової норми.

Вказані науковці пропонують також в залежності від ступеню психічного розладу, як наслідку погрози вбивством визначити їх як середні або легкі тілесні ушкоджен-

¹ Алфьоров С. М., Шаблистий В. В. Кримінальна відповідальність за погрози застосуванням фізичного насильства: монографія. Запоріжжя: ФОП Зеленкевич Л. П., 2011. С. 128, 164.

ня, і відповідно, кваліфікувати ст. 129 КК України за сукупністю із ст.122 чи 125 КК України¹. Ми вважаємо це також невірним. І нагадаємо, що у випадках погроз об'єктом є не фізичне здоров'я, а здоров'я психічне. Така ситуація можлива лише у випадках, коли поняття «тілесні ушкодження» буде замінено на поняття «шкода здоров'ю».

Окремими дослідниками пропонується законодавче визначення поняття погрози. Так, С. В. Владимиренко вважає за необхідне доповнити ст. 129 КК України приміткою з визначенням поняття «погроза». Під нею вчений розуміє саме вид психічного насильства, який виражає у будь-який спосіб намір винного заподіяти істотну шкоду охоронюваним законом про кримінальну відповідальність інтересам потерпілого з метою зміни поведінки останнього і спричиняє психічну травму потерпілому незалежно від наявності умислу на реалізацію погрози². Сама по собі така пропозиція, на наш погляд, є дуже слушною. Але визначення поняття погрози є дуже не досконалим. Зокрема, воно має оціночні поняття, які самі потребують складного доведення в суді. А саме, «істотна шкода» та «у будь-який спосіб». Окрім того, не завжди погроза спричиняє психічну травму. Остання є більше медичним терміном ніж правовим. Але ідея сама по собі є не поганою. Ми також не підтримуємо підхід що значного розширення кола діянь проти психічної недоторканості, які повинні бути криміналізовані. Так, І. А. Петін пропонує замість погрози вбивством і нанесенням тяжкої шкоди криміналізувати любую погрозу при наявності її впливу психічну недоторканність потерпілої особи³. Така позиція не відповідає основним принципам криміналізації суспільно небезпечних діянь, носять загаль-

¹ Там само. С. 90.

² Владимиренко С. В. Психічне насильство проти особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 1. С. 106. URL: http://lse.org.ua/1_2014/32.pdf (дата звернення 06.07.2017 р.)

³ Петин И. А. Механизм преступного насилия : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 71.

ний характер і ускладнює кваліфікацію таких діянь відповідними органами досудового слідства та суду.

В свою чергу, Л. В. Сердюк в якості кваліфікуючої ознаки погрози вбивством пропонує визнавати вчинення таких дій з хуліганських або інших низьких мотивів або якщо вони призвели до тяжких наслідків¹. Подібну позицію має і О. Коростильов². В цих випадках, на наш погляд, складним буде процес встановлення необхідного причинного зв'язку між погрозою як суспільно небезпечним діянням і його наслідками.

Важливим питанням теорії та практики є питання особливостей кваліфікації погрози вбивством за сукупністю з іншими кримінальними правопорушеннями проти життя та здоров'я. Про це ми вже говорили раніше³. Суди по-різному кваліфікують такі ситуації. Так, Іллічівський суд м. Маріуполя абсолютно правильно кваліфікував дії А. за ч. 1 ст. 125 та ч. 1 ст. 129 КК України, який при побутовому конфлікті з дружиною став погрожувати їй ножом і розмахуючи останнім наніс їй подрапину на щоці, яка відноситься до легких тілесних ушкоджень⁴. І навпаки, Сакський міськрайоний суд АРК Крим не вірно кваліфікував дії Б., який при побутовому конфлікті з дружиною разом з погрозою вбивством наніс такі ж самі тілесні ушкодження. Але його дії кваліфікували за ч. 1 ст. 129 КК України⁵.

Проблемним питанням в теорії та практиці кримінального права є співвідношення понять погрози та шантажу. В останній редакції норми про доведення до самогуб-

¹ Сердюк Л. В. *Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование* : монография. Москва : Изд-во «Юрлитинформ», 2002. С. 207.

² Коростильов О. *Угроза в уголовном праве: понятие, виды, значение. Уголовное право*. 2006. № 3. С. 39.

³ Храмцов О. М. Особливості кваліфікації кримінально-караних погроз за законодавством України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. Вип. 38. С. 104.

⁴ Архів Іллічівського районного суду м. Маріуполя. Справа № 1-61 / 2008 р.

⁵ Архів Сакського міськрайонного суду АРК Крим. Справа № 1-199 / 2008 р.

ства останній є одним із способів вчинення цього кримінального правопорушення. Нами підтримується думка І. О. Зінченко та Самощенко І. В. які шантаж та погрозу спричинення моральної шкоди визнають за змістом синонімами. В свою чергу, погроза поширення інформації, яка ганьбить потерпілого є самостійним видом шантажу¹. Слід зазначити, що у випадку шантажу це можуть бути і інші відомості, які не ганьблять потерпілого. Нами пропонується виключити термін «шантаж» з відповідної кримінально-правової норми і замінити його терміном «погроза розголосити відомості, які потерпілий бажає зберегти в таємниці». Ураховуючи це, ч.1 ст.120 КК України повинна мати наступну редакцію:

1. Доведення особи до самогубства або замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, погрози розголосити відомості, які потерпілий бажає зберегти у таємниці, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності або систематичного протиправного примусу до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а також інших дій, що сприяють вчиненню самогубства, – карається...

У сучасних дослідників даної проблеми існує і альтернативна позиція. Вони виступають за збереження терміну «шантаж» з певним його теоретичним удосконаленням. Пропонується наступна редакція ст. 120 КК України:

(1) Доведення особи до самогубства або до спроби самогубства, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або приниження її людської гідності, карається...

(2) Те саме діяння, вчинене щодо: а) особи, яка перебувала в матеріальній, службовій або іншій залежності від винного; б) неповнолітнього; в) особи похилого віку; г) двох або більше осіб; д) а також вчинене за попереднім зговором групою осіб, – карається...².

¹ Зінченко І. О., Самощенко І. В. Про поняття шантажу в кримінальному праві. *Кримінальне право України*. 2006. № 9. С. 4.

² Шестопалова Л. М. Самогубство та доведення до самогубства: заходи протидії : автореф. дис. ... канд. юрид.

На наш погляд, є зайвим віднесення безпосередньо шантажу до способів вчинення цього кримінального правопорушення. Незрозумілим також є виключення терміну «систематичне» для пониження людської гідності.

Важливою теоретичною і практичною проблемою є кримінально-правова оцінка відомостей такими, що дійсно ганьблять потерпілу особу і їх відмежування від відомостей, які потерпілий бажає зберегти в таємниці. Зрозуміло, що останні є поняттям більш широким.

В кримінально-правовій науці відсутність єдності думок щодо критеріїв оцінки відомостей ганебними для потерпілої особи. Існує два підходи. Прибічники першого (об'єктивного) урахувати особливості соціального оточення потерпілого і критерії, які є панівними у цьому оточенні для визнання відомостей ганебними¹. Представники суб'єктивного підходу наголошують на тому, що така оцінка залежить від самого потерпілого, від його суб'єктивного ставлення і оцінки таких відомостей².

Ми вважаємо, що визнання відомостей ганебними слід урахувати одночасно об'єктивний та суб'єктивний критерій, тобто і норми, що існують в суспільстві, і суб'єктивне відношення потерпілого до таких відомостей. У випадках повідомлення таких відомостей щодо малолітньої особи, психічно хворого превалює саме об'єктивний критерій кримінально-правової оцінки таких відомостей.

Таким чином, можна надати окремі авторські рекомендації кваліфікації суспільно небезпечних діянь в які входять різноманітні погрози. Погрози як самостійні кримінальні правопорушення повинні завжди відноситись до правопорушень з формальним складом. Якщо ж настають суспільно небезпечні наслідки, то їх слід кваліфікувати за ознаками змішаної форми вини чи за окремими нормами, які передбачають кримінальну відповідальність за необе-

наук: 12.00.08. Київ, 2001. С. 15.

¹ Жижилєнко А. А. Имущественные преступления : монография. Ленинград : Наука и школа, 1925. С. 157.

² Пионтковский А. А., Меньшагин В. Д. Курс советского уголовного права: в 2-х т. Особенная часть. Т. 1. : учебник. Москва : Госюриздат, 1955. С. 6–7.

режні кримінальні правопорушення. Ознака реальності кримінально-караних погроз, як правило, не повинна включати фізичні дії винної особи. Якщо для підтвердження реального характеру своєї погрози суб'єкт застосовує фізичне насильство, пошкоджує чи знищує майно потерпілого чи інших осіб присутня сукупність кримінальних правопорушень.

У всіх випадках вчинення кримінальних правопорушень, об'єктивну сторону яких створює погроза, законодавець повинен максимально конкретизувати такі погрози, вказавши чим погрожують винні особи потерпілим.

Наприкінці дослідження проблеми кримінально-караних погроз висловимо свою думку з приводу об'єкта таких суспільно небезпечних діянь і особливо ст. 129 КК України (погроза вбивством). В кримінальних законодавствах різних країн світу об'єктом цього кримінального правопорушення визнаються різні цінності: суспільна безпека, психічна свобода, честь та суспільний спокій тощо.

Немає єдності думок з приводу об'єкту цього кримінального правопорушення і серед науковців. Окремі з них вважають останнім суспільну безпеку, громадський порядок, здоров'я особи тощо.

Ми не підтримуємо точку зору, що об'єктом погрози вбивством слід визнавати громадський порядок або громадську безпеку. Так, М. Арефа ще в 1878 році зазначав, що погрози, будучи спрямовані проти окремої особи, не містять хоча б найменшої небезпеки для громадського порядку і спокою¹. В роботі ми вже наголошували, що погрози вбивством спрямована саме на особу (іншу людину). Але яка саме сторона особистості страждає від погроз. В науковій літературі існує усталена думка про те, що об'єктом такої погрози є «особиста безпека». Але і стосовно цього об'єкту немає єдності думок. Під особистою безпекою одні дослідники розуміють негативні відчуття того, кому погрожують. Л. Д. Гаухман вважав, що хоча погроза і посягає

¹ Арефа Н. Частные и частно-общественные преступления по русскому праву. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1878. Кн. 3–4. С. 49–50.

не на суспільну, а на особисту безпеку але остання є складовою частиною громадського порядку¹.

І. В. Самощенко наголошує, що «особиста безпека» як об'єкт погрози повинна визначатися лише у вузькому сенсі цього слова, тобто як соціальне благо, що забезпечує абсолютні цінності особи: життя, здоров'я, честь та гідність і ті. При погрозі шкода особистій безпеці відбивається в руйнуванні атмосфери безпеки особи та створенні обставин, при якій потерпілий може відчувати занепокоєння та тривогу відносно захищеності правоохоронюваних благ².

Нами підтримується думка тих авторів які в якості безпосереднього основного об'єкту погрози визнають саме психічну недоторканість іншої особи³. Автори виходять з того, що погроза є саме психічним впливом, який спрямований на психічну підструктуру людини. Дійсно, є кримінальні правопорушення, які посягають на інші об'єкти (ст. 258, ст. 266 КК України). Пропонується називати це не психічним, а інформаційним впливом. На наш погляд, і в цьому випадку має місце посягання на психічну недоторканість великої кількості людей. Здійснюється психічний вплив в інформаційній формі і представники держави повинні належним чином реагувати, щоб уникнути занепокоєння, паніки серед широких верств населення.

Як нами зазначалося в роботі раніше, психічна недоторканість як об'єкт кримінального правопорушення – це суспільні відносини, які забезпечують недоторканість при-

¹ Гаухман Л. Д. Насилие как средство совершения преступления : монография. Москва : Юрид. лит., 1974. С. 55.

² Самощенко І. В. Особиста безпека як об'єкт посягання при погрозах, передбачених КК України в якості окремих злочинів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 2 (5). С. 189.

³ Лукьянова И. В. Угроза как преступление в уголовном праве России : автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. С. 5.; Хабарова М. В. Угроза убийством или причинением тяжкого вреда здоровью: уголовно-правовой и криминологический аспекты (по материалам судебной практики Краснодарского края) : автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2006. С. 17.

родного протікання психічних (інтелектуальних, вольових та емоційних) процесів в організмі людини від негативних протиправних впливів з боку інших осіб. Психічна недоторканність – це не тільки природне, суб'єктивне немайнове право людини і громадянина, а і фактичний стан захищеності психіки людини від кримінально-протиправних посягань.

Підводячи підсумки кримінально-правового аналізу погроз, можна зробити наступний висновок: погроза є лише одним з проявів психічного насильства, який порушує психічну недоторканність людини. Але далеко не єдиним проявом. Такої думки дотримуються і інші дослідники. Так, М. С. Фокин та В. Е. Дворцов зазначають, що на сьогодні склалася така ситуація, що законодавець змушує правозастосовні органи тлумачити поняття «психічне насильство» через суміжне поняття «погроза»¹.

Наступним видом впливу на психічну недоторканність особи є примус та примушування. Окрім обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, вони є ще і способами вчинення конкретних кримінальних правопорушень. Раніше нами вже зазначалося, що термін «примушування» є більш широким, ніж «психічне насильство»². Воно окрім агресивного впливу на потерпілого містить і вимоги до останнього, які він повинен виконати.

Примушування в законодавстві про кримінальну відповідальність нашої країни розглядається як окреме суспільно небезпечне діяння та як спосіб вчинення кримінального правопорушення. З приводу змісту поняття примушування в науці кримінального права існують різні позиції. На думку М. І. Тяжкової, під примушуванням слід розуміти незаконний вплив на людину, який має на меті примусити останню вчинити певні дії чи утриматися від

¹ Фокин М. С., Дворцов В. Е. Уголовно-правовая характеристика угрозы как вида психического насилия. *Вестник Тихоокеанского государственного университета*. 2013. № 4(31). С. 277.

² Храпцов О. М. Кримінально-правова характеристика примусу та примушування. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 40. С. 163.

них, змінити характер своєї діяльності. В свою чергу, А. Є. Радутний наголошує, що примушування характеризується усною, письмовою чи невербальною вимогою, яка висловлює в категоричній формі пропозицію потерпілому вчинити в певний час дії або утриматися від її вчинення¹. Т. Г. Гуцесова примушування відносить до психічного та (або) фізичного тиску на потерпілу особу в будь-якій формі².

М. Г. Арманов вказує, що при примушуванні має місце і вимога і погроза одночасно. До потерпілого пред'являється вимога, не виконання якої призведе до наслідків, які повідомляються у відповідній погрозі³. В. Г. Зарипов під примушуванням розуміє умисний психічний (іноді з використанням фізичної сили) вплив на потерпілого, який здійснюється проти або поза волею останнього і має на меті змусити його виконати певну дію чи утриматися від її виконання⁴. В даному визначенні робиться акцент на тому, що примушування слід визнавати саме психічним впливом, при якому може застосуватися і насильство фізичне.

На наш погляд, найбільш повне кримінально-правове визначення поняття примушування дається О. О. Вакули-

¹ Радутний А. Є. Примушування особи як спосіб збирання комерційної таємниці. Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів практичного семінару (м. Харків, 19–20 вересня 2000 р.) / редкол.: В. В. Сташис та ін. Харків : Лествиця Марії, 2002. С. 139.

² Гуцесова Т. Г. Особливості об'єктивної сторони окремих складів злочинів, пов'язаних з трансплантацією органів або тканин людини. Проблеми вдосконалення практики застосування кримінально-правових засобів протидії злочинності органами внутрішніх справ: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (30 вересня 2004 р.). Львів, 2005. С. 94–98. С. 95.

³ Арманов М. Г. Кримінальна відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 9–10.

⁴ Зарипов В. Г. Физическое и психическое принуждение в уголовном праве: понятие, виды, ответственность : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2007. С. 7.

ком, який під останнім розуміє незаконний вплив на психіку особи, який призводить обмеження у неї можливості діяти згідно з власною волею і обрання поведінки, яка нав'язується і суперечить її бажанням¹.

У науковців майже немає сумнівів, що примушування може бути тільки психічним. Разом з тим виділяються два його способи. На думку О. І. Коростильова вони можуть бути інформаційним та позаінформаційним. Перший полягає саме в погрозах заподіяти шкоду об'єктам, які охороняються законодавством про кримінальну відповідальність. Другий здійснює свій вплив через підсвідому складову психіки людини (гіпноз, електронна стимуляція мозку тощо)². Ми погоджуємося з Н. М. Ярмиш наголошує: 1) примушування – це вплив на психіку особи, тому словосполучення «психічне примушування» є тавтологією; 2) примушування може здійснюватися або лише через залякування (погрози), або в поєднанні з фізичним насильством³.

На нашу думку, примус та примушування відносяться безперечно до психічних впливів на людину. Вони можуть бути поєднані із застосуванням фізичного насильства. Але ці дві кримінально-правові категорії мають певні особливості і відрізняються одне від одного. Тому ми не погоджуємося з Г. М. Собко, яка пропонує не розмежовувати ці поняття⁴. Для більшості норм законодавства України про кримінальну відповідальність примушування є способом вчинення кримінального правопорушення, під яким розуміється використання до потерпілого погроз або фізи-

¹ Вакулик О. О. Кримінально-правова характеристика примушування давати показання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук . Київ, 2011. С. 6.

² Коростылев О. И. Уголовно-правовая характеристика угрозы : дисс. ... канд. юрид. наук . Ставрополь, 2004. С. 83–84.

³ Ярмиш Н. М. Примушення як чинник, що впливає на кримінальну відповідальність. *Весы Фемиды*. 2000. № 1 (13). С. 11.

⁴ Собко Г. М. Співвідношення понять «примус», «примушування» та «насильство». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університета*. Серія: Юриспруденція. 2019. № 40. С. 118.

чного насильства з метою вплинути на його поведінку і примусити вчинити певні дії або відмовитись від їх вчинення. Наприклад, ст. 120 – Доведення до самогубства; ч. 2 ст. 180 – Примушування священнослужителя до проведення релігійного обряду; ст. 228 – Примушування до антиконкурентних узгоджених дій; ст. 280 – Примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків; ч. 3 ст. 300 – Примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, що пропагандують культ насильства та жорстокості. у деяких статтях примушування є одним із способів втягнення особи в певну діяльність. Наприклад, ст. 258-1 – Втягнення у вчинення терористичного акту; ст. 303 – Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією; ст. 304 – Втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність. В цих випадках примушування є одним із способів вчинення кримінального правопорушення поряд обманом, підкупом та іншим. Але і в цих випадках присутні погрози або застосування фізичного насильства. В окремих кримінально-правових нормах дещо інакше визначаються ознаки примушування. Так, ч. 2 ст. 154 КК України передбачає відповідальність за примушування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з особою, від якої потерпіла особа матеріально або службово залежна. В цьому випадку, використовується залежність потерпілого від злочинця, яка може бути матеріальною, службовою або іншою. При цьому вона залишається психічним впливом на іншу особу.

Також ситуація спостерігається і у випадку вчинення примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку шляхом насильства чи погрози застосування насильства або шляхом інших незаконних дій (ст. 174 КК України). Останніми можуть бути обман, погроза позбавлення певних пільг, погроза звільненням, видання розпорядження або наказу тощо.

Проаналізувавши окремі кримінально-правові норми Загальної частини КК України, в яких законодавець використовує терміни примушування, спонукування та схиляння можемо зробити висновок про те, що вони часто використовуються як синоніми, що може призвести до труд-

нощів кваліфікації і розмежування кримінальних правопорушень. Так, ст. 314 КК України – Незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів передбачає в якості впливу на потерпілу особу застосування фізичного або психічного насильства, обману або використання безпорадного стану потерпілого. В свою чергу, ст. 315 КК України – Схиляння до вживання наркотичних засобів психотропних речовин або їх аналогів під схилянням розуміє будь-які умисні ненасильницькі дії, які спрямовані на те, щоб збудити в іншій особі бажання чи добитися від неї згоди вжити їх хоча б один раз (умовляння, пропозиція, порада, переконання тощо). В свою чергу, ст. 324 КК України – Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів вказує на те, що в цьому випадку схиляння – це будь-які умисні дії, які спрямовані на збудження у неповнолітньої особи бажання вжити зазначені засоби чи добитися від неї згоди вжити їх хоча б один раз (умовляння, пропозиція, порада, переконання, погрози, застосування насильства тощо. Тобто в цьому випадку схиляння може носити і насильницький характер (застосування фізичного і психічного насильства). Одні автори пояснюють це тим, що в цьому випадку схиляння характеризується більш широким змістом, ніж в ст. 315, тому що ст. 324 за об'єктивною стороною не конкурує зі ст. 314, так як це має місце зі ст. 315 у разі насильницького схиляння до вживання наркотиків. Інші автори вважають, що поняття схиляння в ст. 324 КК України є аналогічним ст. 315 КК України і способами схиляння можуть бути: умовляння, пропозиція, надання порад, прохання, лестощі, примушування, переконання, залякування, підкуп, обіцянка винагороди або іншої вигоди, погроза припинити шлюбні або дружні відносини тощо. Тобто в цьому випадку, схиляння може здійснюватися і насильницьким шляхом (застосування фізичного або психічного насильства).

Під схилянням до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів судова практика визнає будь-які умисні ненасильницькі дії, що спрямовані на збудження у іншій особи бажання вжити ці засоби або речовини хоча б один раз (пропозицію, умовляння, пораду,

переконування тощо¹. У свою чергу, ст. 323 КК України – Спонування неповнолітніх до застосування допінгу під спонуванням розуміє будь-які дії, які спрямовані на збудження бажання застосувати допінг у неповнолітньої особи шляхом умовляння, пропозиції, поради, переконання, примушування, погрози, застосування насильства тощо. В. Дубинець вважає, що спонування особи до певної поведінки можливо двома способами: через переконання і примус. Переконання полягає в тому, що особа впливає на свідомість інших осіб через роз'яснення правильності чи доцільності виконання. При переконанні досягається такий ступінь усвідомлення необхідності діяти певним чином, коли бажана для переконуючого поведінка цілком відповідає бажанню і волі особи, яка переконується. Іншими словами, переконання – це схилення².

Ми вже наголошували раніше, що схилення до певних дій чи бездіяльності, не може носити насильницький характер³. У випадках застосування відносно потерпілого фізичного та (або) психічного насильства може бути лише спонування або примушування. Схилення ж не може носити насильницького характеру. Окрім того, бажано, щоб законодавець вказував конкретні дії, які характеризують ці способи вчинення суспільно небезпечних діянь. В законодавствах окремих країн здійснюється чітке розмежуван-

¹ Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 26 квітня 2002 р. (із змінами, внесеними згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України № 16 від 18 грудня 2009 р.). Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). Станом на 1 червня 2012 р. / упоряд. Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2012. С. 165.

² Дубинець В. Визначення видів примусу до вживання наркотиків. *Право України*. 2006. № 8. С. 92.

³ Храмцов О. М. Щодо окремих способів вчинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10–11 жовтня 2013 р.). С. 434.

ня таких категорій . Це стосується наприклад, доведення до самогубства та схиляння до таких дій. Так, КК Киргизької республіки містить ст. 102 – Доведення до самогубства та ст. 103 – Схиляння до самогубства. Обидва ці кримінальних правопорушення мають матеріальний склад, наслідками якого є самогубство або замах на самогубство потерпілої особи. Вони різняться способом впливу на потерпілу особу. Для доведення до самогубства – це погрози, жорстоке поводження або систематичне приниження людської гідності. Для схиляння до самогубства, тобто збудження у іншої особи рішучості вчинити самогубство, – це може бути умовляння, обман або інший ненасильницький шлях¹.

Подібну позицію мають і окремі українські науковці. Так, В. В. Шаблистий пропонує в ст. 120 КК України об'єднати доведення і схиляння до самогубства. При чому ці два злочини характеризують ідентичні види суспільно небезпечних діянь: жорстоке поводження, шантаж, примус до протиправних дій, систематичне приниження людської гідності². Як ми бачимо автор, взагалі не розрізняє ці два способи вчинення кримінального правопорушення.

Така поверхневість у визначенні складу кримінального правопорушення буде викликати складнощі при його кваліфікації на практиці. На наш погляд, схиляння не може носити насильницького характеру. Саме такий підхід застосовує законодавець в чинній редакції відповідної статті КК України. Так, український законодавець зазначає, що способами доведення до самогубства або замаху на самогубство є: жорстоке поводження; шантаж; систематичне приниження людської гідності; систематичний протиправний примус до дій, що суперечать волі потерпілого. Способи схиляння до самогубства або до дій, що сприяють вчиненню самогубства не визначені. Але вони, на наш погляд, повинні носити ненасильницький характер.

¹ Уголовный кодекс Кыргызской Республики. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2002. С. 93.

² Шаблистий В. В. Безпековий рівень кримінального права: Людино-центристське дослідження : монографія Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2015. С. 362.

Важливим питанням, на наш погляд, є питання співвідношення понять втягнення та примушування. Так, ст. 304 КК України передбачає кримінальну відповідальність за втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність, у заняття жебрацтвом, пияцтвом та азартними іграми. Таке втягнення здійснюється шляхом умовляння, обману, підкупу, навчання способам та прийомам вчинення дій, розпалювання мотивів заздрощів, помсти тощо. Це може бути і фізичне і психічне насильство, яке може виражатись в побоях, тілесних ушкодженнях, погрозах вбивством або погрозах знищення майна, погрозах позбавити матеріальної підтримки або вигнати з дому тощо. В окремих випадках, при погрозі вбивством чи погрозі знищення майна необхідна кваліфікація за сукупністю кримінальних правопорушень.

На наш погляд, кваліфікуючою ознакою вчинення такого кримінального правопорушення слід визнавати його вчинення з використанням фізичного чи психічного насильства. Такі способи втягнення підвищують ступінь суспільної небезпечності цього кримінального правопорушення. Втягнення ж є поняттям більш широким ніж примушування.

У статті 373 КК України передбачається кримінальна відповідальність за примушування давати показання на допиті. Законодавець до способів вчинення цього кримінального правопорушення відносить обман, шантаж, підкуп і навіть гіпноз. Останній спосіб, на нашу думку, можна віднести до насильницького але ніяк не підкуп. Примушування, як правило носить насильницький характер і не може охоплювати підкуп. Частина 2 даної статті безпосередньо вказує на те, що кваліфікуючими ознаками цього кримінального правопорушення є дії, поєднані із застосуванням насильства або із знущанням над особою, за відсутності ознак катування. Таким чином, слід визнати, що примушування може бути самостійним кримінальним правопорушенням, а може входити в якості дії в більш складну суспільно небезпечну дію.

Разом з тим нами не підтримується позиція Андрушка А. В., який пропонує криміналізувати любе примушування. Так, ним пропонується доповнити законодавство

про кримінальну відповідальність ст. 151-3, яка повинна містити наступну редакцію:

Стаття 151-3. Примушування

1. Примушування до вчинення або не вчинення певної дії шляхом застосування психічного насильства до потерпілої особи чи її близьких

– карається виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк.

2. Примушування до вчинення або не вчинення певної дії, вчинене повторно або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або щодо неповнолітнього (неповнолітньої), вагітної жінки чи особи, яка перебувала в матеріальній чи іншій залежності від винного, або із застосуванням фізичного насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких,

– карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

3. Примушування до вчинення чи не вчинення певної дії, вчинене організованою групою або із застосуванням фізичного насильства, небезпечного для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких,

– карається позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років¹.

Така редакція буде викликати складнощі при кваліфікації дій винних осіб, особливо ч. 1 даної статті, яка не конкретизує взагалі якими проявами саме психічного насильства буде здійснюватися примушування. Як варіант дослідник називає таким проявом лише погрозу. Але не тільки вона може бути проявом кримінального психічного насильства.

Іншим суперечливим поняттям, яке викликає в теорії та практиці певні складнощі є поняття «тероризування» як ознака об'єктивної сторони складу кримінального пра-

¹ Андрушко А. В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи : монографія. Київ : Ваїте, 2020. С. 501.

вопорушення, передбаченого ст. 392 КК України – Дії, що дезорганізують роботу виправних установ. Під тероризуванням засуджених розуміється застосування до них фізичного насильства або погрози його застосування з метою примусити їх відмовитись від сумлінного ставлення до праці, додержання правил режиму, а також вчинення таких дій з помсти за виконання громадських обов'язків зі зміцнення дисципліни і порядку у виправній установі. Тероризуванням вважається також глумління і знущання над засудженими з метою їх залякування і перешкоджання відбуванню кримінального покарання. Фактично під тероризуванням розуміється або фізичне, або психічне насильство. Особливостями його є лише те, що воно вчиняється відносно певної категорії потерпілих – засуджених до позбавлення волі і має спеціальну мету – помсту, залякування, примушування до невиконання своїх обов'язків засуджених. Чи потрібен цей термін взагалі. На нашу думку, ні. Зміст цього терміну немає ніякого відношення до тероризму. Ці дії і об'єктивно і суб'єктивно різні. Слід відмовитись від його використання. Про це ми вже наголошували раніше¹. На наш погляд, ст. 392 КК України слід викласти в такій редакції:

Стаття 392 Дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань

1. Погроза застосування насильства відносно співробітників установи виконання покарання або місця тримання під вартою, а також по відношенню до засудженого з метою перешкоджання його виправленню або з помсти за виконання ним свого громадського обов'язку вчинена особами, які відбувають покарання у виді позбавлення волі чи у виді обмеження волі,

– карається позбавленням волі на строк від одного до двох років.

¹ Храмцов О. М. Про вдосконалення кримінально-правової норми щодо дій, що дезорганізують роботу установ виконання покарань (ст. 392 КК України). Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали постійно діючого наук.-практ. семінару (м. Харків, 25 жовтня 2013 р.). С. 402.

2. Застосування насильства, яке не є небезпечним для життя та здоров'я до осіб, які вказані в частині першій цієї статті,

– карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

3. Застосування насильства, яке є небезпечним для життя та здоров'я до осіб, які вказані в частині першій цієї статті,

– карається позбавленням волі від п'яти до восьми років.

4. Організація з метою перешкоджання виправлення організованої групи або активна участь у такій групі, вчинена особами, які відбувають покарання у виді позбавлення волі чи у виді обмеження волі,

– карається позбавленням волі від восьми до десяти років.

В якості наслідків деяких кримінальних правопорушень закон визначає психічні страждання (моральні страждання). Так, ст. 127 КК України передбачає відповідальність за катування, тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб.

По-різному визначається фахівцями і поняття психічного (морального) страждання та його кримінально-правові ознаки. В своїх попередніх роботах нами вже зазначалося що останні характеризуються глибокими переживаннями особи та її психічною напруженою високого ступеню¹. Такі страждання є наслідками як кримінального

¹ Храмцов О. М. Страждання як вид суспільно небезпечних наслідків. Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали Міжнарод.

фізичного, так і кримінального психічного насильства. Вони також можуть характеризувати особливу жорстокість вчиненого суспільно небезпечного діяння. Традиційно вони виступають як наслідки заподіяння фізичного болю потерпілій особі (ст.ст. 121,127 КК України). Але по цьому питанні існує і альтернативна точка зору, прибічники якої вважають, що мордуванням є тільки фізичні насильницькі дії, а і систематичне психічне насильство, яке є іноді більш суспільно небезпечним¹. І. А. Петін вказує, що кримінальне законодавство не передбачає відповідальності за спричинення потерпілому психічних страждань і мордування шляхом систематичного психічного насильства².

Р. Д. Шарапов до психічних страждань відносить тільки моральний біль, моральну шкоду, заподіюється психогенними факторами: образи, погрози, систематичне знущання тощо³.

Українські правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень під мордуванням розуміють дії, що полягають в багаторазовому або тривалому спричиненні болю: щипання, шмагання, нанесення численних, але невеликих ушкоджень тупими чи гостро колючими предметами, вплив термічних факторів та інші аналогічні дії⁴. Тобто до мордування відноситься тільки фізичний вплив на організм потерпілої особи. Це стосується і катування. Але такі дії призводять не тільки до фізичних, а і до психічних страждань, які призводять до зну-

наук.-практ. конф. (м. Харків 11–12 жовтня 2012 р.). С. 309.

¹ Побегайло Э. Ф., Ревин В. П. Уголовно-правовые средства предупреждения тяжких преступлений против личности : монография. Москва : Изд-во Акад. МВД СССР, 1989. С. 25.

² Петин И. А. Механизм преступного насилия : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 60–61.

³ Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 121.

⁴ Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджені Наказом МОЗ України № 6 від 17 січня 1995 р. *Юридичний вісник України*. 1995. № 18. С. 5.

щання, приниження, стресу, почуття страху і навіть жаху у потерпілого. Мордування шляхом численних образ або погроз слід кваліфікувати за окремими статтями законодавства про кримінальну відповідальність, а не як мордування чи катування. Якщо нанесена психічна шкода, то вона повинна бути урахована при призначенні покарання винній особі.

Встановлення ж відповідальності за мордування психічними засобами ускладнюють кваліфікацію, тому що є оціночним поняттям, яке має значну кількість істотних невизначених ознак. Виникають складнощі у встановленні причинного зв'язку між такого роду суспільно небезпечними діями і наслідками у вигляді психічних страждань.

Психічні впливи на особу обумовлюють і виникнення стану сильного душевного хвилювання. Останній викликається чітко визначеними в законі діями з боку потерпілого. В КК України були внесені зміни щодо редакцій статей 116 та 123 КК України. Вони набрали чинності з 11 січня 2019 року. Так, кримінальними правопорушеннями, що вчинені при пом'якшуючих обставинах визначаються умисне вбивство та умисне нанесення тяжких тілесних ушкоджень, які вчинені у стані сильного душевного хвилювання, зумовленого жорстоким поведінням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведіння з боку потерпілого. Воно може виявитись у безжальних діях з боку потерпілого, які спричиняють фізичні або психічні страждання: заподіяння болю, штовхання, душення, нанесення ляпасів чи тілесних ушкоджень, мордування, катування, позбавлення їжі, ліків, води, сну, одягу, житла, особистого простору, позбавлення можливості отримати медичну допомогу тощо. Як ми бачимо, до жорстокого поведіння відносяться прояви, як фізичного, так і психічного насильства.

Ми погоджуємося з О. В. Авраменко, який під поняттям насильства у ст. ст. 116, 123 КК пропонує розуміти як фізичне, так і психічне насильство, причому, основна його риса – спроможність викликати у особи стан сильного

душевного хвилювання¹. Вчений пропонує доповнити Кримінальний кодекс України ст. 25-1 «Стан сильного душевного хвилювання», під яким, на його думку, слід розуміти емоційний стан особи у виді афекту стресу чи фрустрації, котрий значною мірою обмежує її здатність усвідомлювати свої дії чи бездіяльність та (або) керувати ними під час вчинення нею суспільно-небезпечного діяння².

Досить слушною є позиція щодо законодавчого визначення стану сильного душевного хвилювання, але, на наш погляд, воно повинно міститись в окремому розділі КК, який включатиме основні поняття, які містяться в КК України. Разом з тим, ми не погоджуємося з думкою автора про те, що слід змінити редакцію п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України, в якій слід вказати, що в якості обставини, що пом'якшує покарання слід визнавати вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними чи аморальними діями потерпілого або третіх осіб³. У механізмі вчинення кримінального правопорушення приймають участь, як правило, злочинець і його жертва. Поведінка жертви кримінального правопорушення в кримінології називається віктимною поведінкою. Однією з її видів є провокуюча поведінка. Саме така поведінка сприяє виникненню стану сильного душевного хвилювання і провокує вчинення кримінального правопорушення відносно конкретного потерпілого. Причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання можуть бути будь-які неправомірні, в тому числі і кримінально протиправні, або аморальні дії потерпілого. Вони охоплюються поняттями «жорстоке поводження» та «поводження, що принижує честь та гідність особи». При цьому важливим є те, що стан сильного душевного хвилювання виник відразу після вчи-

¹ Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання: кримінально-правові та психологічні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. С. 9.

² Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: монографія. Львів: Львів. Держ. ун-тет внутр. справ, 2009. С. 182.

³ Там само.

нення потерпілим вказаних дій, а не через значний проміжок часу після цього.

Протиправні або аморальні дії можуть бути спрямовані не лише проти самого винного, а й проти його рідних, близьких осіб. Ми погоджуємося з сучасними дослідниками даної проблеми, які наголошують на тому, що цими діями не повинна обмежуватися протиправна поведінка потерпілого. Так, А. В. Байлов наголошує на тому, що крім протизаконного насильства, тяжкої образи й систематичного знущання, до дій потерпілого слід відносити інші неправомірні та аморальні дії з боку потерпілого. Слушною є також думка вченого про те, що є надмірним використання терміну «протизаконне насильство». Саме поняття «насильства» вже містить у собі цю ознаку¹.

Насильницький вплив з боку потерпілого характеризує обстановку вчинення кримінального правопорушення, яке передбачене ст. 116 КК України (Вбивство в стані сильного душевного хвилювання). Це вплив може бути як фізичний, так і психічний. У п. 23 постанови Пленуму Верховного суду від 7 лютого 2003 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» зазначається, що фізичне насильство може виражатися у заподіянні тілесних ушкоджень або побоїв, незаконному позбавленні волі тощо, а психічне – у погрозі завдати фізичної, моральної чи майнової шкоди². Ми погоджуємося з Л. А. Остапенко, яка зазначає, що зміст терміну «психічне насильство», який входить у склад розглядуваного злочину, слід тлумачити, враховуючи психофізичні особливості конкретної особи³.

¹ Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я в стані сильного душевного хвилювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. С. 4.

² Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи : постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). С. 186.

³ Остапенко Л. А. Кримінально-правова характерис-

Поводження, що принижує честь та гідність є таким, якщо воно викликає у особи почуття страху, муки та меншовартості і принижує особу або зневажає останню. Воно може характеризуватися постійним цькуванням або тяжкою образою, що має ознаки істотного ураження честі та гідності особи, підриву її репутації. Тобто в цьому випадку мають місце конкретні прояви психічного насильства.

О. В. Навроцький зазначає, що «погроза» (так зване «психічне насильство») розглядуваним поняттям (протизаконне насильство) не охоплюється – у випадку, коли законодавець вважає за необхідне, він прямо використовує термін «погроза» в диспозиціях статей КК¹. Нами не підтримується такий підхід. На нашу думку, у чинному кримінальному законодавстві існують терміни, які за етимологічним значенням розуміються більш вузько.

Російські дослідники відповідного кримінального правопорушення зазначають, що поширення відомостей, які ганьблять потерпілу особу, погроза знищення майна не можуть відноситись до протизаконного насильства, оскільки за своїм характером насильство більш схоже на напад, під яким розуміється фізичне насильство та погроза його застосування². У КК термін «погроза» включає різні дії і не має однозначного тлумачення. Наприклад, у ст. ст. 345, 377 КК – це погроза вбивством, насильством (до речі, неконкретизований вид насильства), знищення або пошкодження майна; у ст. 346 КК – це погроза вбивством, заподіянням шкоди здоров'ю, знищенням або пошкодженням майна,

тика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. С. 199.

¹ Навроцький В. О. Злочини проти особи: лекції для студ. юрид. фак. Львів : Видання юридич. факультету Львів. держ. уні-ту ім. Івана Франка, 1997. С. 13.

² Андреева Л. А., Рогачевский Л. А. Расследование убийств и тяжких телесных повреждений, совершенных в состоянии сильного душевного волнения (вопросы квалификации и доказывания) : монография. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1988. С. 8; Попов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельства : монография. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2001. С. 94.

викрадення, позбавлення волі; у ст. 350 КК – погроза вбивством, заподіянням тяжких тілесних ушкоджень або знищенням чи пошкодженням майна загальнонебезпечним способом.

Суперечок при кваліфікації такого виду вбивств можна уникнути, на наш погляд, якщо надати визначення поняття психічного насильства у відповідному термінологічному розділі КК України. Слід також зазначити, що погроза входить як в зміст психічного насильства, так і систематичного знущання, але це дія, яка може більше (довше) тривати у часі (продовжувана дія), порівняно з протизаконним фізичним насильством.

Кримінальне законодавство нашої країни по-різному вирішувало питання про спрямованість фізичного або психічного впливу в цьому випадку. Кримінальний кодекс 1926 року не вмщував з цього приводу ніяких посилань. У ст. 95 КК 1960 р. та ст. 116 чинного КК також не визначається, проти кого мають бути застосовані систематичне знущання, протизаконне насильство або тяжка образа лише щодо винуватого чи і до інших осіб. Діюча зараз норма також чітко не вказує адресати вказаних дій.

Найпоширеніша точка зору полягає в тому, що такі дії повинні бути спрямовані відносно самого винного так і інших осіб, наприклад його близьких родичів¹. Такими особами можуть бути, на наш погляд, і сторонні особи. Серйозне обурення можуть викликати протиправні дії відносно дітей, жінок, осіб похилого віку тощо.

Яке ж фізичне та психічне насильство з боку потерпілого повинне характеризувати жорстоке поведіння та поведіння, що принижує честь і гідність особи – протизаконне чи протиправне? Одні дослідники розглядають поняття «протизаконність», як протилежність законності. Так, С. В. Бородін зазначав, що характерна риса насильст-

¹ Навроцький В. О. Злочини проти особи: лекції для студ. юрид. фак. Львів : Видання юридич. факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка, 1997. С. 32; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. Київ : «Форум», 2001. С. 52.

ва – протизаконність дій потерпілого. Тому не може бути кваліфіковане за ст. 104 КК РРФСР (ст. 107 УК РФ, ст. 116 КК України) вбивство, вчинене в такому стані особою, яка зазнала насильство на законних підставах¹. В. І. Ткаченко вважає, що насильство за своїм характером повинно бути не просто протиправним, а кримінально-протиправним². У свою чергу, А. Н. Красиков вважає, що поняття «протизаконний» не повинно тлумачитись як «кримінально-протиправний». Стан сильного душевного хвилювання повинен бути викликаний неправомірними діями потерпілого. До неправомірних відносяться дії, які визнані протиправними у будь-якій галузі права (цивільного, трудового, адміністративного і т. ін.). При цьому не можна визнавати приводом для сильного душевного хвилювання аморальну поведінку потерпілого³.

Стан сильного душевного хвилювання може бути викликаний не тільки кримінально протиправними діями з боку потерпілого, а і іншими незаконними діями. Абзац 1 п. 23 постанови Пленуму Верховного суду України від 7 лютого 2003 р. зазнає, що насильство може бути як фізичним, так і психічним.

Однак, не будь-яке психічне насильство є кримінально-караним діянням. Так, наприклад, погроза заподіяти тілесні ушкодження або розголосити відомості, які винна особа бажає зберегти в таємниці, або погроза знищення майна у спосіб, який не передбачений ст. 195 КК тощо, не є кримінально-караними. «При вбивстві, вчиненому в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства, систематичного зну-

¹ Бородин С. В. Квалификация убийства по действующему законодательству : монография. Москва : Юрид. лит-ра, 1966. С. 116.

² Ткаченко В. И. Ответственность за умышленные преступления против жизни и здоровья, совершенные в состоянии аффекта : монография. Москва : РИО ВЮЗИ, 1979. С. 10.

³ Красиков А. Н. Ответственность за убийство по российскому уголовному праву : монография. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1999. С. 108.

щання або тяжкої образи з боку потерпілого, винний не повинен знаходитись у ситуації необхідної оборони. Законні дії громадян чи представників влади, якщо в силу тих чи інших причин вони поєднані з насильством, не можуть розглядатися підставою для виникнення сильного душевного хвилювання, яке може бути обставиною, що пом'якшує відповідальність скоєного діяння»¹. В цьому випадку слід застосовувати правила необхідної оборони.

КК РФ в до обставини, які дозволяють визнавати це кримінальне правопорушення привілейованим вбивством відносить і психотравмуючу ситуацію. В цьому випадку, наявною є систематична аморальна або незаконна поведінка з боку потерпілого. В цьому випадку має значення: тривалість існування такої ситуації і джерело її виникнення (певні дії потерпілої особи). В цьому випадку, має місце повільне накопичення психотравмуючої ситуації, що призводить до накопичення негативних емоцій у особи, яка вчиняє вбивство. Проблемним питанням є початок і закінчення існування такої ситуації. В кожному конкретному випадку вони повинні оцінюватися окремо з урахуванням низки обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Нова редакція ст. 116 КК України замість терміну «знущання» використовує термін «жорстоке поводження». На наш погляд, цим терміном і охоплюється «знущання». «Знущатися» трактується як заподіювати муки, страждання будь-кому; зло висміювати будь що, глузувати з когось, чогось; ображати, а також вчиняти образливі вчинки; непристойна поведінка по відношенню до будь-кого або будь-чого².

Щодо визначення «знущання» в кримінально-правовій доктрині немає єдності думок щодо форм зну-

¹ Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи : постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). С. 186.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. С. 380.

щання. Так, В. І. Селіверстов та І. В. Шмаров під ним розуміють спричинення потерпілому моральних, психічних страждань, які призводять до приниження гідності людини¹. Їх підтримує і М. І. Разумов². А. Н. Красиків наголошує, що знущання є соціально негативним психічним впливом на особу, різновидом психічного насильства не у формі погроз, а в особливій цинічній формі критики, глумління, цькування тощо³. Т. В. Кондрашова наголошує, що на відміну від образи, знущання може здійснюватися у пристойній формі і відбуватися тривалий час⁴.

Таким чином, на нашу думку, знущання, як ознака умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, – це тривалий фізичний чи психологічний психотравмуючий вплив аморального змісту і протиправної спрямованості з боку потерпілого, який може викликати стан афекту. Воно може виражатися у насильницьких чи образливих діях, які відрізняються особливим цинізмом чи тривалістю в часі. У законі не дається тлумачення змісту понять фізичний вплив та психологічний психотравмуючий вплив аморального змісту.

Л. А. Остапенко даючи визначення понять фізичного та психічного психотравмуючого впливів, під останнім розуміє саме психічне насильство, яке проявляється у аморальних висловлюваннях особи і спричиняють моральну (психічну) шкоду потерпілому⁵. Нами підтримується така позиція.

¹ Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / под ред. В. И. Радченко, А. С. Михлина. Москва : Спарк, 2000. С. 128.

² Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / под ред. Ю. И. Скуратова, В. М. Лебедева. Москва : Юрайт-М, 1999. С. 131.

³ Красиков А. Н. Ответственность за убийство по российскому уголовному праву : монография. Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1999. С. 113.

⁴ Кондрашова Т. В. Проблемы уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, половой свободы и половой неприкосновенности : монография. Екатеринбург : Гуманитарный ун-т, 2000. С. 146.

⁵ Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика

Остання редакція кримінально-правової норми, що досліджується припускає поступове накопичення негативних емоцій у злочинця, внаслідок поведінки потерпілого. Тобто знущання повинно носити саме систематичний характер. Систематичність на думку В. К. Грищука та М. І. Мельника це три або більше випадки образ чи глузування над особою¹. Бородин С. В. наголошує, що знущання завжди повинно тривати у часі, характеризуватися виключно зневажливим ставленням до моральних норм моралі, зухвалістю, безсоромністю².

Важливим питанням в практиці застосування даної кримінально-правової норми є встановлення причинного зв'язку між систематичним знущанням і станом сильного душевного хвилювання. С. Д. Шапченко та С. С. Яценко наголошують, що в кожному конкретному випадку слід встановити причинний зв'язок стану сильного душевного хвилювання з кожним епізодом систематичного знущання³.

Причиною виникнення афекту при вчиненні цього кримінального правопорушення є також систематичне приниження честі та гідності особи, що здійснюється з боку потерпілого. Фактично, мова йде про образу винного. Як справедливо зазначають О. О. Дудоров та М. І. Хавронюк відповідно до правових позицій ЄСПЛ, поводження є таким, що принижує честь і гідність, якщо воно має на меті викликати у особи почуття страху, муки і меншовартості, а відтак принизити та зневажити її. Воно може проявлятися

тика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2002. С. 167.

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / Бойко А. М., Брич Л. П., Грищук В. К. та ін.; за ред. Мельника М. І., Хавронюка М. І. Київ : Каннон, А.С.К., 2002. С. 283.

² Бородин С. В. Преступления против жизни : монография. Москва : Юристъ, 1999. С. 185.

³ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : За станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р. / Александров Ю. В., Андрушко П. П., Андрусів Г. В. та ін; відп. ред. Яценко С. С. Київ : А.С.К., 2002. С. 248.

у формі систематичного цькування, тяжкої образи або іншого сильного ураження честі, гідності чи репутації особи¹.

Ознаки образи як самостійного кримінального правопорушення (проступку) нами досліджуються в розділі даної роботи, присвяченому кримінальним правопорушенням проти волі, честі та гідності.

Судова практика визнає, що така образа може бути тяжкою. У відповідності з постановою Пленуму Верховного суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи» до тяжкої образи людини слід відносити явно непристойно поведінку потерпілого, яка особливо принижує її честь та гідність винного або близьких йому осіб. На думку дослідників цього питання, тяжка образа має місце у випадках глибокого приниження гідності особи². С. В. Бородин наголошує, що тяжкість образи визначається наступними характеристиками: виключним цинізмом, приниженням честі та гідності або виражена інакше але відповідає за своєю тяжкістю психічному насильству³.

Беззаперечним є відношення тяжкої образи саме до проявів кримінального психічного насильства. Таким чином, можна дати наступне визначення тяжкої образи – це умисне, грубе приниження честі та гідності особи, що виражається в особливо непристойній формі чи характеризується виключним цинізмом або за змістом є особливо образливим

Тяжкою образою слід визнавати таке умисне грубе приниження честі і гідності особи, яке виражене в особливо непристойній формі, або яка характеризується виключним цинізмом, або за змістом є для особи особливо образ-

¹ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України). Київ : Ваіте, 2019. С. 29

² Ераксин В. В. Ответственность за грабёж : монография. Москва : Юрид. лит., 1972. С.67.

³ Бородин С. В. Квалификация убийства по действующему законодательству : монография. Москва : Юрид. лит-ра, 1966. С. 194–195.

ливим. Дослідниками пропонується до неї відносити і явно непристойну поведінку¹. В цьому випадку має місце образа дією або словами і виражається в самоствердженні особи за рахунок приниження інших, конфлікту з ними, а також зневажливого, часто агресивного ставленні до існуючих в суспільстві норм і правил. Така поведінка не охоплюється поняттям жорстокого поводження, але характеризується істотним приниженням честі та гідності людини, шкодить її авторитету та репутації, зачіпає почуття самоповаги. Факт тяжкості образи повинен встановлюватися не тільки з урахуванням думки особи, яка вчинила умисне вбивство, а із урахуванням норм суспільної моралі і поведінки самого потерпілого. Як правило така ситуація має місце у випадках обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення, образи родинних стосунків, приниження національних, релігійних почуттів. Окрім того, як зазначено в постанові Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2, приниження честі і гідності повинно бути зроблене в непристойній формі. Непристойність форми тяжкої образи вирішується судом в кожному конкретному випадку з урахуванням всіх обставин об'єктивного та суб'єктивного критерію. До об'єктивного критерію слід віднести мораль, яка існує в суспільстві на даний проміжок часу, а до суб'єктивних – психологічні особливості винного, тип його темпераменту, приналежність до певних соціальних груп тощо. Ми погоджуємося з Л. А. Остапенко, який наголошує, що при оцінці образи не можна надавати перевагу ні об'єктивним, ні суб'єктивним критеріям. Приниження честі та гідності особи повинно бути встановлено на підставі оцінки цих двох критеріїв.

Ми вважаємо правильною точку зору М. І. Загородников, який зазначає, що образливі дії у випадку вчинення вбивства можуть і не мати самостійного складу кримінального правопорушення – образи². За своєю формою образа

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / А. М. Бойко, Л. П. Брич, В. К. Гришук та ін.; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ : Каннон, А.С.К., 2002. С. 283.

² Загородников Н. И. Преступления против жизни

може бути вчинена віч-на-віч, прилюдно, усно, письмово. На нашу думку, образа, яка може характеризувати ст. 116 КК України не може бути вчинено «заочно», бо стан сильного душевного хвилювання в цьому випадку повинен характеризуватися раптовістю, яка полягає в негайній реакції винного на протиправні чи аморальні дії з боку потерпілої особи.

Однією з останніх новел діючого законодавства про кримінальну відповідальність є включення в останнє норми, яка встановлює відповідальність за домашнє насильство (Стаття 126-1). Ми вже в роботі наголошували, що вважаємо сумнівним вживати в кримінальному законодавстві інші терміни, ніж фізичне і психічне насильство. Але законодавець вважає інакше.

Під домашнім насильством розуміється систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи.

Зупинимось на ознаках цього кримінального правопорушення, які відносяться до психічного насильства. Чомусь законодавець це насильство називає не психічним а «психологічним». На наш погляд, перший термін є більш вдалим. Перелік дій, які характеризують психологічне насильство в цьому злочині є достатньо великим. До них відносяться: різноманітні образи, погрози. Про ці дії мова йде в окремих розділах нашої роботи. Зараз же слід зазначити, що це можуть бути: погрози заподіяння фізичного насильства (погроза вбивством повинна бути кваліфікована окремо); погроза розголосити любі відомості, які потерпілий бажає зберегти в таємниці; погроза звільнити з роботи, розлучитися, відібрати дитину, знищити майно, заподіяти різноманітну шкоду близьким потерпілому особам.

по советскому уголовному праву : монография. Москва : Госюриздат, 1961. С. 192.

Основними способами вчинення діянь, які спрямовані на обмеження волевиявлення потерпілої особи та іншого психологічного насильства фахівці відносять: ізоляція (позбавлення можливості задовольняти свої психофізіологічні або соціальні потреби, позбавлення можливості отримувати інформацію тощо); дискредитація (позбавлення права на власну думку і слово, осміяння і неконструктивна критика); монополізація сприйняття (примусова фіксація уваги на злочинці); посилення тривіальних вимог (встановлення великої кількості побутових правил); демонстрація власної «всемогутності», «випадкові індульгенції» (рідкі нагороди увагою та теплим емоційним відношенням); приниження і глузування, осміяння в присутності інших людей; контроль за задоволенням фізичних потреб (сон, їжа, відпочинок), що веде до фізичного виснаження жертви; різноманітні погрози, які поєднані з фізичним насильством; використання психоактивних речовин (алкоголю тощо); використання емоційного чи психологічного перенавантаження, стану стресу, індивідуальної схильності до навіювання, безвольності потерпілої особи, її недостатнього розумового розвитку чи емоційно-вольової незрілості; непослідовні і непередбачувані вимоги; часті і непередбачувані перепади настрою злочинця, в яких «винувата» жертва; примушування до безглуздої і безцільної роботи¹.

Як вбачається, що в цьому випадку домашнє психологічне насильство далеко не обмежується лише погрозами. Погрози, які передбачені ст.ст. 129 та 195 КК України потребують додаткової кваліфікації у даних випадках.

Психологічне насильство в цьому кримінальному правопорушенні характеризують і суспільно небезпечні наслідки у вигляді психологічних страждань. Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» психологічним насильством є форма домашнього насильства, що включає в себе словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування

¹ Дудоров О. О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: наук.-практ. посібник. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. С. 72–73.

залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль к репродуктивні сфері, якщо такі дії викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну непевність, нездатність захистити себе або завдали шкоду психічному здоров'ю особи¹.

До психологічних страждань відносяться: тривога, переживання, страх тощо. Психологічні страждання оцінюються з урахуванням низки критеріїв, які встановлюються під час проведення досудового слідства та судового розгляду справи про домашнє насильство. До таких критеріїв в першу чергу відносяться: емоційна дезадаптація і дезорієнтація потерпілої особи (емоційне вигорання, тривала депресія, низька самооцінка, втрата сенсу життя, відсутність позитивних емоцій тощо); пов'язані із вчиненням кримінальним правопорушенням психосоматичні порушення (різкий набір або втрата ваги, алергічні реакції організму, розлади травлення, енурез, енкопрез тощо).

Психологічне насильство призводить і до емоційної залежності потерпілого від злочинця. Вона характеризується страхом разом з коханням до агресора; відчаєм та страхом залишитися самотньою тощо.

Таким чином, домашнє психологічне насильство посягає як на фізичну так і на психічну недоторканість і впливає на інтелектуальну, волюву і емоційну складову особистості. В окремих випадках воно може призводити і до небезпечних психічних розладів та фізіологічних хвороб потерпілої особи.

2.3. Кримінально-правова характеристика психічних впливів в кримінальних правопорушеннях проти честі та гідності

Стаття 3 Конституції України визнає людину, її життя, честь та гідність, недоторканість і безпеку найви-

¹ Закон України «Про запобігання домашньому насильству» від 07.12.2017 року. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 5. Ст. 35.

щими соціальними цінностями у державі. Кримінальний кодекс у відповідності з Конституцією повинен охороняти ці найвищі соціальні цінності. Проте, якщо, життя і здоров'я людини, її недоторканність та безпека достатньо захищені кримінальним законом, то цього не можна сказати про честь та гідність особи. Якщо проаналізувати розділ III Особливої частини Кримінального Кодексу, то можна зробити висновок, що честь та гідність людини в Україні взагалі не охороняються кримінальним законом. Автор вже наголошував, що це є досить істотним недоліком діючого законодавства про кримінальну відповідальність, який має бути усуненим¹.

Розглянемо ці види об'єктів кримінально-правової охорони. У словнику В. Даля честь – це внутрішня, моральна гідність людини, благородство душі та чиста совість². В. Даль не дає поняття гідності, він лише вказує, що під поняттям гідний розуміється вартий, той, що заслуговує, відповідний, пристойний, той, що відповідає вимогам правди, честі³.

Ч. Бекарія наголошував, що честь виникла після виникнення суспільства і не могла бути предметом суспільної угоди і символізує повернення до природного стану і тимчасовому звільненні від влади тих законів, які в даному випадку недостатньо захищають громадянина⁴.

¹ Храмцов О. М. Честь та гідність особи як об'єкт кримінально-правової охорони (проблеми визначення змісту та розмежування). Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України: сучасний стан та перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 30 вересня – 1 жовтня 2005 р.). Івано-Франківськ : МОН України, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2005. С. 29–30.

² Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. Т. 4. Москва : Русский язык, 1991. С. 599.

³ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. Т. 1. Москва : Русский язык, 1989. С. 479–480.

⁴ Бекарія Ч. О преступлениях и наказаниях : монография. Москва : ИНФРА-М, 2004. С. 104.

Традиційно вважається, що категорії честі та гідності тісно пов'язані між собою. Під гідністю розуміється моральна свідомість, яка визначає цінність кожної людини як моральної особистості, а також категорію етики, що визначає особливе ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства, в якому знаходить прояв цінність кожної особистості. Гідність не залежить ані від громадського стану людини, ані від конкретної її праці¹.

Честю ж визнають поняття моральної свідомості та категорію етики, яка розкриває відношення людини до самої себе і відношення до неї з боку суспільства. Честь, на відміну від гідності пов'язується з певним суспільним станом особи. На відміну від гідності, вона по-різному оцінює людей і вимагає від них підтримувати свою репутацію.

В етиці поняття честь припускає відносно конкретної особи ту міру поваги на яку вона заслуговує. Гідність базується на рівному праві кожного на повагу². «Гідність є вираженням особистісної цінності людини, а честь – це визнання, яке добровільно виражають людині інші»³. Л. М. Архангельський під честю розуміє самооцінку особистості своєї гідності і визнання її заслуг суспільною думкою⁴. В свою чергу, І. С. Ной наголошує, що гідність особи повинна визначатися суспільством у відповідності зі ступенем виконання особою моральних норм та від усвідомлення особою необхідності узгоджувати свою поведінку з цими нормами⁵.

¹ Стремякова И. Р. Честь и достоинство – категории марксистской этики : монография. Москва : Наука, 1964. С. 85–86.

² Словарь по этике / под ред. И. С. Кона. Москва : Политиздат, 1983. С. 399–400.

³ Философский энциклопедический словарь / Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко и др. Москва : Инфра-М, 1997. С. 144, 512–513.

⁴ Архангельский Л. М. Честь. *Урал*. 1961. № 3. С. 130.

⁵ Ной И. С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве : монография. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1959. С. 5.

Нами підтримується точка зору В. М. Хвостова, який зазначає, що є неправильним ототожнення честі та гідності особи¹. Вони є різними і як етичні категорії і як об'єкти кримінально-правової охорони. О. Ф. Шишкін справедливо наголошує, що гідність людини не обмежується лише усвідомленням особою своєї гідності, вона є громадською цінністю і розглядається як постійний розвиток моральної особистості².

На нашу думку, більш аргументованим та точним є визначення поняття гідності, яке дається В. О. Блюмкіним. Він вважає, що гідністю є цінність людини як представника певної соціальної групи або суспільства, усвідомлення нею цієї цінності та відповідна поведінка³. Саме таку особу можна назвати такою, що має гідність.

Далі слід визначити зміст поняття честі та її ознаки. Найбільш поширеною є точка зору про те, що поняття честі включає в себе два основних елементи: самооцінку особистістю своєї гідності (усвідомлення власної гідності) та оцінку особистості з боку суспільства. Саме ця точка зору підтримувалися деякими криміналістами.

У науці цивільного права під честю розуміється тільки соціальна оцінка особистості, яка формується у відповідності з суспільно значимими вчинками, діями людини⁴. Окремо в цивільному праві розглядається таке особисте немайнове право як ділова репутація. Під нею розуміється суспільна думка, яка склалася про професійну діяльність громадянина або організації⁵.

Інший погляд на зміст поняття честі має В. О. Блюмкін. Він наголошує на тому, що у честі є декілька визначень. Перед усім – це добре ім'я окремої людини, колективу або великої групи людей, їх позитивна моральна репутація,

¹ Хвостов В. М. Этика человеческого достоинства : монография. Москва : Изд-во «Совершенство», 1998. С. 121.

² Шишкин А. Ф. О личном достоинстве и чести советского человека. *Вопросы философии*. 1962. № 4. С. 113.

³ Блюмкин В. А. Этика и жизнь : монография. Москва : Политиздат, 1987. С. 63.

⁴ Харитонов Е. О. Гражданское право : учеб. пособие. Київ : А.С.К., 2001. С. 168.

⁵ Там само.

на відміну від безчестя – негативної моральної репутації. Вона виникає та існує у громадській думці, у свідомості людей, які знають особистість. Але вона все ж таки залишається честю самої людини, бо складається як оцінка її поведінки, всієї суспільно значущої діяльності цієї людини. Добре ім'я людини породжує повагу до неї, яка отримує різноманітні форми – від повсякденного поважливого відношення до високих знаків громадського визнання, урядових нагород, почесних звань, всенародної слави. У самої особистості, на думку вченого, виробляється свідомість та почуття честі – бажання заслужити позитивну оцінку людей, які її оточують, їх повагу, уникнути зневаги, громадського осуду, на кінець висока особиста вимогливість до своєї моральної репутації. Це почуття честі – досить впливова моральна якість, яка змушує людину вести себе морально навіть тоді, коли вона не знаходиться під безпосереднім контролем громадської думки про неї. Ця якість сприяє формуванню у людини високих моральних якостей – відчуття обов'язку, совісті тощо¹. Тобто вченим зміст честі розглядається з двох сторін: з об'єктивної – як оцінка цінності людини з боку суспільства та з суб'єктивної – як відчуття честі у самої людини і відповідна до цього відчуття її повсякденна поведінка.

Більшість вчених, які займалися цією проблемою, сходяться у думці про те, що з об'єктивної сторони честь визначається як моральна оцінка (визнання) гідності (діяльності, поведінки) особистості іншими людьми або громадською думкою, тобто репутація. Але яка саме репутація характеризує честь особистості? Будь-яка? Ми вважаємо, що не будь-яка. Наприклад, якщо особа не належним чином виконує свої професійні обов'язки, то страждає лише її ділова репутація як громадська думка, яка склалася про її професійні якості громадянина. І навпаки, якщо людина, яка має репутацію майстра своєї справи вчинить правопорушення, яке потягне за собою негативну моральну оцінку

¹ Блюмкин В. А. Этика и жизнь : монография. Москва : Политиздат, 1987. С. 23–24.

такої людини з боку суспільства, її ділова репутація від цього ніяким чином не постраждає.

На наш погляд, честь з зовнішньої сторони це не будь-яка репутація особистості, а лише її моральна репутація, яка являє собою оцінку людини з боку суспільства, яка склалася на основі інформації про поведінку, діяльність та вчинки людини. Така оцінка з боку суспільства носить загальний та відносно стійкий характер.

На нашу думку, під честю як об'єктом кримінально-правової охорони слід розуміти оцінку особистості з боку суспільства, яка формується у відповідності із суспільно значущими вчинками та діями особи і які відповідають соціальним нормам цього суспільства.

Під гідністю як об'єктом кримінально-правової охорони розуміється самооцінка людини, але не люба самооцінка, а лише така, яка відповідає прийнятим в цьому суспільстві та загальноновизнаним нормам і правилам поведінки.

Кримінальна протиправність правопорушення як його обов'язкова ознака досить тісно пов'язана з процесами криміналізації та декриміналізації суспільно небезпечних діянь. Криміналізація – це процес законодавчого віднесення певних діянь до кримінальних правопорушень. Декриміналізація є зворотнім процесом. Проблеми криміналізації та декриміналізації виникають та пов'язані із загальними проблемами розвитку держави та суспільства. Загальною підставою криміналізації або декриміналізації суспільно небезпечних діянь є переоцінка їх суспільної небезпеки. Діючим Кримінальним кодексом України декриміналізовані такі суспільно небезпечні діяння як образа таклеп. На нашу думку, для цього у законодавця не було жодних підстав, і вони повинні бути криміналізовані. Окрім цього усім підставам криміналізації відповідає і таке суспільно небезпечне діяння проти честі та гідності, як дифамація.

Розглянемо тепер підстави та принципи криміналізації цих суспільно небезпечних діянь. «В основі теорії криміналізації лежить питання кримінально-правової заборони, тобто коло факторів, які обумовлюють припустимість, можливість та доцільність визнання суспільно небе-

зпечного діяння злочинним та кримінально караним»¹. І як справедливо зазначає М. О. Беляєв, процес декриміналізації не базується на будь-яких притаманних лише йому критеріях. Він є протилежним процесу криміналізації і тому зникнення критеріїв, які послужили підставою для криміналізації діяння, є підставою для його декриміналізації, тобто для визнання його незлочинним і некараним у кримінальному порядку².

Вперше сформулював, хоча і досить абстрактно, цілу низку принципових положень, які стосуються обґрунтування кримінально-правової заборони Чезаре Бекарія в своїй роботі «Про злочини та покарання». Основним науковим положенням є теза про те, що кримінальний закон щоб бути корисним суспільству повинен відображати не свавілля законодавця, а об'єктивну потребу. Єдиним виміром злочинів є шкода, яку вони заподіюють нації³.

Більш повно умови криміналізації були досліджені К. Кенні⁴. Подальша розробка в цій сфері йшла в напрямку удосконалення запропонованих К. Кенні принципів криміналізації та створенню їх класифікації. Але дотепер не встановлено термінологічного визначення факторів криміналізації та декриміналізації. Так, П. А. Фефелов називає їх передумовами припустимості криміналізації діянь⁵. О. І. Коробєєв такі фактори криміналізації та декриміналі-

¹ Коробеев А. И. Уголовная наказуемость общественно опасных деяний (основания установления, характер и реализация в деятельности органов внутренних дел) : учеб. пособие. Хабаровск : Изд-во Хабар. ВШ МВД СССР, 1986. С. 64.

² Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути её реализации : монография. Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1986. С. 93.

³ Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях : монография. Москва : Норма, 1999. С. 70.

⁴ Кенни К. Основы уголовного : монография. Москва : «Иностранная литература», 1949. С. 27–29.

⁵ Фефелов П. А. Критерии установления уголовной наказуемости деяний. *Советское государство и право*. 1970. № 11. С. 101.

зації називає її підставами¹. Г. О. Злобін та С. Г. Келіна ці фактори криміналізації називають принципами криміналізації². Зараз факторів криміналізації (декриміналізації) нараховується близько двадцяти³.

О. І. Коробєєв розподілив усі підстави криміналізації на три основні групи, взявши в якості кваліфікаційного критерію розподілу зміст цих факторів, їх внутрішню природу та співвідношення їх з різними сферами життя суспільства. Він виділяє:

- юридико-кримінологічні: ступінь суспільної небезпеки діянь; відносна розповсюдженість діянь та їх типовість; динаміка діянь з урахуванням причин та умов, які їх породжують; можливість впливу на них кримінально-правовими засобами за відсутністю можливості вдалої боротьби менш репресивними засобами; можливостями системи кримінальної юстиції;

- до соціальних підстав належать: відсутність можливих негативних наслідків кримінально-правової заборони; наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правового впливу; матеріальна та моральна шкода, яка заподіюється діяннями;

- соціально-психологічними підставами є певний рівень суспільної правосвідомості, суспільної психології, історичні традиції⁴.

¹ Коробєєв А. И. Уголовная наказуемость общественно опасных деяний (основания установления, характер и реализация в деятельности органов внутренних дел) : учеб. пособие. Хабаровск : Изд-во Хабар. ВШ МВД СССР, 1986. С. 18.

² Злобин Г. А., Келина С. Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний. *Проблемы правосудия и уголовного права*. 1978. С. 102–119.

³ Дагель П. С. Условия установления уголовной наказуемости. *Правоведение*. 1975. № 4. С. 70.; Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / П. С. Дагель, Г. А. Злобин, С. Г. Келина и др.; отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. Москва : Наука, 1982. С. 210.

⁴ Коробєєв А. И. Уголовная наказуемость общест-

На наш погляд, більш розгорнутою є класифікація принципів криміналізації (декриміналізації), яку надає Г. А. Злобін. Він розподілив вищевказані принципи на два основних види:

1. Принципи, які виражають об'єктивну необхідність та політичну доцільність встановлення кримінальної відповідальності (соціальні, соціально-психологічні принципи криміналізації – суспільної небезпеки; відносної розповсюдженості діяння; співрозмірності позитивних та негативних наслідків криміналізації; кримінально-політичної адекватності криміналізації).

2. Принципи, які визначаються вимогами внутрішньої несуперечливості норм права (системно-правові принципи). Системно-правові принципи криміналізації, в свою чергу, включають в себе загальноправові, які обумовлені вимогами несуперечливості одна одній систем норм кримінального та інших галузей права (принципи конституційної адекватності; міжнародно-правової необхідності та припустимості криміналізації; процесуальній можливості переслідування) та кримінально-правові, які визначаються внутрішніми закономірностями системи діючого кримінального законодавства (принципи безпрогальності та ненадмірності заборони; визначеності та єдності термінології, повноти складу, економії репресії)¹.

Таким чином, якщо дотримуватись розгорнутої класифікації принципів криміналізації Г. А. Злобіна, то можна виділити дві основні групи принципів: 1) системно-правові; 2) соціальні та соціально-психологічні. Слід погодитись з О. Д. Антоновим, який вважає, що, розглядаючи принципи криміналізації другої групи – соціальні та соціально-психологічні, доцільніше буде звернутися до класифікації,

венно опасных деяний (основания установления, характер и реализация в деятельности органов внутренних дел) : учеб. пособие. Хабаровск : Изд-во Хабар. ВШ МВД СССР, 1986. С. 36–37.

¹ Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / П. С. Дагель, Г. А. Злобин, С. Г. Келина и др.; отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. Москва : Наука, 1982. С. 210–240.

яка запропонована О. І. Коробєєвим як більш повної та детальної для цієї групи¹.

Розглянемо ці принципи стосовно таких кримінальних правопорушень (проступків) як образа, наклеп та дифамація.

До кримінально-правових системних принципів відносяться такі правила, які визначаються внутрішніми закономірностями законодавства про кримінальну відповідальність. Згідно з цим криміналізація суспільно небезпечних діянь повинна відповідати принципу повноти кримінального правопорушення, тобто норма повинна бути визначена конкретно і максимально повно. Як справедливо зазначає В. М. Кудрявцев склад кримінального правопорушення виступає його інформаційною моделлю, яка створюється в результаті узагальнення ознак усіх правопорушень даного виду, внаслідок чого отримується чіткий опис основних якостей кримінального правопорушення².

На нашу думку, елементи складів таких кримінальних правопорушень, як образа, наклеп були досить повно сформульовані наукою кримінального права. Але слід внести і деякі доповнення та пропозиції по їх удосконаленню з метою усунення суттєвих складнощів при їх кваліфікації. Склад дифамації як склад кримінального правопорушення проти честі та гідності особи буде запропонований автором вперше, але також із дотриманням цього принципу криміналізації.

Досить близьким до принципу повноти складу є принцип визначеності та єдності термінології. «Криміналізація в законі будь-якого суспільно небезпечного діяння повинна проводитись в визначених з точки зору мови термінах, які є єдиними для діючого кримінального законодавства»³. На нашу думку, при описі елементів складу цих

¹ Антонов Д. А. Принципы криминализации общественно опасных деяний в уголовно-правовой науке. *Вестник Московского Университета*. Сер. Право. 2000. № 4. С. 81.

² Кудрявцев В. Н. *Общая теория квалификации преступлений* : монография. Москва : Юрид. лит., 1972. С. 73.

³ Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / П. С. Дагель,

кримінальних правопорушень не будуть застосовуватись нові поняття, які не залучаються у кримінальному праві взагалі. Особливо це стосується такої ознаки об'єктивної сторони, як діяння. Ці терміни досить давно вже вживаються у кримінальному праві і не має необхідності додатково їх розшифровувати у кримінальному законі. Цей принцип тісно пов'язаний з проблемою співвідношення формального та оціночного в кримінальному праві. М. І. Ковальов справедливо зазначає, що надмірно оціночна норма може породжувати труднощі на практиці, бо вона лише окреслює контури злочинного діяння і залишає для судді можливість самому встановлювати його дійсний зміст¹. Його підтримує О. Д. Антонов, який зазначає, що застосування оціночних норм в правозастосовному процесі вносить значну невизначеність, в результаті чого порушуються основні принципи кримінального права – принцип законності та рівності громадян перед законом². З дослідниками не погоджується В. В. Питецький, який вважає, що оціночні поняття надають закону про кримінальну відповідальність повноту, гнучкість та динамізм³. Важко з цим не погодитись. Для кримінальних правопорушень, що досліджуються важливим є його оцінка самим потерпілим. Саме його честь та гідність, які носять індивідуальний характер страждають від цих суспільно небезпечних діянь. І саме суб'єктивна оцінка таких людей складає підставу для порушення кримінального провадження про такі правопорушення. Однак наявність чи відсутність таких суспільно

Г. А. Злобин, С. Г. Келина и др.; отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. Москва : Наука, 1982. С. 238.

¹ Ковалёв М. И. Оптимальное соотношение формального и оценочного в уголовном законе. *Советское государство и право*. 1973. № 11. С. 170.

² Антонов Д. А. Принципы криминализации общественно опасных деяний в уголовно-правовой науке. *Вестник Московского Университета*. Сер. Право. 2000. № 4. С. 83.

³ Питецкий В. В. Применение оценочных признаков уголовного закона : монография. Красноярск : Изд-во Красноярск. ун-та, 1995. С. 4.

небезпечних діянь, характер та ступінь їх суспільної небезпеки повинна встановлюватись судом, виходячи з його розуміння шкоди, яка заподіюється потерпілому. Такий підхід, на нашу думку, повністю відповідає як принципу законності, так і принципу рівності громадян перед законом.

Криміналізація таких суспільно небезпечних діянь як образа,клеп та дифамація відповідає і принципу відсутності прогалин в законі та не надмірності кримінально-правової заборони. Ми не вбачаємо негативних наслідків такої криміналізації. Розділ 3 особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності» буде реально виконувати функцію кримінально-правового забезпечення охорони честі та гідності людини як найвищих цінностей в нашій країні.

Криміналізація суспільно небезпечних діянь повинна відповідати і загальноправовим системним принципам. Одним з них є принцип конституційної адекватності. Слід зазначити, що стаття 3 Конституції України визнає життя та здоров'я, недоторканість, честь та гідність людини найвищими соціальними цінностями в нашій державі. В свою чергу, Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення кримінально-правової охорони цих цінностей. В правовій державі охорона честі та гідності людини і громадянина має особливе значення і ніщо не може бути підставою для їх приниження.

Наступним принципом є принцип системної несуперечливості криміналізації. У Кримінальному кодексі немає норм, які б суперечили нормам про кримінальні правопорушення проти честі та гідності.

Принцип міжнародно-правової необхідності та припустимості криміналізації вимагає від України привести своє законодавство (в тому числі і кримінальне) у відповідність зі світовими стандартами. У відповідності зі статтею 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та статтею 10 Європейської Конвенції про захист прав людини та її основних свобод кожна людина має право на захист від незаконних посягань на честь та гідність особи. Аналіз кримінального законодавства країн Європи (зокре-

ма, Польщі, Швеції, Німеччини, Голландії, Іспанії) та країн колишнього СРСР (Росії, Білорусії, Естонії, Латвії, Таджикистану, Узбекистану) свідчить про те, що у всіх цих країнах такі суспільні небезпечні діяння, як образа та наклеп визнаються кримінальними правопорушеннями і тягнуть за собою кримінальну відповідальність.

Що ж стосується того, що в Україні передбачена цивільно-правова відповідальність за ці вчинки, то слід зазначити, що вибір способу своїх прав буде залежати від небезпечності цих вчинків. Ми погоджуємося з Т. Худолій, яка зазначає, що Україна вже давно обрала власний шлях у розвитку, що у правовому полі тяжіє до рівня розвинених країн світу, в більшості з яких ці діяння криміналізовані... Розмежування цивільної і кримінальної відповідальності може здійснюватися за розміром завданої шкоди¹.

Сучасні дослідники проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності людини наголошують, що криміналізація цих суспільно небезпечних діянь створює ризик надмірного застосування кримінально-правових заходів там, де достатньо заходів цивільно-правових. Це може створити колізію норм цивільного та кримінального права². Частково з цим можна погодитись. Але в розвинутих країнах світу, в яких образа, наклеп та дифамація криміналізовані такі колізії не виникають. Окрім того потрібна ще і законна мета такого переслідування. Як зазначає Конституційний Суд Болгарії, кримінальне переслідування за дифамацію має переслідувати законну мету і розпочинатися

¹ Худолій Т. Щодо питання криміналізації дифамації в умовах глобалізації. Кримінальне право в умовах глобалізації суспільних процесів: традиції та новації: матеріали міжнарод. наук.-практ. круглого столу. м. Харків, 15 травня 2020 року; під ред. Тація В. Я., Демидової Л. М., Гетьмана А. П. та ін. Харків : Право, 2020. С. 402–403.

² Андрушко А. Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №12 (274). С. 268–272; Андрушко А. В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи : монографія. Київ : Ваіте, 2020. С. 132.

лише в тому випадку, якщо є співрозмірним переслідуваним цілям¹.

Криміналізація цих суспільно небезпечних діянь буде повністю відповідати міжнародним обов'язкам нашої країни та відповідати нормам міжнародного права, і саме тому, криміналізація їх повною мірою відповідає принципу міжнародно-правової необхідності та припустимості криміналізації кримінальних правопорушень.

Наступним принципом, який відноситься до системно-правових є принцип процесуальної здійсненності кримінального переслідування. Він характеризується двома складовими: процесуальною здійсненністю кримінального переслідування та наявністю матеріальних ресурсів для цього. Ми підтримуємо Гальперіна І. М., який наголошує, що ці дві складові є взаємопов'язаними і важливими². «За жодних обставин не повинно криміналізувати діяння, яке потребує доказування усіх істотних моментів суб'єктивної сторони складу злочину, що представляє найбільші труднощі та супроводжується найбільш частими помилками»³.

На нашу думку, такі кримінальні правопорушення як образа таклеп можуть вчинятись як із прямим, так і з непрямим умислом. Мотиви вчинення цих суспільно небезпечних дій для кваліфікації значення не мають але повинні бути ураховані при призначенні покарання.

У свою чергу, вчинення цих кримінальних правопорушень з необережності неможливо. Для ефективного застосування цих норм, на думку автора, слід ввести інститут мирових суддів. Такої ж думки дотримуються й інші вчені

¹ Законы против диффамации и свобода выражения мнений – Сводка Interights для Конституционного суда Республики Болгария. URL: http://www.rpqi.narod.ru/echr/commentary/st10_2.htm (дата звернення 02.06.2020).

² Гальперин И. М. Уголовная политика и уголовное законодательство. Основные направления борьбы с преступностью : монография. Москва : Юрид. лит-ра, 1975. С. 58.

³ Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография. / П. С. Дагель, Г. А. Злобин, С. Г. Келина и др.; отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. Москва : Наука, 1982. С. 233.

та практичні працівники. Так, розгляд злочинів проти честі та гідності, хуліганства та інших «незначних» злочинів у спрощеному порядку мировими судьями пропонував А. Ф. Зелінський¹. Окрім цього, притягнення до кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення проти честі та гідності матиме і значний попереджувальний ефект стосовно більш небезпечних правопорушень проти особи.

Таким чином, криміналізація вказаних кримінальних правопорушень проти честі та гідності відповідає принципу процесуальної здійсненності кримінального переслідування. Встановлення елементів складу цих кримінальних правопорушень дає суду формально-юридичну можливість їх доказування, і, окрім цього, дозволяє попереджувати більш небезпечні кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи, особливо тих, які вчиняються на побутовому ґрунті, шляхом притягнення винних осіб до відповідальності за образи, наклеп та дифамацію.

Окрім формально-юридичної можливості доказування, реакція держави повинна також відповідати моральним нормам, в тому числі і при встановленні факту вчинення кримінального правопорушення.

К. Кенні вважав, що не рекомендується криміналізувати діяння, доказати вчинення якого можливо лише: а) провокуючи продовження злочинних дій; б) наносячи шкоду недоторканості приватного життя та відносинам довіри між близькими людьми². Справи про ці кримінальні правопорушення повинні відноситись до справ приватного обвинувачення, тому внаслідок цього неможливі вищевказані порушення з боку відповідних державних органів.

Підводячи підсумок, слід сказати, що криміналізація таких суспільно небезпечних діянь, як образи, наклеп та дифамація буде відповідати усім існуючим загальноправовим системним принципам криміналізації.

¹ Зелинский А. Ф. Криминология : курс лекций. Харьков : Прапор, 1996. С. 229.

² Кенни К. Основы уголовного права : монография. Москва : Иностр. лит-ра, 1949. С. 27–29.

Але окрім відповідності загальноправовим системним та кримінально-правовим системним принципам криміналізація повинна відповідати групі соціальних та соціально-психологічних принципів. Їх можна розділити на три основні підгрупи: юридико-кримінологічні, соціально-економічні та соціально-психологічні.

Основним з юридико-кримінологічних є принцип суспільної небезпеки. Останньою є об'єктивна якість діяння, що визначається шкодою, яка ним заподіюється або може бути заподіяна¹. Вона не залежить від її оцінки законодавцем. Але стає ознакою кримінального правопорушення вона лише після визнання її кримінальним законом. Визначення суспільної небезпечності того чи іншого діяння носить індивідуальний характер. Її аналіз необхідно проводити стосовно кожного окремого складу кримінального правопорушення. Це стосується і кримінальних правопорушень проти честі та гідності особи. Автор підтримує точку зору Н. О. Гуторової, яка вважає, що у межах дослідження загальних проблем криміналізації необхідно виявити основні чинники, які найбільш суттєво впливають на суспільну небезпечність посягань². На думку М. І. Коржанського суспільна небезпека визначається важливістю, цінністю суспільних відносин як об'єкту протиправного посягання³. Честь та гідність людини, як зазначається в Конституції нашої країни, виступають найвищими соціальними цінностями.

Криміналізація образи, клевети та дифамації може викликати нарікання з боку тих, хто вважає, що честь та

¹ Коробеев А. И. Уголовная наказуемость общественно опасных деяний (основания установления, характер и реализация в деятельности органов внутренних дел) : учеб. пособие. Хабаровск : Изд-во Хабар. ВШ МВД СССР, 1986. С. 69.

² Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України : монографія. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. С. 50.

³ Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны : монография. Москва : Изд-во Акад. МВД СССР, 1980. С. 180.

гідність особи захищаються у цивільно-правовому порядку. На наш погляд, такий подвійний захист честі та гідності цивільно-правовими та кримінально-правовими засобами є досить обґрунтованим. Вибір способу захисту повинен залежати від самої потерпілої від цих суспільно небезпечних діянь особи.

Важливим чинником, який впливає на суспільну небезпечність цих посягань, є спосіб їх вчинення. Саме спосіб вчинення кримінального правопорушення характеризує посягання і визначає характер шкоди, яка заподіюється. Ці кримінальні правопорушення, на думку М. І. Панова вчиняються шляхом інформаційної дії – такої суспільно небезпечної поведінки, яка спрямована на передачу відповідної інформації іншим особам та виражається у словесній (вербальній) формі, а також у формі різноманітних дій, які несуть інформацію: смислових жестах та виразних рухах¹. Такими діями може бути спричинена як психічна, так і фізична шкода.

На суспільну небезпечність посягання проти честі та гідності впливають і суб'єктивні ознаки. В першу чергу, це форма та ступінь вини. На нашу думку, вказані суспільно небезпечні діяння повинні бути криміналізовані, якщо вони матимуть умисну форму вини. Всі науковці, які займалися і займаються проблемами кримінальних правопорушень проти честі та гідності визнають прямий умисел як форму вини в них, але лише деякі з них визнають в цих правопорушеннях непрямої умисел. На нашу ж думку, ці кримінальні правопорушення можуть бути вчинені як з прямим так і з непрямої умислом. Вчинення цих правопорушень з необережності неможливо.

Аналізуючи принцип суспільної небезпечності щодо вказаних кримінальних правопорушень проти честі та гідності можна зробити такі висновки:

1. Честь та гідність мають достатній рівень соціальної цінності для їх кримінально-правової охорони. Захист честі та гідності і в цивільно-правовому і кримінально-

¹ Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность : монография. Харьков : Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1982. С. 16.

правовому порядку дозволить більш ефективно охороняти ці найбільш важливі цінності в нашій державі.

2. Основними чинниками, які впливають на рівень суспільної небезпечності посягань проти честі та гідності є характер і розмір шкоди, спосіб вчинення діяння, зміст вини, що характеризують вказані діяння як такі, що мають рівень суспільної небезпечності, який є необхідним та достатнім для визнання їх кримінальними правопорушеннями, а саме кримінальними проступками.

До юридико-кримінологічних принципів відноситься і принцип відносної поширеності діяння. Згідно з ним, діяння, яке підлягає криміналізації повинно бути поширеним, а з іншого не надто розповсюдженим. Як справедливо зазначають автори монографії, яка присвячена підставам криміналізації суспільно небезпечних діянь, будь-яка спроба криміналізувати дуже поширені форми поведінки було б, безперечно, дисфункціональною, оскільки результат вийшов би за межі практичних можливостей кримінальної юстиції і тим самим була б зведена у норму безкарність діянь, які оголошені злочинними»¹. Без сумніву діяння, які ми пропонуємо криміналізувати мають достатньо велике поширення в українському суспільстві. Щоб урахувати цей принцип криміналізації їх слід віднести до діянь, по яким передбачаються справи приватного звинувачення. Саме потерпіла особа буде вирішувати чи захищати їй свою честь та гідність кримінально-правовими засобами чи ні.

До юридико-кримінологічних принципів криміналізації відноситься і принцип неминучості впливу на суспільні відносини кримінально-правовими заходами. «Криміналізація діяння є доречною тоді і тільки тоді, коли немає і не може бути норми, яка достатньо ефективно регулює відповідні відносини методами інших галузей права»². Цей

¹ Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / П. С. Дагель, Г. А. Злобин, С. Г. Келина и др.; отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. Москва : Наука, 1982. С. 217–218.

² Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / П. С. Дагель, Г. А. Злобин, С. Г. Келина и др.; отв. ред. В. Н. Кудрявцев,

принцип інакше має назву принцип економії кримінальної репресії. Вважаємо, що кримінальні покарання за ці правопорушення переважно можуть носити матеріальний характер і не впливати істотно на негативне формування особистості засуджених, деформації їх соціальних відносин.

Криміналізація повинна відповідати низці соціально-економічних принципів. І в першу чергу, це стосується принципу домірності позитивних та негативних її наслідків. «Встановлення кримінальної караності діяння припустимо тоді і тільки тоді, коли позитивні соціальні результати застосування кримінального права істотно переважають негативні наслідки криміналізації¹. До критеріїв такої криміналізації А. І. Коробєєв відносить наявність шкоди. На його думку, криміналізації підлягають тільки ті діяння, які спричиняють достатньо серйозну матеріальну та моральну шкоду суспільству².

Можемо констатувати той факт, що кримінальні правопорушення проти честі та гідності самі можуть спричиняти істотну шкоду психічній недоторканості потерпілої особи і також притягнення до кримінальної відповідальності за їх вчинення дозволить запобігти більш небезпечним правопорушенням проти особи. Таким чином позитивні наслідки їх криміналізації будуть переважати негативні.

Наступним є принцип урахування можливостей кримінальної юстиції. Згідно з ним, органи кримінальної юстиції повинні мати матеріальну та процесуальну можливість належно реагувати на вчинення кримінальних правопорушень проти честі та гідності особи. В наявності повинна бути достатня кількість підготовлених співробітників правоохоронних органів та суду. Це питання в майбутньому може бути вирішено в процесі судової реформи.

А. М. Яковлев. Москва : Наука, 1982. С. 220.

¹ Там само.

² Коробеев А. И. Уголовная наказуемость общественно опасных деяний (основания установления, характер и реализация в деятельности органов внутренних дел) : учеб. пособие. Хабаровск : Изд-во Хабар. ВШ МВД СССР, 1986. С. 49.

Криміналізація повинна відповідати і історичним традиціям, суспільній правосвідомості та суспільній психології. На думку О. І. Коробєєва, кримінально-правова заборона виправдана лише тоді, коли суспільною психологією та правосвідомістю той чи інший різновид відхиляючої поведінки сприймається як такий, що потребує кримінально-правової караності¹. Іншим випадком, на думку К. Кенні є випадок, коли діяння значною мірою обурює почуття суспільства, суспільну думку взагалі². При криміналізації певних видів діяння законодавець повинен урахувувати відношення суспільства до цих суспільно небезпечних діянь. Що ж стосується відношення суспільства до таких суспільно небезпечних діянь, як образа та наклеп, то автором провадилося опитування громадської думки стосовно суспільної небезпеки таких кримінальних правопорушень. Вона порівнювалася із суспільною небезпекою інших кримінальних правопорушень (крадіжка, побої, легкі тілесні ушкодження тощо). На думку опитуваних, найбільш небезпечним із цих кримінальних правопорушень є наклеп. Ступінь його суспільної небезпеки визнана вищою ніж суспільна небезпека крадіжки та легких тілесних ушкоджень. Образа ж відповідає суспільній небезпеці крадіжки та легких тілесних ушкоджень³. Що ж стосується урахування історичних традицій щодо криміналізації, то слід зазначити, що необхідність кримінально-правового захисту честі та гідності особи усвідомлена суспільством давно.

Таким чином, криміналізація кримінальних правопорушень проти честі та гідності буде цілком відповідати соціально-психологічному принципу, який вимагає необхідності урахування рівня громадської правосвідомості,

¹ Коробеев А. И. Уголовная наказуемость общественно опасных деяний (основания установления, характер и реализация в деятельности органов внутренних дел) : учеб. пособ. Хабаровск : Изд-во Хабар. ВШ МВД СССР, 1986. С. 56.

² Кенни К. Основы уголовного права : монография. Москва : Норма, 1998. С. 27–29.

³ Храмцов О. М. Кримінологія вербальної агресії : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 2003. С. 102.

психології та історичних традицій криміналізації. З цього принципу випливає наступний соціально-психологічний принцип – принцип кримінально-політичної адекватності криміналізації. У відповідності з ним, криміналізація повинна відповідати основним напрямкам та тенденціям соціальної політики держави та суспільній свідомості і суспільній думці. Кримінальна політика повинна бути відображенням політики держави і відношення до неї широких верств населення.

Ми погоджуємося з противниками криміналізації образи, наклепу та дифамації, які наголошують, що склад цих кримінальних правопорушень буде мати багато оціночних понять та ознак. Але в цьому питанні слід нагадати думку Кузнецової Н. В. яка блискуче вказує на те, що особливості оціночних ознак полягають в їх законодавчо максимальній узагальненості внаслідок їх значної варіативності, яка залежать від конкретних обставин справи, що не дозволяє законодавцю їх формалізувати або описати. Однак КК завжди визначає родовий та видовий об'єкти всіх злочинів, форму вини, часто способи вчинення злочинів, їх мотиви (мету) і тим самим він фіксує характер суспільної небезпеки діянь, які не залежать від конкретних обставин справи¹.

Виходячи з вищенаведеного, автором пропонуються такі редакції відповідних норм про кримінальну відповідальність:

Стаття 151(3) Наклеп

1. Наклеп, тобто поширення завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять честь та гідність іншої особи,

– карається...

2. Наклеп у публічному виступі, у творі, який публічно демонструється або у засобах масової інформації, а також вчинений особою, яка раніше була судима за наклеп,

– карається...

¹ Кузнецова Н. Ф. О законодательной технике в уголовном праве. *Вестник МГУ. Сер. Право.* 2004. № 4. С. 50.

3. Наклеп, поєднаний з обвинуваченням у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого кримінального правопорушення або який спричинив тяжкі наслідки,

– карається...

Стаття 151(4) Дифамація

1. Дифамація, тобто поширення конфіденційної інформації, яка складає особисту чи сімейну таємницю особи без її згоди, яка ганьбить її честь та гідність, якщо вона не торкається інтересів суспільства або інших осіб і не має ознак клевети,

– карається...

2. Дифамація у публічному виступі, у творі, який публічно демонструється або у засобах масової інформації, а також вчинена особою, яка раніше була судима за клевету або дифамацію,

– карається...

3. Дифамація, яка спричинила тяжкі наслідки,

– карається...

Стаття 151(5) Образа

1. Образа, тобто приниження честі та гідності особи, яке виражене у непристойній формі,

– карається...

2. Образа у публічному виступі, у творі, який публічно демонструється або у засобах масової інформації, а також вчинена особою, яка раніше була судима за образу,

– карається...

3. Образа, яка спричинила тяжкі наслідки, – карається...

Разом з тим ми виступаємо проти штучного розширення кола кримінальних правопорушень, які посягають на честь та гідність. Так, В. В. Шаблистий пропонує встановити кримінальну відповідальність за публічну образу релігійних почуттів інших осіб шляхом непристойних дій відносно предмета релігійного вшанування або місця, призначеного для виконання релігійних обрядів¹. Слід зазна-

¹ Шаблистий В. В. Безпековий вимір кримінального права України: Людино-центристське дослідження : монографія. Хабаровск : Изд-во Хабар. ВШ МВД СССР, 1986. С. 363.

чити, що ображають людину, а не почуття. Останні є наслідками вчинення суспільно небезпечного діяння. Хоча образа і є кримінальним правопорушенням з формальним складом.

2.4. Кримінально-правова характеристика психічних впливів у кримінальних правопорушеннях проти статевої свободи та статевої недоторканності

В 2017 році в розділ, який передбачає відповідальність за кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканності були внесені істотні зміни, які інакше стали визначати їх ознаки, особливо ті, які стосувалися ознак насильницьких дій правопорушників. Окремі з них є неоднозначними і вимагають теоретичного переосмислення. Нами підтримується позиція О. О. Дудорова, який зазначає, що наведений розділом IV Особливої частини КК України перелік кримінально-правових заборон є оптимальним, що не можна сказати про їх зміст¹.

Під згвалтуванням у діючій редакції законодавства про кримінальну відповідальність розуміється вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета без добровольчої згоди потерпілої особи. В свою чергу, згідно з приміткою до ст. 152 КК України згода вважається добровільною, якщо вона є результатом вільного волевиявлення особи, з урахуванням супутніх обставин.

Як вбачається з даної диспозиції поняття насильства виведено за її межі. Але воно часто зустрічається при вчиненні даного кримінального правопорушення. Його роль є не концептуальною, а вторинною. Як справедливо зазначають Борисов В. І. та Євтеєва Д.П., нова редакція ч. 1

¹ Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи (основні положення кримінально-правової характеристики): практ. посібник. МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Сєвєродонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. С. 5.

ст. 152 КК України відповідає конструкції формального складу злочину, внаслідок чого насильство опинилося за межами об'єктивної сторони зґвалтування. Останнє, як суспільно небезпечне діяння не виключає насильство, бо у більшості випадків це не можливо. Однак насильство при зґвалтуванні не є самоціллю, а має допоміжний характер у вирішенні наміру гвалтівника, для якого головним є прагнення задовільнити свою статеву пристрасть. Воно набуває другорядного значення. В умислі винного воно не є переважним чинником¹.

Застосування фізичного або (та) психічного насильства створює склад зґвалтування за ознакою відсутності добровільної згоди потерпілої особи. Тобто, вагінальне, анальне або оральне проникнення в тіло іншої особи є зґвалтуванням як у випадку застосування фізичного або психічного насильства та використання безпорадного стану потерпілої особи, так і у інших випадках коли має місце відсутність добровільної згоди потерпілої особи на таке проникнення. Хоча в цій редакції статті відсутня вказівка на наявність в діях особи ознак фізичного чи психічного насильства, вони досить часто присутні в таких діях. Як справедливо зазначають Дудоров О. О. та Хавронюк М. І., застосування фізичного насильства, погрози його застосування чи використання безпорадного стану вказують на відсутність добровільної згоди потерпілої особи на сексуальне проникнення як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони зґвалтування. У таких випадках сексуальне проникнення в тіло іншої особи є неконсенсуальним, у зв'язку з чим усталені у доктрині і судовій практиці підходи щодо змісту зазначених дій (раніше – способів зґвалтування) доцільно використовувати надалі (щоправда, із застережен-

¹ Борисов В. І., Євтєєва Д. П. Щодо співвідношення складів злочинів, передбачених статтями 152,153 КК із прийняттям закону У № 2227-VIII. Кримінальне право в умовах глобалізації суспільних процесів: традиції та новачії: матеріали міжнарод. наук.-практ. круглого столу. м. Харків, 15 травня 2020 року; під ред. Тація В. Я., Демидової Л. М., Гетьмана А. П. та ін. Харків : Право, 2020. С. 64

нями, зумовленими оновленням законодавчого описання складу цього злочину)¹.

Метою застосування фізичного чи психічного насильства при зґвалтуванні та сексуальному насильстві є: а) подолання опору потерпілої особи; б) усунення самої можливості здійснення опору з боку потерпілого. При цьому слід урахувувати поведінку самого потерпілого. З. Старович виділяє наступні види жертв зґвалтування: випадкові; ті, що не свідомо провокують сексуальну поведінку винного; ті, що свідомо провокують сексуальну поведінку². Така поведінка може свідчити чи ні про бажання вступити в статеві зносини добровільно. На думку Дудорова О. О. при кваліфікації зґвалтування слід обов'язково встановити факт вираженого зовні не бажання потерпілого вступити в статеві зносини³. Про таку поведінку жертви зґвалтування ще наприкінці ХХ-го сторіччя говорив Лохвицький О. В.. Він вказував, що будь-яке колювання жінки робить її учасницею, а не жертвою, дає чоловікові зрозуміти – опір несерйозний, а за формою тільки через інстинктивне почуття сорому; чоловіка у такий спосіб запрошують продовжити зусилля⁴. У зв'язку з цим цікавою є кримінальна справа, яка розглядалася Дніпровським районним судом м. Києва. Було встановлено, що громадянин В. познайомився з потерпілою К. і після спільного вживання спиртних напоїв вступив з останньою в добровільні статеві стосунки. Через

¹ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України). Київ : Ваіте, 2019. С. 129.

² Старович С. Судебная сексология : монографія / пер. с польск. Москва : Юридическая литература, 1991. С. 103.

³ Дудоров О. О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканої особи : наук.-практ. посібник. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. С. 71.

⁴ Лохвицький А. В. Курс русского уголовного права. Второе исправленное и дополненное издание, сведённое с кассационными решениями. Санкт-Петербург : Скоропечатня Ю. О. Шрейра, 1871. С. 583.

деякий час він запропонував потерпілій ще раз вступити в статеві зносини, але остання відмовилася. Після чого злочинець застосовуючи фізичне насильство вчинив зґвалтування. Його дії були кваліфіковані за ч. 1 ст. 152 КК України¹.

Нами підтримується точка зору про те, що провокуючий характер поведінки потерпілої особи повинен бути урахований при кваліфікації дій винного та призначенні йому кримінального покарання. Такої ж думки дотримується і Козлов А. П., який наголошує, що у разі коли статеві домагання чоловіка мали під собою певне підґрунтя: мали безперешкодні поцілунки, пестощі, а в окремих випадках і деяке насильство, наприклад для подолання уявного опору, то слід ураховувати це при кваліфікації дій злочинця². В цих випадках, слід ураховувати і об'єктивні і суб'єктивні ознаки опору потерпілої особи. Важливою є і власна оцінка своєї поведінки потерпілим. Коржанський М. Й. пропонував доповнити норму про зґвалтування приміткою, в якій би говорилося про те, що не тягне за собою кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 152 вчинення статевого акту, якщо поведінка знайомої жінки давала чоловікові підстави для сумлінної помилки щодо її згоди на статевий акт³. На наш погляд, зміст самої поведінки не розкритий, що дає підстави її неоднозначного тлумачення. Окрім того, потерпілим від зґвалтування по діючим кримінальним законодавством є не тільки жінка, а і чоловік. І останнє, слід погодитись з думкою О. О. Дудорова: «а як бути з такою поведінкою незнайомої жінки?»⁴. Вважаємо, що провокуюча поведінка жертви повинна обов'язково бу-

¹ Архів Дніпровського районного суду м. Києва. Кримінальна справа № 1-1303 / 2011 р.

² Козлов А. П. Учение о стадиях преступления : монография. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2002. С. 334.

³ Коржанський М. Й. Презумпція невинуватості і презумпція вини : монографія. Київ : Атіка, 2004. С. 27.

⁴ Дудоров О. О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності особи : наук.-практ. посібник. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. С. 73.

ти врахована при призначенні кримінального покарання винній особі. На цьому наголошує і Пленум Верховного Суду України у відповідній постанові, в якій зазначається, що потерпілою від зґвалтування може бути особа як жіночої, так і чоловічої статі, незалежно від її поведінки до вчинення злочину, способу життя, попередніх стосунків із суб'єктом злочину, зокрема, перебування з ним в зареєстрованому шлюбі, проживання однією сім'єю тощо¹.

Слід зазначити, що діюча редакція ст. 152 КК України не передбачає насильство (фізичне та психічне) ознакою об'єктивної сторони складу цього кримінального правопорушення. Тому якщо в діях особи, спостерігаються прояви фізичного або психічного насильства їх слід кваліфікувати додатково за відповідними нормами законодавства про кримінальну відповідальність. Поняттям насильства охоплюється і негативний вплив на внутрішні органи людини, наприклад, застосування без згоди потерпілої особи з метою викликати її безпорадний стан наркотичних засобів, психотропних речовин, отруйних чи сильнодіючих речовин. Питанням є до якого виду насильства слід відносити такі дії. Традиційно вони визнаються проявами фізичного насильства. Автор має іншу думку. Про це мова йшла в попередніх розділах нашої роботи.

Важливим питанням визнається спрямованість фізичного насильства при зґвалтуванні. Відповідна Постанова Пленуму Верховного Суду України зазначає, що зґвалтування слід визнавати вчиненим із застосуванням фізичного насильства і тоді, коли воно застосовувалося не до самої потерпілої особи, а з метою попередження чи подолання її опору до іншої людини, доля якої є небайдужою (родича чи близької особи)². В цьому випадку, заподіяння ж фізичної

¹ Про судову практику в справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканності особи : постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 30 травня 2008 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). Станом на 1 червня 2012 р. / упоряд. Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2012. С. 384.

² Про судову практику в справах про злочини проти

шкоди таким особам повинно кваліфікуватися за сукупністю кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи і кримінальних правопорушень проти здоров'я.

Часто згвалтування може бути поєднане з погрозою застосування фізичного насильства. Пункт 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» № 5 від 30.05.2008 року під погрозою застосування фізичного насильства як способу попередження чи подолання опору потерпілої особи розуміє залякування застосуванням такого насильства до неї та (або іншої людини), для якої є їй не байдужою і може полягати у висловлюваннях, жестах, демонстрації зброї чи інших предметів, як і можуть сприйматися потерпілим як справжня зброя тощо. У всіх випадках, слід також встановити факт, що погроза сприймалася потерпілою особою реальна, тобто в неї має скластися враження, що у разі протидії з його боку винній особі або не виконання її вимог, цю погрозу може бути реалізовано. В цьому випадку повинні бути ураховані час, місце, обстановка, яка склалася, грубе настирливе домагання винного вступити в статеві зносини. Дійсно в цьому випадку, погроза обов'язково повинна мати ознаки реальності, при чому не має значення мав винний фактичну можливість її реалізувати чи ні. Не визначений і адресат такої погрози. Це можуть бути як сам потерпілий, та і інші особи, доля яких не байдужа останньому. Нами підтримується думка Панова М. І. про те, що погроза як прояв психічного насильства має місце і в тих випадках, коли її здійснення передбачається щодо особи, яка є близькою для потерпілого і навіть щодо стороннього. Така погроза також здатна істотно впливати на волю лю-

статевої свободи та статевої недоторканості особи : постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 30 травня 2008 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). Станом на 1 червня 2012 р. / упоряд. Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2012. С. 385.

дини, обмежувати чи повністю її придушувати і зумовлювати вчинення діянь, які вимагаються винною особою¹.

Його підтримує і В. І. Борисов. На його думку, погроза вбити або покалічити немовля, якщо його мати негайно не поступиться вимогам гвалтівника, не може виключати відповідальності за зґвалтування або замах на нього². Так, Мелітопольським міськрайонним судом Запорізької області розглядалася кримінальна справа відносно громадянина Р., який під погрозою відносно близьких осіб (матері та бабусі) задовольнив статеву пристрасть неприродним способом з малолітньою В., яка повідомила, що дуже злякалася за життя рідних і була змушена вступити в статеві зносини³. На наш погляд, погроза застосування насильства щодо сторонніх осіб також є достатньо ефективною для впливу на свободу потерпілої особи і характеризує склад зґвалтування.

В науці кримінального права немає єдності думок з приводу того, чи можлива при зґвалтуванні погроза, яка не підкріплюється обстановкою вчинення злочину, а безпосередньо впливає з останньої. Одні автори не підтримують такої позиції. Інші наголошують на можливості саме такої, не словесної погрози. Так, російські дослідники А. М. Щукін та А. Ю. Сипачев зазначають, що погроза, яка впливає безпосередньо з обстановки має місце у випадках, коли вона не озвучена але потерпіла розуміє, що у випадку відмови буде застосоване насильство. Для визнання погрози такою, що загрожує потерпілому слід встановити, що винний також усвідомлював обстановку, що склалася і діяв з метою припинення або попередження опору потерпілої... Погроза, яка впливає з обстановки, якщо вона відповідає

¹ Панов Н. И. Квалификация насильственных преступлений : монография. Харьков : Юрид. ин-т, 1986. С. 37.

² Борисов В. І., Дорош Л. В. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (коментар законодавства). *Форум права*. 2006. № 1. С. 6. URL: <http://www.nbv.gov.ua / e-journals / FT/ 2006 – 1/06bvicno.pdf> (дата звернення 11.12.2019).

³ Архів Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької області. Кримінальна справа № 1-159 / 2012 р.

іншим критеріям, нічим не відрізняється по механізму впливу на психіку потерпілих від словесно або письмово вираженої погрози. Вона також полягає в передачі інформації потерпілій¹.

Дозволимо собі не погодитись з такою позицією. На наш погляд, безпосередньо саме обстановка не може в собі нести всі необхідні ознаки погрози. Бо вона не виходить безпосередньо від особи. Остання не вчиняє суспільно небезпечного діяння. На цьому наголошує і відповідна постановка Пленуму Верховного суду України. Наявність обстановки лише підкріплює реальність суспільно небезпечних дій особи. Це можуть бути конклюдентні дії, наприклад, настирливі домагання. Але все одно – це суспільно небезпечні дії винної особи.

Слід зазначити, що не має значення той факт, коли злочинець має намір реалізувати погрозу насильства, одразу, чи в майбутньому. Хоч остання і залишає можливість певним чином діяти потерпілому (звернутись до правоохоронних органів чи близьких осіб), але вона придушує волю останнього і вказує на відсутність його добровільної згоди на сексуальне проникнення в тіло.

Законодавство України передбачає в якості способу зґвалтування і обман. Таким шляхом йде законодавство Великобританії. Так, Закон цієї країни «Про статеві злочини» визначає, що людина буде визнана такою, котра не погодилась на статеві зносини у випадку, якщо вона була цілеспрямовано обманута щодо природи та мети статевого акту². На наш погляд, такий підхід перетворює зґвалтування на ненасильницький злочин, при якому у потерпілого завжди є можливість уникнути статевих зносин зі злочинцем. Ми підтримуємо позицію М. О. Ісаєва, який критикує

¹ Щукін А. М., Сыпачёв А. Ю. Психическое насилие как признак изнасилования. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2015. Т. 30. С. 346–350. URL: <http://e-koncept.ru/2015/65140/html> (дата звернення 11.01.2019).

² Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть : учеб. пособие. / под ред. и с пред. И. Д. Козочкина. Москва : Изд. дом «Камерон», 2004. С. 27.

підхід американського законодавства до кримінальної відповідальності за статеві злочини. На його думку, він заснований не на об'єктивних критеріях використання фізичної сили чи погрози її використання, а на суб'єктивних ознаках словесного примушування чи умовляння¹.

Частиною 5 статті 152 КК України в якості тяжких наслідків зґвалтування визнаються смерть або самогубство потерпілої особи, втрата будь-якого органу чи його функцій, психічна хвороба або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менше ніж на одну третину, переривання вагітності, втрата репродуктивної функції, зараження вірусом імунодефіциту або іншої невиліковної інфекційної хвороби. Разом з тим необхідним є встановлення причинного зв'язку між зґвалтуванням і його тяжкими наслідками. Проблемним є встановлення причинного зв'язку між зґвалтуванням та самогубством потерпілої особи. Л. П. Брич вважає, що такий підхід не узгоджується з пануючою в нашій кримінально-правовій доктрині теорією безпосереднього причинного зв'язку. На її думку, це обумовлено: по-перше тим, що самогубство вчиняється внаслідок власного волевиявлення особи; по-друге, таке волевиявлення не є закономірним наслідком зґвалтування. Вчинення зґвалтування чи насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, внаслідок якого потерпіла особа вчинила самогубство, становить собою ідеальну сукупність злочинів. Самогубство потерпілої особи при цьому не повинно розглядатися як особливо тяжкий наслідок таких злочинів².

Дозволимо собі не погодитись з такою позицією. Злочинець вчиняючи зґвалтування або насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, дійсно слабо усвідомлює той факт, що потерпіла після таких кри-

¹ Исаев Н. А. Сексуальные преступления как объект криминологии : монография. Санкт-Петербург : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2007. С. 187.

² Брич Л. П. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи за законодавством України : монографія. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 38.

мінальних правопорушень може вчинити самогубство. Про це нам говорить і відповідна постанова Пленуму Верховного Суду України. Так, згідно з нею, відповідальність за спричинення особливо тяжких наслідків настає як тоді, коли винна особа передбачала можливість їх настання, так і тоді, коли вона хоча і не передбачала, але повинна була і могла передбачити настання таких наслідків¹. На наш погляд, злочинець повинен розуміти, що такими діями спричиняє істотну психічну травму потерпілому, яка часто призводить до таких наслідків, як самогубство останнього. В цьому випадку, є наявний безпосередній причинний зв'язок між такими діями і наслідком у вигляді самогубства потерпілого. При груповому згвалтування, яке поєднане зі знущанням над потерпілою особою, злочинці повинні і можуть передбачати, що їх дії можуть призвести до самогубства або замаху на нього. Разом з тим, не можна визнавати такий наслідок тяжким, якщо самогубство обумовлено жорстоким поводженням або цькуванням з боку близьких осіб після самогубства.

В наукових роботах, які присвячені статевим кримінальним правопорушенням лунають пропозиції щодо встановлення в якості кваліфікуючої обставини «вчинення злочину з особливою жорстокістю»². Розглянемо це питання більш детально. Саме фізичне або психічне насильство характеризує особливу жорстокість як ознаку кримінального правопорушення. На цьому наголошує і Пленум Верховного Суду України. У пункті 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» зазначається, що

¹ Про судову практику в справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи : постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 30 травня 2008 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки) / упоряд. Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2012. С. 394.

² Лисько Т. Д. Кримінальна відповідальність за згвалтування (порівняльно-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. С. 11.

умисне вбивство визнається таким, що вчинене з особливою жорстокістю, якщо винний, позбавляючи життя, усвідомлював, що завдає потерпілому особливих фізичних, психічних чи моральних страждань. До психічних страждань суд відносить істотне приниження честі та гідності потерпілого, заподіяння тяжких душевних переживань, глумління над особою тощо¹. Таким чином, особлива жорстокість характеризується об'єктивними та суб'єктивними ознаками. До об'єктивних ознак відноситься насильство (фізичне або психічне), яке спричиняє особливі фізичні або психічні страждання потерпілого чи інших осіб. До суб'єктивних ознак відноситься усвідомлення винної особи про те, що вона наносить особливі фізичні чи психічні страждання іншим особам. Слід зазначити, що особлива жорстокість має значення для оцінки суспільної небезпечності кримінальних правопорушень не тільки і не стільки у випадках, коли потерпілому заподіюються особливі фізичні та психічні страждання, а тоді коли відповідні ознаки способу вчинення кримінального правопорушення виступають проявом стійкої особистісної якості. Особлива жорстокість завжди в таких випадках усвідомлювана та вмотивована і виступає як засіб досягнення мети або як сама мета. Це важливо підкреслити у зв'язку з тим, що в кримінально-правовій літературі особлива жорстокість найчастіше визначається виходячи з дій, які характеризуються мордуванням та мученням. Про це вважається, свідчать множинність та «надмірність» нанесених ушкоджень потерпілому.

Дослідивши злочини проти життя та здоров'я, які вчиняються з особливою жорстокістю можемо виділити наступні її види:

1) імпульсивна жорстокість. Вона виникає у більшості випадків ситуативно і обумовлена суб'єктивним

¹ Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи : постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки) / упоряд. Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2012. С. 184.

сприйманням особи обставин, що виникли. Такі особи часто сприймають ситуацію як таку, що є ворожою для них. Таким особам притаманний високий ризик агресивної поведінки, який обумовлюється незначним приводом. Цей вид особливої жорстокості обумовлюється надмірними емоційними реакціями винних осіб;

2) інструментальна жорстокість має своїм підґрунтям не емоційну, а саме раціональну основу. Вона використовується злочинцями для змушування потерпілого до дій, які їм потрібні (наприклад, видати матеріальні цінності, які в них знаходяться). Такі дії часто вчиняються холоднокровно, достатньо тривалий час. Вони характеризуються як фізичним так і психічним насильством. Останнє може полягати в погрозах життю, здоров'ю, статевій свободі та недоторканості близьких потерпілому особам тощо;

3) «вимушена» жорстокість характеризується випадками, коли особа вчиняє дії під впливом з боку керівників чи інших учасників злочинної групи. Це може бути обумовлено слабовольністю особи, страхом чи іншими емоційними станами особи;

4) жорстокість як результат групової солідарності. В основі її лежать мотиви ствердження в очах референтної групи, бажання дотримуватися групових традицій, отримати заохочення з боку керівників злочинної групи тощо. Цей вид особливої жорстокості можна віднести до «інструментального» її виду.

5) жорстокість як основний мотив і мета кримінально протиправного діяння. Цей вид особливої жорстокості характеризує внутрішню позицію особистості, яка не залежить від ситуації. Характер насильства, його інтенсивність та наслідки не мають іншої мети, окрім самого спричинення болі, страждань. На перший план у винної особи висувається бажання спричинити максимальні, особливі фізичні та психічні страждання потерпілому. Це найбільш небезпечний вид особливої жорстокості і особистості, яка вчиняє такого роду насильницькі дії.

На наш погляд, особлива жорстокість як спосіб вчинення кримінального правопорушення є притаманною для кримінальних правопорушень проти життя і здоров'я і

особливо вбивств. В інших вона зустрічається не так часто і має свої особливості, які обумовлені фізичним або психічним насильством. Тому ми вважаємо зайвим включати в якості кваліфікуючої обставини вчинення зґвалтування чи насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом особливу жорстокість. У випадках її наявності остання визнається обставиною, що обтяжує кримінальне покарання винних осіб. Вказані типи особливої жорстокості повинні мати значення для диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності осіб та застосування до них засобів виправлення і ресоціалізації.

Разом з тим абсолютно вірним є позиція розробників науково-практичного коментаря Кримінального кодексу, які наголошують, що в разі настання наслідків при вчиненні насильницького зґвалтування (фізичного або психічного) дії гвалтівника мають додатково кваліфікуватися як відповідний злочин проти здоров'я особи, за винятком шкоди у виді наслідків, які визначені у ч. 5 ст. 152 КК¹.

Ще однією новелою діючого законодавства про кримінальну відповідальність є визначення кримінальним правопорушенням замість задоволення статевої пристрасті неприродним способом сексуального насильства. Під останнім законодавець розуміє вчинення будь яких насильницьких дій сексуального характеру, які не пов'язані із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи.

Слід зазначити, що ознаки та прояви фізичного та психічного насильства в цьому випадку повністю збігаються з ознаками та проявами такого насильства в зґвалтуванні. І детально немає сенсу на цьому зупинятися. Різниця це кримінальне правопорушення із зґвалтуванням те, що дії сексуального характеру не пов'язані із проникненням в тіло іншої особи. Разом з тим, законодавець не визначає вичерпного переліку таких дій, що в цьому випадку є конче необхідним.

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу/ за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., перероб. та допов. Київ : Дакор, 2018. С. 534.

Нами підтримується думка про те, що є нагальною потреба в уточненні кола злочинних дій, які охоплюються даною кримінально-правовою нормою (попри виправдане відображення цією статтею КК різноманіття сексуальних практик)¹. Такий підхід дозволить і визначити особливості фізичного та психічного насильства при вчиненні таких дій і особливо його сексуальну спрямованість. Важливим питанням є особливості кваліфікації насильницьких дій в цьому випадку. На відміну від зґвалтування легкі тілесні ушкодження (ст.125 КК України) та середньої тяжкості тілесні ушкодження (ч.1 ст. 122 КК України) не потребують додаткової кваліфікації.

Іншим кримінальним правопорушенням, ознакою якого є психічне насильство є правопорушення, передбачене ст. 154 КК України – «Примушування до вступу в статевий зв'язок». Ми підтримуємо позицію нашого законодавця, який в якості суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ч.1 даної статті визнав загального суб'єкта. Таким чином усунені ті прогалини, стосувалися осіб, які вчиняли подібні правопорушення але від яких потерпілий не був матеріально або службово залежний.

Буквальне тлумачення ч. 1 ст. 154 дає підстави вважати, що під іншою особою розуміється, як сама особа, що примушує потерпілого, так і будь яка інша особа. Серед фахівців по цьому питанню існує і інша думка. Так, В. І. Маркін наголошує, що суб'єкт цього злочину повинен примушувати саме до здійснення акту сексуального характеру саме з іншою особою, а не з собою. В сучасних реаліях кримінального законодавства такі дії завжди передують зґвалтуванню або сексуальному насильству і попередня стадія цих злочинів одночасно буде створювати і склад закінченого злочину – примушування до вступу в статевий зв'язок². На наш погляд, такий підхід не вирішує головню-

¹ Харитонova О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрямки реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини», 2018. С. 55.

² Маркін В. Секс за кримінальним кодексом: нова

го – не встановлює кримінальну відповідальність осіб, які примушують до вступу в встановлює статевий зв'язок не використовуючи службову, матеріальну залежність потерпілої особи.

Різні частини даної статті визначають свої форми примушування. Так, частина даної статті визначає відповідальність за примушування особою, від якої потерпілий матеріально або службово залежний. Під матеріальною залежністю слід розуміти випадки, в яких потерпіла особа знаходиться на повному чи частковому утриманні винного, мешкає на його житловій площі, а також у випадках коли винний своєю поведінкою може викликати істотне погіршення матеріального становища потерпілої особи. Службова ж залежність має місце у випадках, коли примушування здійснюється особою, від службового становища якої залежать інтереси потерпілої особи. Ми погоджуємося з тим, що окрім психічного насильства на волю потерпілої особи впливає і обстановка вчинення кримінального правопорушення – матеріальна або службова залежність, що в своїй сукупності обмежує можливість потерпілого діяти за власною волею.

В якості кваліфікуючих ознак складу кримінального правопорушення, яке передбачене ч. 3 ст. 154 КК України законодавець визнає: дії, які пов'язані із погрозою знищення, пошкодження або вилучення майна потерпілого чи його близьких родичів; дії, пов'язані з погрозою розголошення відомостей, які ганьблять потерпілого чи його близьких родичів. Нами підтримується позиція Ярмиш Н.М., яка зазначає, що не має значення той факт, чи є відомості дійсними чи вигаданими¹.

редакція. Аналіз положень Закону України від 06.12.2017 р. №227-VIII щодо внесення змін до розділу IV «Злочини проти статевої свободи і статевої недоторканості особи» Особливої частини КК України. URL: <http://yur-gazeta.com/publication/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/seks-za-kriminalnim-kodeksom-nova-redakciya.html> (дата звернення 22.11.2019).

¹ Ярмиш Н. М. Про межі допустимості поширювального тлумачення кримінального закону. *Вісник Націона-*

Підводячи підсумки слід зазначити, що встановлення ознак психічного насильства (погрози) в кримінальних правопорушеннях проти статевої свободи та статевої недоторканності викликає певні складнощі в правозастосовній практиці. Тому ми погоджуємося з фахівцями в галузі криміналістики в тому, що в певних ситуаціях при встановленні ознак психічного насильства слід проводити слідчі (розшукові) заходи, які спрямовані на встановлення факту застосування психічного насильства, в тому числі залучати психолога до допиту потерпілої особи та призначати психологічну експертизу¹.

Сучасними дослідниками проблеми примушування пропонується встановлення кримінальної відповідальності за примушування до злочинних дій взагалі. Так, О. С. Наумова дотримується думки про те, що є доцільним закріпити в розділі III Особливої частини КК України окремої статті, що встановлює відповідальність за примушування. Нею вважається, що такий підхід дозволить здійснювати кримінально-правову оцінку дій осіб, які примушують вчиняти кримінальні правопорушення потерпілими під час обмеження особистої волі останніх². Ми не можемо погодитись з такою пропозицією, тому, що ці питання вже врегульовані нормами Загальної частини законодавства про кримінальну відповідальність нашої країни. У випадках примушування до вчинення кримінальних правопорушень інших осіб (в тому числі і тих, відносно яких має місце торгівля людьми) діють положення законодавства про співучасть у вчиненні кримінального правопорушення та про обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння. Особи, які примушують підлягають кримінальній відпові-

льної академії прокуратури України. 2008. № 1. С. 26.

¹ Матюшкова П., Тимошенко А. Психічне насильство при вчиненні статевих злочинів: психологічні та криміналістичні аспекти встановлення факту його застосування. *Криміналістичний вісник*. 2014. С. 91.

² Наумова О. С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 5.

дальності як організатори чи підбурювачі до кримінального правопорушення. Особи, які вчиняють кримінальне правопорушення під примусом або не підлягають кримінальній відповідальності (у випадках наявності непереборного фізичного чи психічного примусу, який відповідає ознакам крайньої необхідності), або підлягають кримінальній відповідальності за вчинення кримінального правопорушення при пом'якшуючих обставинах (якщо мав місце переборний фізичний примус чи особа діяла з порушенням правил крайньої необхідності).

2.5. Кримінально-правова характеристика психічних впливів у кримінальних правопорушеннях проти власності

Кримінальні правопорушення проти власності можна умовно поділити на ненасильницькі правопорушення проти власності і насильницькі правопорушення проти власності. Способом вчинення останніх може бути як фізичне, так і психічне насильство.

Ми погоджуємося з С. В. Албул, який наголошує, що нерідко психічне насильство призводить до безповоротних процесів з тією ж результативністю що і насильство фізичне¹. Сучасними дослідниками робляться спроби надати авторське визначення поняття психічного насильства у складах кримінальних правопорушень проти власності. Під останнім ними розуміється умисний, протиправний, суспільно небезпечний вплив на психіку людини, що чиниться поза її волею або всупереч їй, вирізняється інтелектуальним змістом, вчиняється у формі погроз та має інструментальний характер у цілях злочинного посягання на чужу власність².

¹ Албул С. В. Насильство при вчиненні злочинів проти власності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 4. С. 138.

² Гумін О. М., Якімова С. В. Психічне насильство у складах злочинів проти власності за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 3. С. 166.

Хоча і це визначення викликає багато питань, але позитивним є те, що в ньому вказується на важливу суб'єктивну характеристику таких кримінальних правопорушень, якою є інструментальний характер насильства, яке в них застосовується. Розглянемо особливості психічного впливу в корисливо-наси́льницьких кримінальних правопорушеннях проти власності.

Наси́льницький грабіж характеризує психічне насильство у формі погрози з боку винної особи застосувати до потерпілого чи інших осіб, які можуть перешкодити заволодінню майном фізичним насильством, яке не є небезпечним для життя і здоров'я. Воно проявляється у погрозі спричинення фізичного болю, нанесення ударів, обмеження чи позбавлення волі.

Характер психічного впливу при наси́льницькому грабежі в науці кримінального права оцінюється по-різному. Гаухман Л. Д. наголошує на тому, що така погроза повинна бути сприйнята потерпілою особою. Погроза, яка не сприймається тим, до кого вона адресована не може останнього примусити до чогось¹. З ним не погоджується Костров Г. К., який вказує, що урахування лише факту сприйняття погрози потерпілим означає здійснення оцінки характеру злочину і ступеню відповідальності винного в залежності від випадкових обставин². На наш погляд, погроза застосування фізичного насильства при грабежі повинна бути і дійсною і реальною. Про це детально йшла мова в попередніх розділах нашої роботи. На наш погляд, більш цікавим питанням є виступають особливості психічного ставлення винного до погрози, яку він виказує. Тобто чи бажає він викликати стан побоювання у потерпілої особи. Як вказує Баулін Ю. В., інше рішення не відповідає положенням ст. 62 Конституції України та ч. 2 ст. 2 КК України, а саме принципу «суб'єктивного ставлення»³.

¹ Гаухман Л. Д. Насилие при грабеже, разбое и вымогательстве. *Советская юстиция*. 1969. № 2. С. 22.

² Костров Г. К. Психическое насилие при разбое и грабеже. *Советская юстиция*. 1970. № 11. С. 9.

³ Баулин Ю. В. Уголовное право Украины: современное состояние и перспективы развития. *Уголовное*

У свою чергу, Самощенко І. В. вказує, що в цьому випадку, мають значення такі об'єктивні обставини, як обстановка, спосіб, місце час тощо, які є предметом усвідомлення умислу злочинця. Цей критерій має перевагу при конкуренції між спрямованістю дій винного і їх суб'єктивною оцінкою з боку потерпілого¹. Разом з тим нами підтримується думка Дітріх О. І. про те, що у тих випадках, коли неможливо встановити ступінь заподіяної шкоди внаслідок такої погрози, то це слід кваліфікувати на користь обвинуваченого дотримуючись принципу презумпції невинуватості².

Судова практика ж йде тим шляхом, що дії по застосуванню насильства чи його погрози можуть передувати вилученню майна у потерпілого, бути застосованими одночасно або після його вилучення. Так, відповідна постанова Пленуму Верховного Суду України № 10 від 06.09.2009 року зазначає, що дії, розпочаті як крадіжка але виявлені потерпілою особою чи іншими особами і продовжені для заволодіння майном належить кваліфікувати як грабіж, а у разі застосування насильства чи погрози як насильницький грабіж чи розбій.

Таким чином, на кваліфікацію дій винної особи впливає той факт, чи має вона намір завершити вилучення і заволодіння майном, якщо її помітили. Як злочинець відмовляється від подальших дій, то його така поведінка підпадає під ознаки замаху на вчинення крадіжки. Якщо винний продовжує дії, які спрямовані на вилучення та заволодіння майном, то вони кваліфікуються як ненасильницький чи насильницький грабіж в залежності від характеру кримінального фізичного чи психічного насильства.

право в ХХІ веке: материалы Международ. науч. конф. (г. Москва, юридический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова. 31 мая – 1 июня 2001 г.). С. 33.

¹ Самощенко И. В. Понятие и признаки угрозы в уголовном праве : монография. Харьков : Издатель СПД ФЛ Вапнярчук Н. М., 2005. С. 58–59.

² Дітріх О. І. Насильство в складах корисливих посягань на власність за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. С. 115.

В науці кримінального права останнім часом виказуються пропозиції щодо посилення кримінальної відповідальності за насильницький грабіж, розбій та вимагання. Так, І. І. Гуня зазначає, що для посилення кримінальної відповідальності за насильницький грабіж, а також підвищення ефективності кримінально-правової норми про відповідальність за його вчинення є доцільним визнання його злочином із формальним складом та виокремлення в самостійну статтю закону про кримінальну відповідальність. З цією метою ним пропонується включити до розділу VI Особливої частини КК України статтю 186-1 в такій редакції: «Застосування з метою негайного заволодіння чужим майном або правом на таке майно насильства, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я людини або знищення чи пошкодження з цією метою чужого майна у значних розмірах, або погроза такими діями чи розголошенням небажаних для потерпілого відомостей з такою метою...¹. Нами не підтримуються такі пропозиції. Зокрема, є невдалою і некоректною конструкція «погрози розголошення небажаних для потерпілого відомостей». На наш погляд, більш вірним є використання терміну «відомості, які потерпілий чи його близькі бажають зберегти в таємниці».

Психічне насильство характеризує і таке кримінальне правопорушення проти власності як розбій. Для останнього обов'язковою ознакою об'єктивної сторони виступає напад. В науці кримінального права відсутнє єдину трактування такого суспільно небезпечного діяння, як напад. Воно характеризує об'єктивну сторону таких кримінальних правопорушень як розбій (ст. 187 КК), бандитизм (ст. 257 КК), напад на службові та житлові приміщення осіб, які мають міжнародний захист (ч. 1 ст. 444 КК).

Досить часто це поняття розкривається через поняття насильства, як фізичного так і психічного. Слід погодитись з тією позицією, що в науці здійснюється змішування понять «напад» та «насильство». І це не випадково.

¹ Гуня І. І. Кримінально-правова характеристика насильницьких злочинів проти власності : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. С. 172.

Угледіти яку-небудь різницю між цими поняттями з точки зору їх юридичної значущості практично неможливо¹.

Так, Кригер Г. Л. до нападу відносив раптові для потерпілої особи, агресивні (відкриті та приховані) дії винного, які поєднані з фізичним насильством або погрозою його застосування та дій, які створюють обстановку небезпечного стану, в якому існує реальна можливість застосування насильства². На думку Мельника М. І. та Хавронюка М. І. напад – це раптова, несподівана для потерпілого, короткочасна, агресивна, насильницька дія. Вона може бути як таємною, так і відкритою і завжди пов'язана з інструментальним фізичним або психічним насильством³. Іванова В. В. наголошує, що напад має три форми: фізичне насильство, психічне насильство (погроза) небезпека (готовність) негайного насильства⁴. Каримбеков А. Ж. вказує на те, що напад без насильства неможливий. Якщо при ньому не застосовується фізичне насильство, то він перетворюється у форму психічного насильства до потерпілого⁵.

На співвідношення нападу та насильства, яке є небезпечним для життя та здоров'я, вказує і В. О. Владимиров. Він вважає, що напад – це активна, раптова дія, яка створює небезпеку негайного та безпосереднього застосування насильства над особою потерпілого, небезпечного для його життя та здоров'я⁶. М. Б. Гугучія для

¹ Кригер Г. Л. Ответственность за разбой. *Советская юстиция*. 1962. № 13. С. 14.

² Уголовное право. Особенная часть : учеб. для вузов / под ред. Н. И. Ветрова, Ю. И. Ляпунова. Москва : Новый Юрист, 1998. С. 260, 408.

³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / А. М. Бойко, Л. П. Брич, В. К. Грищук та ін.; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ : Каннон, А.С.К., 2002. С. 463.

⁴ Иванова В. В. Преступное насилие : учеб. пособие. Москва : Кн. мир, Изд-во ЮИ МВД РФ, 2002. С. 53.

⁵ Каримбеков А. Ж. Уголовно-правовые и специально-профилактические меры борьбы с бандитизмом (по материалам Кыргызской Республики) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 13.

⁶ Владимиров В. А. Борьба с посягательствами на

визначення поняття нападу при розбої використовує поняття насильства, фізичного або психічного, яке являє собою не ознаку і не сукупність ознак нападу, а самостійний елемент, який характеризує разом з нападом об'єктивну сторону розбою¹. Як справедливо зауважує Л. Д. Гаухман таким чином ототожнюється поняття нападу з поняттям фізичного або психічного насильства, підміняється поняття нападу поняттям насильства. Зміст же нападу залишається нерозкритим². На його думку, напад при розбої можна визначити як дію, яка є елементом об'єктивної сторони складу розбою та характеризує собою зв'язок між посяганнями на власність та особою, яка обумовлює єдність цих посягань³.

Судова практика під нападом озброєної банди розуміє дії, які спрямовані на досягнення злочинного результату шляхом застосування насильства до потерпілого чи створення загрози його застосування. Такий напад визнається здійсненим і в тих випадках, коли члени банди не застосовували зброї, яка перебувала в їх розпорядженні⁴.

Владимиров В. А. до розбійного нападу відносить протиправну, умисну дію, яка спрямована на заволодіння майном і несе в собі реальну небезпеку застосування насильства. На його думку, сутність нападу складається не з

личную собственность по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1967. С. 23.

¹ Гугучия М. Б. Ответственность за разбой по советскому уголовному законодательству : монография. Сухуми : Абгосиздат, 1958. С. 29.

² Гаухман Л. Д. Насилие как средство совершения преступления : монография. Москва : Юрид. лит., 1974. С. 105.

³ Там само. С. 108.

⁴ Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями : постанова Пленуму Верховного Суду України № 13 від 23 грудня 2005 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). Станом на 1 червня 2012 р. / упоряд.: Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. Харьков : Право, 2012. С. 333.

застосування насильства, а зі створення об'єктивно і суб'єктивно небезпечної обстановки, що загрожує застосуванням фізичного насильства до потерпілого, якщо останній буде намагатися перешкоджати у заволодінні майном¹.

Протилежного підходу дотримується Г. А. Кригер. На його думку, навіть якщо виходити з визначення нападу як створення реальної небезпеки застосування насильства, то в даному випадку дії, які створюють для потерпілого побоювання бути підданому насильству, самі по собі вже є психічним насильством. Дії винного, хоча і розпочаті з наміром застосувати насильство в майбутньому, але такі, що ще не вселяють потерпілому такого побоювання, не можуть розцінюватися як напад, а є лише готуванням до розбою. Початок нападу, по суті даного поняття в складі розбою, завжди повинен співпадати по часу із застосуванням фізичного або психічного насильства, різновидом якого може бути побоювання потерпілого бути підданому насильству. Вказівка в законі одночасно на напад і на насильство більш за все може бути пояснена невдалою редакцією, ніж прагненням законодавця підкреслити те, що окрім насильства над особою напад характеризується ще якимись ознаками. Термін «напад» має широке застосування як в теорії, так і в судовій практиці. Вчений зазначав, що можна зберегти даний термін при визначенні розбою, замінивши слова «посеждане з насильством» словами «що має вираз в насильстві». Таке визначення розбою ніскільки не змінило б сутності складу цього злочину і разом з тим позбавило б теоретиків від якихось особливих, окрім насильства, ознак, що характеризують напад².

На нашу думку, категорії «напад» та «насильство» не є однорідними. В раніше опублікованих нами роботах вже наголошувалося, що напад є поняттям більш широким

¹ Владимиров В. А. Квалификация похищений личного имущества : монография. Москва : Юрид. лит., 1974. С. 64–65, 67.

² Кригер Г. А. Квалификация хищений социалистического имущества : монография. Москва : Юрид. лит., 1974. С. 14–15.

ніж насильство¹. Фізичне та психічне насильство є лише простими діями, які разом з іншими створюють напад. Фізичний вплив, слова, жести є лише діями, які в своєму комплексі створюють суспільне небезпечне діяння, яке називається «напад». Ми вважаємо, що напад неможливий без застосування до потерпілого фізичного або психічного насильства, або першого і другого одночасно. Вони є складовою частиною цього суспільно небезпечного діяння.

В науці кримінального права лунають пропозиції виключити «напад» з ознак об'єктивної сторони кримінального правопорушення, яке передбачене ст. 187 КК України. Пропонується наступна редакція даної норми: дії, спрямовані на викрадення чужого рухомого майна, поєднані з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка піддана насильству, або з погрозою застосування такого насильства (розбій)².

Нами підтримується позиція тих вчених, що така редакція норми про розбій перетворює це кримінальне правопорушення з усіченим складом на правопорушення, яке буде мати матеріальний склад³. Це є неприпустимим і, окрім того, створює складність при кваліфікації дій винних осіб.

У відповідності з кримінальним законом, застосоване при розбії насильство є небезпечним для життя чи здоров'я. До нього відноситься нанесення: легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, середньої тяж-

¹ Храмцов О. М. Психічне насильство в окремих складах злочинів (проблеми теорії та практики). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 121.

² Горішний О. О. Кримінально-правова характеристика розбою : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2010. С. 15.

³ Клочко А. М. Напад як ключова ознака розбою. Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11–12 жовтня 2012 р.). С. 383.

кості або тяжкого тілесного ушкодження або інші дії, які хоча і не призвели до вказаних наслідків але були небезпечними для життя і здоров'я потерпілого в момент заподіяння. «Однак при визначенні розбою з насильством, яке є небезпечним для життя чи здоров'я особи, законодавець виходить з того, що насильство над потерпілим повинно створювати безпосередню загрозу його життю»¹. У таких випадках існує небезпека для життя потерпілого. Тому такі дії кваліфікують як розбій, незалежно від того, чи призвели вони до небезпечних наслідків, чи ні, оскільки були небезпечними для життя чи здоров'я в момент заподіяння.

Насильство при розбої застосовується до особи, яка зазнала нападу. Під такою особою слід розуміти власника майна, особу, у володінні чи під охороною якої перебуває майно, яке є предметом посягання, а так само інших осіб, які перебувають на місці вчинення розбою і можуть, на думку винного, перешкодити йому у заволодінні чужим майном. Прикладом цього є дії А. та Б., які вночі таємно викрадали сільськогосподарські культури (цибулю, часник тощо) з поля фермерського господарства і були помічені охоронцем. Злочинці здійснили напад на останнього, нанесли йому середньої тяжкості тілесні, а потім продовжили свої дії по викраденню майна².

Судова практика вирішує і питання про використання наркотичних чи інших сильнодіючих засобів при вчиненні кримінальних правопорушень проти власності. Так, у відповідності з абзацом 1 п. 10 постанови ПВСУ № 10 від 06.11.2011 р. «Про судову практику у справах про злочини проти власності» застосування до потерпілого без його згоди наркотичних засобів, психотропних, отруйних чи сильнодіючих речовин (газів) з метою заволодіння його майном потрібно розглядати як насильство і залежно від того, було воно небезпечним для життя або здоров'я чи не було, кваліфікувати такі дії за ч. 2 ст. 186 КК України або

¹ Кригер Г. А. Квалификация хищений социалистического имущества : монография. Москва : Юрид. лит., 1974. С. 16.

² Архів Шахтарського міськрайонного суду Донецької області. Кримінальна справа № 1-87 / 2011 р.

за відповідною частиною ст. 187 КК. Якщо застосування таких засобів було небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, але не призвело до заподіяння легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжкого тілесного ушкодження, вчинене належить кваліфікувати як розбій лише за умови, що винна особа усвідомлювала можливість заподіяння будь-якого із цих наслідків.

Серед науковців з даного питання немає однозначної думки. А. А. Піонтковський зазначав, що не може бути складу розбою в діях злочинців, які дають своїй жертві одурманюючі речовини, щоб скористатися беспорядним станом потерпілого для заволодіння майном. Таке вирішення даного питання обґрунтовується тим, що у випадку застосування одурманюючих речовин відсутнє усвідомлення потерпілим факту здійснення над ним насильства¹.

Іншої позиції дотримується Г. Л. Крігер. Він вважає, що будь-яке застосування до потерпілого одурманюючих речовин, небезпечних для життя або здоров'я з метою заволодіння його майном повинно розглядатися як розбій².

На наш погляд, вплив на потерпілого шляхом застосування сильнодіючих одурманюючих або отруйних речовин за тяжкістю шкоди, яка може бути завдана здоров'ю потерпілого, не відрізняється від застосування небезпечно для здоров'я фізичного насильства.

У відповідності до кримінального закону психічне насильство при розбої виражається в погрозі застосування фізичного насильства, небезпечного для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу. Погроза може бути усною (наприклад, словами «вб'ю», «заріжу», «придушу» тощо) або за допомогою рухів тіла (наприклад, спроба вдарити потерпі-

¹ Піонтковский А. А., Меньшагин В. Д. Курс советского уголовного права : учеб. для вузов. Особенная часть: в 2-х т. Т. 1. Москва : Госюриздат, 1955. С. 722.

² Кример Г. А. Квалификация хищений социалистического имущества : монография. Москва : Юрид. лит., 1974. С. 34.

лого, розмахування ножом перед потерпілим, демонстрація зброї і т. І.).

Погроза – це залякування потерпілого здійсненням насильницьких дій, вона є способом впливу на його психіку. Мета погрози – подавити волю потерпілого до опору і примусити його погодитися на вилучення майна. Погроза при вчиненні розбою повинна бути дійсною і реальною, тобто викликати у потерпілого впевненість в її здійсненні. Іноді погроза застосування насильства може мати уявний характер, наприклад, при демонстрації іграшкового пістолета, що має схожість зі справжнім, але об'єктивно не може бути знаряддям насильства. У таких випадках основним критерієм визначення реальності погрози повинен бути характер злочинних дій, спрямованість умислу і суб'єктивне сприйняття погрози потерпілим. В окремих випадках злочинці імітують застосування певних предметів, які можуть нанести фізичну шкоду потерпілій особі. Так, громадянин Д. з метою заволодіння майном потерпілого приставив до тіла останнього палець і погрожуючи вбивством заволодів майном останнього. Потерпілий сприймав дії злочинця як можливість застосування ножа. Про це свідчила і обстановка вчинення кримінального правопорушення¹. Суд кваліфікував дії винного за ч. 1 ст. 187 КК України.

Фізичне або психічне насильство при розбої може бути застосоване до: 1) власника майна; 2) осіб, у віданні або під охороною яких знаходиться майно; 3) сторонніх осіб, які намагаються перешкодити вилученню майна; 4) інших осіб (наприклад, злочинець вимагає у матері гроші, погрожуючи у разі відмови розправитися з її дитиною). Ми погоджуємося з В. О. Казіміренко, який зазначає, що до елементів розбою відносяться фізичне та психічне насильство, які за своїм характером є небезпечними для життя і здоров'я потерпілого. Саме ймовірність стати жертвою насильства при вчиненні розбою має значення при оцінці

¹ Архів Пирятинського районного суду Полтавської області. Кримінальна справа № 1-86 / 2010 р.

громадянами власної безпеки стосовно кримінальної агресії та стану своєї захищеності в суспільстві¹.

До корисливо-наси́льницьких злочинів відноситься і вимагання. У цьому злочині фізичне та психічне насильство має свої особливості. На думку В. М. Куца, основним безпосереднім об'єктом вимагання є не відносини власності, а особа потерпілого. Обґрунтовує своє положення він тим, що особиста безпека в порівнянні з відносинами власності є більшою цінністю; при вчиненні вимагання з застосуванням фізичного насильства особистості завжди спричинюється реальна шкода, в той час як теоретично і на практиці можуть бути випадки, коли реальна матеріальна шкода відсутня, що обумовлює визнання вимагання злочином з формальним складом; вимагання може вчинятися без фізичного насильства, однак воно неможливе без застосування до потерпілого психічного насильства. З огляду на вказані аргументи, вчений вважає за необхідне перемістити статтю про вимагання в розділ, який передбачає відповідальність за злочини проти особи².

Без сумнівів, особа є об'єктом ціннішим ніж власність, але ж таким чином, порушується принцип суб'єктивного ставлення. Винна особа бажає не залякати потерпілого, а отримати його майно.

Для вимагання притаманним є, як правило, психічне насильство, поєднане з вимогою передати майно. Розглянемо ці ознаки вимагання детальніше. Вимога майнового характеру може бути виражена у будь-якій формі: усно, письмово, бути передана за допомогою засобів зв'язку, інших технічних пристроїв. Теоретично можна уявити і невербальне формулювання вимог – за допомогою жестів. Єдиною умовою до форми висловлювання вимог є те, що у адресата не повинно виникати сумнівів про зміст отрима-

¹ Казміренко В. О. Насильство як спосіб вчинення корисливо-наси́льницьких злочинів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 1. С. 253.

² Куц В. Н. О непосредственном объекте вымогательства. Проблемы социалистической законности. Республиканский межведомственный научный сборник. 1986. Вып. 17. С. 115–116.

ної інформації. Найчастіше на практиці зустрічається пред'явлення усних вимог. Як свідчать матеріали кримінальних проваджень, таку форму передачі вимог злочинці використовують у більшості випадках від загальної кількості досліджених епізодів вимагання. Зазвичай це відбувається при безпосередньому контакті з потерпілим. Так, громадяни С. та К. прибули до офісу фірми і запропонували їй співвласникам щомісяця сплачувати їм певні кошти для того, щоб «далі безпечно вести свій бізнес». За відмову від такої пропозиції погрожували фізичним насильством до останніх та членів їх родин та знищенням їх майна¹.

Послуги телефонного зв'язку вимагачі використовують рідко, і то тільки для домовленості про особисту зустріч з особою, до якої пред'являються відповідні майнові вимоги. Причин для цього декілька. Основна – страх прослуховування і запису розмови, інша причина полягає в тому, що відмову, висловлену потерпілим телефоном, неможна подолати безпосереднім застосуванням фізичного насильства.

Вимоги при вимаганні повинні бути незаконними. Незаконність полягає в тому, що винний пропонує потерпілому передати майно, право на майно або здійснити інші дії майнового характеру, не маючи на те законного права. Вимога про задоволення законних претензій не утворює складу вимагання.

Незаконність вимог і характеризує відсутність юридичного права у винного на отримання майна потерпілого. При відмежуванні вимагання від примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК), треба виходити з того, що при вимаганні винний керується умислом на незаконне заволодіння майном, правом на майно, дій майнового характеру. Виказування погроз без наявності такого умислу. При цьому слід мати на увазі, що відповідальність за цією статтею може наставати лише тоді, коли особа примушується до виконання (невиконання) існуючого зобов'язання, що виникло з підс-

¹ Архів Марганецького міського суду Дніпропетровської області. Кримінальна справа № 1-7 / 2011 р.

тав, передбачених чинним законодавством. Предметом такого зобов'язання можуть бути гроші, майно, послуги, результати творчості тощо.

Таким чином, під вимогою як ознакою складу вимагання слід розуміти незаконну наказову пропозицію потерпілому розпорядитися своїм майном, правом на майно або здійснити дії майнового характеру, які забезпечують отримання майнової вигоди вимагачем або третіми особами.

Другою ознакою об'єктивної сторони вимагання є пред'явлення потерпілому або його близьким погроз, тобто застосування психічного насильства. Погроза при вимаганні має прояв у доведенні до відома потерпілого інформації про те, що у випадку невиконання вимог винний особисто або через третіх осіб здійснить певні небажані для потерпілого дії, відносно нього або його близьких застосує фізичне насильство, розголосить ті або інші відомості, знищить майно і т. І.

Погроза при вимаганні повинна характеризуватися реальністю і дійсністю. Дійсність погрози полягає у фактичному існуванні її в об'єктивній дійсності, а не в уяві потерпілого. Реальною вважається така погроза, яка у будь-який час може бути реалізована вимагачем, а також викликає у потерпілого впевненість у здійсненні її змісту. Б. С. Нікіфоров зазначає, що погроза при вимаганні спрямована не на те, щоб паралізувати, придушити волю потерпілого, а щоб примусити його вести певним чином¹.

Суттєвою ознакою погрози визнається її спрямованість у майбутнє. Так, М. Г. Іванов відмічає, що здійснення психічного насильства, що проявляється в обіцянці застосування фізичного впливу, передбачається в майбутньому в якості помсти за відмову від передачі певних благ. Майбутній характер реалізації змісту психічного насильства визначається його значенням як прояв помсти за невиконання вимог, а помста, як наслідок, завжди спрямована у майбутнє. Майбутній час реалізації погрози як складової психічного насильства визначається як період після

¹ Нікіфоров Б. С. Тебя охраняет закон : монография. Москва : Юрид. лит., 1965. С. 96.

пред'явлення злочинцем майнової вимоги. Це час, який настає відразу після пред'явлення вимоги про передачу майна або права на нього. Закони формальної логіки і філософії не дозволяють сумніватися в такому висновку¹.

Однак чинне кримінальне законодавство навряд чи підтверджує істинність такого висновку. Оскільки, якщо злочинець відразу після відмови виконання його майнових вимог починає реалізовувати свої погрози, застосовуючи фізичне насильство, то такі дії в залежності від характеру погроз чи насильства слід кваліфікувати не як вимагання, а як розбій або як замах на грабіж і як вимагання.

Найбільш поширеною є точка зору, згідно якої вимога про передачу майна при вимаганні завжди спрямована у майбутнє. Однак, неможна погодитись з даною позицією, оскільки на практиці зустрічаються випадки, коли пред'являється вимога про негайну передачу майна, з погрозою у випадку невиконання застосувати фізичне насильство, знищити або пошкодити майно тощо. Диспозиція ч. 1 ст. 189 КК передбачає такі види погроз при вимаганні:

- погроза насильством над потерпілим чи його близькими родичами;
- погроза обмеженням прав, свобод або законних інтересів цих осіб;
- погроза пошкодження чи знищення майна цих осіб або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною;
- погроза розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці.

Погроза насильством відносно потерпілого або його близьких є найбільш поширеною при вчиненні вимагань. Вона полягає у висловленні наміру негайно або в майбутньому застосувати фізичний вплив до вказаних осіб. «При цьому, вимагач може погрожувати застосуванням будь-якого насильства: нанесенням побоїв, мордуванням, заподіянням тілесних ушкоджень, позбавленням життя, зґвалтуванням, позбавленням волі, іншими насильницькими

¹ Иванов Н. Г. Уголовная ответственность за вымогательство. Советская юстиция. 1989. № 10. С. 29.

діями¹. Погроза насильством може мати невизначений характер. Можливий також варіант про нагадування про розправу над іншими особами, що мали місце в реальному житті, які відомі потерпілому. Погроза насильством може бути спрямована як до потерпілого, так і до його близьких. Адресатів погрози насильством при вимаганні можна поділити на групи: безпосередньо власник майна або права на майно; особа у віданні або під охороною якої знаходиться майно; особа, яка може вчинити певні дії (виконати роботу, надати послугу тощо).

На відміну від чинного КК України, КК 1960 р. передбачав погрозу застосування насильства до близьких осіб потерпілого (родичів, інших осіб, доля яких для потерпілого має істотне значення). На наш погляд, це є невірним. Коло таких осіб повинно бути ширшим. Це може бути зроблено вказівкою в диспозиції статті на «близьких осіб».

По суті вимагання завжди вчиняється шляхом застосування злочинцем психічного насильства відносно потерпілого. Однак, законодавець, закріплюючи погрозу в диспозиції ч. 1 ст. 189 КК, має на увазі погрозу застосування саме фізичного насильства. Саме тому ми пропонуємо доповнити загальне формулювання вимагання словами «застосуванням фізичного», в частині де мова йде про погрозу насильством над потерпілим чи його близькими родичами. Також із тексту диспозиції ч. 1 ст. 189 КК не зрозуміло, яким саме насильством погрожує вимагач: яке не є небезпечним для життя чи здоров'я або яке є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, його близьких.

Самостійним видом погрози є погроза обмеженням прав, свобод чи законних інтересів потерпілого або його близьких родичів. Вона полягає у залякуванні вказаних осіб перешкоджанням реалізації ними своїх прав або повне позбавлення можливості ними користуватися. Такі обмеження завжди носять незаконний характер. Слід зазначити, що погроза обмежити незаконні інтереси потерпілого

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, В. І. Антипов та ін.; відп. ред. С. С. Яценко. Київ : А.С.К., 2005. С. 354.

або його близьких родичів не утворює складу вимагання. Зміст та обсяг обмежень також не впливає на кваліфікацію. Якщо погроза була реалізована, тобто призвела до обмежень прав та інтересів потерпілого чи інших осіб, то за наявності законних підстав такі дії повинні отримати додаткову кримінально-правову оцінку.

Погрозу пошкодження чи знищення майна у складі вимагання можна визначити як залякування приведенням у повну чи часткову непридатність майна, яке є у потерпілого. При дослідженні такої погрози необхідно визначити, що розуміється під пошкодженням і знищенням майна. Пошкодження майна передбачає приведення речі в непридатний стан, при якому річ не може бути використана за своїм призначенням. Знищенням майна вважається протиправне фізичне знищення, в результаті якого річ перестас існувати взагалі і не може бути використана за своїм призначенням. Спосіб вчинення таких дій для кваліфікації неважливий. Фактичне знищення чи пошкодження майна потребують кваліфікації за ч.ч. 2, 3 чи 4 ст. 189 КК або іншими відповідними статтями Особливої частини КК України.

Іншим видом є погроза розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці. Такими відомостями є дійсні чи вигадані дані про них, їхні дії та дії, вчинені щодо них, розголошення яких з будь-яких міркувань є небажаним для цих осіб. Ці відомості можуть бути такими, які ганьблять потерпілого або його близьких родичів, принижують їх честь та гідність і навіть суспільно корисними (наприклад, інформація про вчинене кримінальне правопорушення). Тобто зміст інформації не має істотного значення. Значення має той факт, що погроза розголошення таких відомостей спроможна була примусити потерпілого виконати пред'явлену до нього вимогу. Погроза розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці, передбачає доведення їх до тих осіб, яким вони не відомі і від яких потерпілий бажає зберегти їх в таємниці. Погроза розголошення таких відомостей здатна змусити потерпілого виконувати дії, які вимагає винний. Важливо, щоб вимагач вважав відомості, розголошенням яких він погрожує, ганебни-

ми або такими, що можуть завдати шкоди правам чи законним інтересам потерпілого або його близьких родичів.

При дослідженні питання про кваліфікацію вимагання і характеристику погроз як психічного насильства, передбаченого ст. 189 КК, необхідно звернути увагу на такі обставини. В останній час спостерігається перехід до найбільш завуальованих форм вимагання. Прагнучі уникнути відповідальності за свої протиправні дії, злочинці частіше маскують погрози під пропозиції надати різного роду «послуги», наприклад сприяти в придбанні сировини і збуті продукції, усунути конкурентів, надати охорону від рекетирів і т. ін. Такі пропозиції-погрози мають невизначений характер, проявляються в завуальованому вигляді, шляхом коректних виразів. Однак, такі пропозиції-погрози, без сумніву, говорять про небезпеку подібних «послуг», якщо вони не будуть прийняті.

В практиці зустрічаються випадки, коли винний висуває майнові вимоги без висловлювання конкретних погроз, однак це не означає, що відсутній насильницький психічний вплив на потерпілого. Таке психічне насильство може впливати з поведінки винного, взаємовідносин між винним і потерпілим, що передували вимаганню, інших обставин, з яких можна зробити висновок про можливе спричинення шкоди. Ці дії, на нашу думку, мають таке ж значення для наявності складу вимагання, як і погрози. Для встановлення наявності психічного впливу, необхідно щоб при вчиненні вимагання обстановка, яка склалася, давала потерпілому усвідомлення того, що у разі невиконання вимог до нього застосують насильство.

В попередньому Кримінальному кодексі нашої країни в якості кваліфікуючої ознаки вимагання було передбачене насильство, що не є небезпечним для життя і здоров'я потерпілого. Зараз ст. 189 КК не містить даної кваліфікуючої ознаки, тому виникають проблемні питання щодо кваліфікації таких дій. Для уникнення спірних питань при кваліфікації таких випадків, пропонуємо диспозицію ч. 2 ст. 189 КК після слів «.. погрозою вбивства чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень,» доповнити кваліфікуючою

ознакою «наси́льство, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого».

Враховуючи те, що під насильством слід розуміти також і введення в організм потерпілого небезпечних для життя і здоров'я наркотичних засобів, психотропних, отруйних чи сильнодіючих речовин (газів), застосування таких речовин для примушення потерпілого передати майно, право на майно або здійснити інші дії майнового характеру необхідно кваліфікувати як вимагання, вчинене з застосуванням насильства.

Під насильством в ч. 3 ст. 189 КК розуміється застосування фізичного насильства. Фізичне насильство в складі вимагання виконує функцію способу його вчинення, може підсилювати висловлену погрозу або бути своєрідною погрозою застосування більш тяжкого насильства у випадку відмови виконання вимог. Однак фізичне насильство, яке мається на увазі в цій частині, є одним з видів насильства, оскільки, на основі існуючого формулювання ч. 3 ст. 189 КК відповідальність повинна наступати і за застосування вимагачем психічного насильства (застосування якого кваліфікується за ч.ч. 1, 2 ст. 189 КК).

Умисне заподіяння при вимаганні тяжкого тілесного ушкодження, що не призвело до смерті потерпілого, не потребує додаткової кваліфікації за ч.ч. 1 чи 2 ст. 121 КК, оскільки повністю охоплюється ч. 4 ст. 189 КК. Якщо в процесі вимагання потерпілому або його близьким родичам було умисно заподіяно тяжке тілесне ушкодження, яке спричинило смерть, або кого-небудь було умисно вбито, дії винної особи треба кваліфікувати за сукупністю злочинів – за ч.ч. 3 чи 4 ст. 189 КК (за ознакою насильства, небезпечно для життя або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень) і ч. 2 ст. 121 КК або відповідним пунктом ч. 2 ст. 115 КК.

Ураховуючи викладене нами пропонується така редакція ст. 189 КК України «Вимагання»:

1. Вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства на потерпілим чи його близькими особами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна, або майна, що

перебуває і їхньому віданні чи під охороною, або розголошенням відомостей, які потерпілий чи його близькі особи бажають зберегти в таємниці (вимагання),

– карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

2. Вимагання, вчинене повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням свого службового становища, а бо з погрозою вбивства чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, поєднане з насильством, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого або з пошкодженням чи знищенням майна, або таке, що завдало значної шкоди потерпілому,

– карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років.

3. Вимагання, поєднане з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, або таке, що завдало майнової шкоди у великих розмірах,

– карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років із конфіскацією майна.

4. Вимагання, що завдало майнової шкоди в особливо великих розмірах, або вчинене організованою групою, або поєднане із заподіянням тяжкого тілесного ушкодження,

– карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років з конфіскацією майна.

Запропоновані нами доповнення дозволять уникнути труднощів при кваліфікації та розмежуванні вимагання та інших насильницьких кримінальних правопорушень.

Певні прояви насильства можуть характеризувати і інші кримінальні правопорушення проти власності, які, на перший погляд, не мають ознак насильницького кримінального правопорушення, наприклад, шахрайство.

Ми погоджуємося з В. Колосовою та О. Поднебесним, які вказують, що нерідко організатори фінансових пірамід використовують методи, які базуються на знаннях соціально-психологічних особливостей поведінки особи. Їх застосування призводить до істотного обмеження чи позбавлення взагалі можливості усвідомлювати фактичний характер та суспільне значення своїх дій (бездіяльності) або керувати ними. Вчені пропонують, якщо

застосування організаторами фінансових пірамід або інших шахрайських об'єднань спеціальних методів психологічного впливу для втягнення в організацію громадян, якщо воно вплинуло на прийняття рішення про вступ в організацію та внесення грошових коштів, обмежуючи при цьому волю потерпілого, слід вважати психічним насильством та розглядати як обставину, що обтяжує покарання — психічний примус¹. Нами повністю підтримується така позиція.

¹ Колосова В., Поднебесный А. Психическое насилие в форме противоправного психологического воздействия как способ совершения мошенничества. *Уголовное право*. 2007. № 3. С. 38-39.

3. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕТРАДИЦІЙНИХ ВИДІВ ПСИХІЧНОГО ВПЛИВУ НА ОСОБУ

Слід погодитись з дослідниками проблем прихованих психологічних впливів, що у сучасному світі роль насильницьких методів примусу (політичного, правового, економічного, соціального, релігійного та іншого контролю) значно зменшилася, поступила місцем різноманітним формам переконання, прихованого контролю, неявної залежності, соціальної відчуженості тощо¹. Н. В. Гребінь зазначає, що цьому особливо сприяє перехід до інформаційного суспільства, що в свою чергу, призводить до поширення психологічних впливів в технології та ідеології соціальної взаємодії та спілкування людей².

Цей розділ монографії присвячений нетрадиційним, часто не врегульованим діючим законодавством способам впливу на психіку іншої особи. Першим з них є гіпноз. Починаючи вивчати питання застосування гіпнозу при вчиненні кримінально-караних діянь автор зіштовхнувся з проблемою, що за загальновизнаною точкою зору гіпноз не визнається більшістю вчених способом вчинення кримінального правопорушення. І, на наш погляд, це обумовлено не стільки відсутністю такого роду правопорушень, а наступними причинами: досить складно встановити наявність гіпнотичного впливу на потерпілу особу; працівниками правоохоронних органів приділяється недостатньо уваги встановленню такого впливу.

Але між тим, в літературі останнім часом виказуються думки про те, що гіпноз застосовується при вчиненні

¹ Лозниця С. Маніпуляція свідомістю: історико-культурні засади. *Філософська думка*. 2008. №1. С. 142.

² Гребінь Н. В. Зміст маніпуляції як прихованого психологічного впливу. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 3. С. 80.

кримінальних правопорушень і правоохоронні органи повинні приділяти належну увагу цьому факту. Так, Е. В. Рижков вважає, що одним з напрямів діяльності правоохоронних органів повинна стати робота по забезпеченню енергоінформаційної безпеки суспільства. Він вводить робочі назви «енергоінформаційні злочини» та «енергоінформаційна злочинність», під якими розуміються діяння, які вчиняються з завідомо протиправною метою (з прямим умислом) з використанням навичок (здібностей) енергоінформаційного впливу на людину (її сферу свідомості або підсвідомості), який здатний знизити критичність людини, обмежити свободу її волевиявлення, порушити свідомі процеси мислення. На його думку, такі злочини проявляються в різноманітних видах психологічного впливу, таких як навіювання, гіпноз, а також нейролінгвістичне програмування, зомбування, психокодування. Автор справедливо наголошує на тому, що до роботи по цим суспільно небезпечним діянням правоохоронні органи не готові¹.

Позицію вченого підтримує і А. А. Тер-Акопов. Вчений справедливо наголошує на тому, що фізична безпека людини – життя та фізичне здоров'я – вже мають певний соціально-правовий захист, а багато інших характеристик (психічна, генетична, репродуктивна, інтелектуальна та духовна) або взагалі не стали предметом правового регулювання, або охоплені ним лише частково. Законодавство не передбачає відповідальності за несанкціонований вплив на психіку людини, відсутні компенсації за розлад психічного здоров'я, а також система психологічної допомоги та реабілітації травмованих. На думку дослідника, концепція психологічної безпеки повинна розглядати психіку людини в двох аспектах: як об'єкт захисту і як джерело небезпеки і тому соціально-правовий захист особистості повинен містити заходи, які попереджують, з одного боку розлади психіки і функціональні порушення психологічного регулю-

¹ Рыжков Э. В. Энергоинформационная безопасность общества и государства с позиции деятельности правоохранительных органов. Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів міжнарод. наук.-практ. семінару (м. Харків, 19–20 вересня 2000 р.). С. 84–85.

вання поведінки, а з іншої, – антисоціальні прояви психічних якостей людини... Психічні якості особистості можуть виступати в якості джерела небезпеки при трансформуванні психічної енергії в енергію суспільно небезпечного діяння або шляхом прямого психічного втручання (наприклад, гіпнотичного, екстрасенсового тощо)¹. Тобто вченими-криміналістами зверталася і звертається увага на проблему впливу на психіку особи різними нетрадиційними засобами з метою нанести шкоду.

Для того, щоб розглядати гіпноз як спосіб вчинення суспільно небезпечних діянь слід розібратися в тому, що ж мається на увазі під гіпнозом.

«Гіпноз – (від гр. *hypnos* – сон) – 1. Техніка впливу на індивіда шляхом фоналізації (концентрації) його уваги з метою звузити поле свідомості та підпорядкувати його впливу, контролю зовнішнього агента – гіпнотизера, навіювання якого буде виконувати гіпнотизований; 2. Процес і тимчасовий сноподібний стан психіки, що характеризується різким звуженням і зняттям поля свідомості і самосвідомості та різким фокусуванням на змісті навіювання, що пов'язане зі зміною функції індивідуального контролю і самосвідомості. Виникає в результаті спеціальних впливів гіпнотизера (гіпнотизації) або цілеспрямованого навіювання (аутогіпнозу). Варто розрізняти особливості стану гіпнозу, що проявляється спонтанно і ті, що викликаються гіпнотизером. До специфічних характеристик стану гіпнозу відносять гіперсугестивність і наявність амнезії постгіпнотичної. У стані гіпнозу у суб'єкта можуть виникати фізіологічні і психічні реакції, не властиві йому при звичайному стані свідомості. Вони можуть торкатися: 1. сфери сприйняття – позитивні і негативні ілюзії; 2. сфери пам'яті – забування або пригадування подій і фактів попереднього життя; 3. сфер уваги – підвищення концентрації і розподілу уваги; 4. сфери мислення – порушення логіки або зростання творчого характеру мислення; 5. сфери особистості – зміна мотивації, звичок, настрою, окремих особистісних

¹ Тер-Акопов А. А. О правовых аспектах психической активности и психологической безопасности человека. *Государство и право*. 1993. № 4. С. 89.

характеристик, навіювання образу іншої людини, маніпулювання суб'єктивним часом. Наявність даних змін підтверджується спеціальними фізіологічними пробами і психологічними тестами¹.

У свою чергу, гіпнотизація – це викликання гіпнотичного стану, що здійснюється гіпнотизером або самим суб'єктом за допомогою вербальних і невербальних впливів. При «класичній» вербальній техніці випробуваному одно – або багаторазово наказують закрити очі, розслабитися і заснути, а потім переходять до інших необхідних навіювань, що викликають відповідні рухи, дії тощо. Невербальна техніка припускає використання або надмірних за силою зовнішніх подразників, або дуже слабких, монотонних і ритмічних звукових, зорових, тактильних, теплових; часто застосовується фіксація погляду на блискучому об'єкті, звуки метроному, зосередження уваги на словах і пасах гіпнотизера. Розрізняють два варіанти гіпнотизації: 1) імперативний – заснований на чітких директивних інструкціях і сильних невербальних стимулах; 2) кооперативний, що припускає м'які форми гіпнотизації з використанням слабких, повторюваних стимулів і настійливих словесних навіювань. Ритуальні танці, ритмічні звуки музичних інструментів, монотонний хоровий спів у низці культур також виконують роль гіпнотизації. Вибір конкретних процедур гіпнотизації визначається індивідуальними особливостями суб'єкта гіпнотизації і гіпнотизера, а також цілями, що переслідує гіпнотичний сеанс. Ефект гіпнотизації залежить від: 1) піддатливості, гіпнабельності суб'єкта; 2) узгодження використаних засобів із психофізіологічною організацією суб'єкта, що гіпнотизується, – переважний вплив на зір, слух; 3) відсутній гіпнофобії – остраху бути загіпнотизованим². На думку Райкова В. Л. гіпноз – це особлива, резервна форма психічного стану та реагування потенційною готовністю мобілізації психіки, коли змінена функція свідомості та самосвідомості отримує можливість керувати нервовою системою, в тому числі і ок-

¹ Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2005. С. 75.

² Там само. С. 76.

ремими елементами несвідомого. На його думку, (яку ми підтримуємо) окремі дослідники змішують особливий стан, який називається гіпнозом з тим, що можна в цьому стані навіяти¹. Для того щоб впливати на людину, модифікувати її поведінку треба ввести останню у відповідний стан. Якщо такі дії вчиняються з метою скоїти кримінальне правопорушення, то вони мають ознаки насильницького психічного впливу або кримінального психічного насильства. В. Л. Райков вважає, що гіпноз це: 1) стан зміненої свідомості, який виникає під впливом особливих ситуацій, особливих впливів, особливих навіювань; 2) психічний стан; 3) форма людського спілкування; 4) форма підвищеної психічної керованості організму, ілюстрація максимальної активації можливостей пластичності психіки; 5) стан підвищеної та такої, що підвищує навіюваності в кількісному відношенні аж до якісного стрибку зміненої свідомості; 6) умова можливості розширення соціального та психологічного контакту в особливих випадках та життєвих ситуаціях; 7) гіпноз виникає в результаті впливу на свідомість з метою її трансформування та наступного цільового навіювання; 8) штучним явищем гіпноз може бути в дуже глибоких своїх варіантах, однак в неглибоких стадіях окремі його елементи можуть проявлятися в природному спілкуванні у вигляді підвищення навіюваності; 9) гіпнотична зміна свідомості відрізняється від онероїдного, істеричного та інших форм зміненої свідомості тим, що гіпнотична свідомість не пов'язана з патологією, з викривленням функції відображення. До гіпнотичного стану можуть бути близькими переживання глибокої внутрішньої зосередженості, замисленості, коли зовнішні дратівники повністю ігноруються за рахунок цієї внутрішньої зосередженості. Однак це ще не гіпноз, хоча звісно, гіпноїдний стан...².

Саме ці відправні положення будуть нами ураховані при кримінально-правовій характеристиці гіпнозу. Наукових робіт, присвячених кримінальному гіпнозу не так і ба-

¹ Райков В. Л. Гипнотическое состояние сознания как форма психического отражения. *Психологический журнал*. 1982. Т. 3. № 4. С. 104–105.

² Там само. С. 113.

гато. Такою роботою стала є монографія В. М. Кандиби «Кримінальний гіпноз: Что такое криминальный гипноз и преступность». В ній аналізуються основні види та методи кримінального гіпнозу, якими є забування, повне чи часткове витирання пам'яті потерпілого, провокування у нього галюцинацій, формування необхідних для винного реакцій, викликання певних емоцій тощо¹.

Дослідниками проблеми кримінального гіпнозу по різному визначається природа цих суспільно небезпечних діянь. Вони визнаються: інформаційними; позаінформаційними та змішаними (мають ознаки як інформаційних так і позаінформаційних). Ми дотримуємося останньої позиції. Дійсно, гіпнотичний вплив на іншу людину може бути здійснений як інформаційним так позаінформаційним шляхом.

Якщо гіпноз відносити кримінальних правопорушень з ознаками насильства, то фактично, в цьому випадку останні можуть бути вчиненні в двох варіантах. В першому, правопорушник використовує ці власні можливості і заподіює шкоду здоров'ю потерпілої особи. В цих випадках, відповідальності особа підлягає за відповідною статтею КЕК України як його виконавець (наприклад, заволодіння майном за допомогою гіпнотичного впливу). В другому варіанті, винний впливає на іншу особу біоенергетичним шляхом і потім використовує її фактично або в якості «засобу» вчинення кримінального правопорушення, або особи, яка йому самому допомагає вчинити це правопорушення.

Так, щодо першого варіанту, Малеїна М. Н. зазначає, що викрадення у потерпілого в гіпнотичному стані слід кваліфікувати як крадіжку за ознакою таємності. Стан же особи, яка під впливом гіпнозу вчиняє крадіжку дослідниця відносить до неосудності, яка характеризується як медичним так і юридичним критерієм. Він є іншим хворобливим станом. Суб'єкт же такого біоенергетичного впливу повинний визнаватися винним у вчиненні саме цього злочину².

¹ Кандыба В. М. Криминальный гипноз : монография. Санкт-Петербург : Издательство «Лань». 2001. С. 117-119.

² Малеина М. Н. Правовой взгляд на проявления не-

Ми не підтримуємо позицію про те, що гіпнотичний стан є хворобливим станом. Це змінений стан свідомості людини, який викликаний іншою особою за допомогою певних методик. Ми не погоджуємося з тим, що особа, яка вчиняє кримінальне правопорушення в такому стані є неосудною. В цьому випадку відсутній вольовий характер суспільно небезпечної дії чи бездіяльності.

В свою чергу, Орешкіна Т. визнає гіпнотичний стан особи в якості непереборного психічного примусу¹. Її підтримує і І. Турчина, яка відносить вчинення кримінального правопорушення в такому стані до обставин, що виключають кримінальні протиправність діяння. На її думку, коли особа весь час перебуває у безпосередньому контакті з гіпнотизером, можуть характеризуватися повним пригніченням волі особи і їх скоєння може бути визнане непереборним психічним примусом. Однак, для цього повинні існувати умови дієвості гіпнозу, до яких відноситься особливі якості особи, яка застосовує гіпноз; особливі якості особи, до якої застосовується гіпноз; певні соціальні причини². Нами підтримується така позиція але при цьому слід ураховувати не тільки характер кримінального правопорушення, а інші обставини. В цьому випадку, є необхідними призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи.

Г. К. Костров відносить гіпноз до приведення жертви в безпорадний стан, тому що особа позбавляється можливості здійснення своєї волі³. Ми вважаємо, що гіпноз є видом (конкретним проявом) психічного насильства. Такої позиції дотримуються і законодавці інших країн. Так, КК Аргентини безпосередньо вказує в ст. 78, що термін «наси-

традиционных способностей (качеств) человека. *Государство и право*. 1994. № 2. С. 129.

¹ Орешкина Т. Уголовно-правовое значение непреодолимой силы. *Уголовное право*. 2003. № 2. С. 59.

² Турчина І. Гіпноз як спосіб примусу до скоєння злочину. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 12. С. 155,157-158.

³ Костров Г. К. Уголовно-правовое значение угрозы : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1970. С. 22.

льство» включає в себе застосування гіпнотичних та наркотичних засобів¹. Такої ж думки дотримується законодавець Таїланду та Ізраїлю².

З цього питання є і інші наукові позиції. Так, окремі науковці відносять гіпноз до непереборного фізичного примус³; непереборної сили⁴ або як ми раніше зазначали такі особи визнаються неосудними⁵. Нами не можуть бути підтримані такі позиції. Ми вже раніше наводили аргументи нашої позиції. Гіпнотичний стан особи, як наслідок вчинення кримінального правопорушення відноситься саме до психічного впливу, що може бути як непереборним і переборним в залежності від обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Як вже нами зазначалося раніше серед дослідників немає єдиного підходу с приводу до якого виду насильства слід відносити гіпноз – фізичного чи психічного. Викликає певні зауваження і практика застосування закону про кримінальну відповідальність у випадках введення потерпілого у гіпнотичний стан з метою наступного вчинення відносно нього кримінального правопорушення. Наприклад, застосування гіпнозу при вчиненні кримінальних правопорушень проти власності у більшості випадків ква-

¹ Уголовный кодекс Аргентины. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2003. С. 81.

² Уголовный кодекс Таиланда. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2005. С. 23; Закон об уголовном праве Израйля. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2005. С. 12.

³ Российское уголовное право: в 2-х т. Т. 1. Общая часть : учеб. для вузов / Н. Г. Иванов, В. С. Комиссаров, Н. А. Лопашенко и др.; под ред. А. И. Рарога. Москва : Профобразование, 2001. С. 366.

⁴ Уголовное право. Общая часть : учеб. для вузов / отв. ред. д.ю. Н. И. Я. Козаченко и д.ю. Н. З. А. Незнамова. Москва : Изд. группа Инфра-М – НОРМА, 1998. С. 279.

⁵ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть Общая. Т. 1. : учебник, Москва : Норма. 1997. С. 389; Малеина М. Н. Правовой взгляд на проявления нетрадиционных способностей (качеств) человека. *Государство и право*. 1994. № 2. С. 129.

ліфікується як шахрайство, тобто способом вчинення цього правопорушення визнається обман. На наш погляд, обман та гіпноз схожі лише в тому, що вони обидва є видами впливу на психіку потерпілої особи. Як відомо обман має дві форми: активну (повідомлення неправдивих відомостей) та пасивну (не повідомлення відомостей, які особа повинна повідомити). Гіпноз завжди вчиняється в активній й формі, по певним методикам і з використанням слів, жестів і навіть певних предметів. Вони відрізняються і наслідками, до яких призводять. Обман призводить до неправильного уявлення іншої особи про характер наслідків для неї. При цьому не здійснюється виникнення у потерпілого певного психофізіологічного стану. Потерпілий залишає за собою можливість відповідним чином оцінити ті відомості, які злочинець йому повідомляє. В кримінології це є якістю потерпілого, яка називається віктимністю¹. Вона характеризується потенційною можливістю особи стати жертвою кримінального правопорушення. Застосування гіпнозу до потерпілої особи призводить до виникнення у останньої особливого психофізіологічного стану, який призводить до зміни свідомості іншої людини чи повної її відсутності і як наслідок існування безпорадного стану потерпілого. Але такі дії замість того, щоб їх кваліфікувати як крадіжку кваліфікуються як шахрайство. Ми погоджуємося з Р. Д. Шараповим, який вважає, що такі ситуації є аналогічними тим, коли злочинець вимагає майно у малолітніх та психічно хворих, які не усвідомлюють характеру того, що з ними діється². Безпорадний стан потерпілої особи, який викликаний гіпнотичним впливом, повинен визнаватися і ознакою згвалтування, якщо це встановлено комплексною психолого-психіатричною експертизою.

Таким чином, обман та гіпноз є двома окремими способами скоєння кримінального правопорушення і застосування останнього як обману при шахрайстві є ні чим

¹ Иншаков С. М. Криминология: практикум. Москва : Юриспруденция, 2003. С. 8.

² Шарапов Р. Д. Криминальная гипносуггестия: Криминологические и уголовно-правовые аспекты. *Государство и право*. 2004. № 11. С. 47.

іншим, як застосуванням закону про кримінальну відповідальність за аналогією, що є неприпустимим в нашій країні.

Важливими питаннями кримінально-правової оцінки гіпнозу є відношення його до кримінального насильства та вид такого насильства (фізичне або психічне). В попередніх своїх роботах ми вже зазначали, що гіпноз як кримінально-правова категорія відноситься до насильства, має всі необхідні йому ознаки, а саме: ці дії є умисними і протиправними; вони здійснюються всупереч або поза волею потерпілої особи; здійснюється вплив на психіку потерпілої особи з метою ввести її у безпорадний стан; здійснюється в інформаційній формі; наносить психічну чи фізичну, а іноді і обидва види шкоди одночасно¹. У зв'язку з цим, під кримінально караним гіпнозом слід розуміти умисні протиправні дії, які вчиняються всупереч або поза волею потерпілої особи шляхом впливу на її психіку у інформаційній формі з метою ввести її у безпорадний стан або нанести фізичну чи психічну або разом обидва види шкоди.

Р. Д. Шарапов під насильницьким гіпнозом розуміє неправомірне приведення людини в безпорадний стан поза її волею шляхом інформаційного впливу на її психіку. Він відносить гіпноз до фізичного насильства, тому що його концептуальною ознакою слід визнавати не спосіб та предмет насильницького впливу, а здатність таких дій спричиняти фізичну або психічну шкоду². Протилежну думку з цього питання має Сердюк Ю. В. Він вважає, що гіпноз є проявом психічного насильства, бо при цьому здійснюється вплив на психіку іншої людини інформаційним шляхом. Тобто для відношення гіпнозу до фізичного чи психічного насильства має значення спосіб, а також предмет насильницького впливу на потерпілого³. Такої ж позиції дотри-

¹ Храмцов О. М. Щодо гіпнозу як способу вчинення злочину (кримінально-правовий та кримінологічний аспект). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 3 (46). С. 54.

² Шарапов Р. Д. Криминальная гипносуггестия: Криминологические и уголовно-правовые аспекты. *Государство и право*. 2004. № 11. С. 50.

³ Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уго-

муються і окремі вчені в Україні¹. Ми також вважаємо, що кримінальний гіпноз слід відносити до психічного насильства. Його характеризує інформаційний спосіб заподіяння шкоди чи іншого впливу на потерпілу особа та предмет злочинного впливу, яким є свідомо та несвідомо частина психіки іншої людини.

Кримінальний гіпноз має цілу низку методик. На них ми не будемо зупинятись. Окремої уваги потребує так званий наркогіпнозі. «Сутність наркогіпнозі полягає в тому, що за допомогою психотропних препаратів, наркотичних речовин майже повністю усувається можливість людини опиратися гіпнотизуванню, незалежно від психічної підготовки людини та її душевного стану»².

Застосування до потерпілої особи таких речовин призводить до посиленого навіювання навіть відносно осіб, які у звичайних випадках мають досить низький рівень гіпнабельності. Окрім того особа в такому стані надто схильна до самонавіювання.

Окрім прибічників визнання гіпнозу способом вчинення кримінального правопорушення в науці існують і критики визнання його окремим способом вчинення кримінального правопорушення. Одним з них є М. М. Кітаєв. Вивчивши велику кількість робіт, окремі з яких є рідкими і недоступними для більшості вчених, автор робить висновки про те, що більшість кримінальних справ та матеріалів преси, які наводяться вченими як зразки застосування кримінального гіпнозу, в реальності не є такими. По більшості справ не проводяться психіатричні та психологічні експертизи, які б могли підтвердити або не підтвердити можливості застосування гіпнозу в таких злочинах, як

ловно-правовое исследование : монография. Москва : Изд-во «Юрлитинформ», 2002. С. 32.

¹ Турчина І. Гіпноз як спосіб примусу до скоєння злочину. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 12. С. 155.

² Матвієнко С. А. Наркогіпноз і шляхи боротьби з ним. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ*. 2005. Спец. вип. № 2 (25). С. 432.

згвалтування, крадіжки тощо¹. Ми підтримуємо точку зору про те, що не слід лякати суспільство поширенням кримінального гіпнозу. Разом з тим потрібні розроблені методики розслідування справ про такі правопорушення і головне розроблені заходи запобігання такій суспільно небезпечній поведінці на різних рівнях. Розробкою цих методик повинні займатися відповідні фахівці в галузі права, психології, психіатрії тощо. Як справедливо повідомляє А. А. Тер-Акопов, концепція психологічної безпеки повинна розглядати психіку людини в двох аспектах: як об'єкт захисту та як джерело небезпеки. Тому соціально-правовий захист особистості повинен в собі містити заходи, які попереджують, з одного боку, розлади психіки та функціональні порушення психологічного механізму регулювання поведінки, а з другого, – антисоціальні прояви психічних якостей людини. Обидва ці аспекти забезпечення психологічної безпеки базуються на визнанні більш високої, чим це припускається існуючою зараз правосвідомістю, активності психіки в організації поведінки людей та їх взаємодії².

Л. В. Седих в своїй кандидатській дисертації пропонує значно розширити коло кримінальних правопорушень, об'єктивну сторону яких характеризує гіпноз. Зокрема, пропонується доповнити норму про відповідальність за розбій поряд з насильством, що є небезпечним для життя і здоров'я та погрозою його застосування ще і гіпнозом; встановити кримінальну відповідальність за вплив на підсвідомість людей з метою нанесення шкоди їх здоров'ю шляхом публічного виступу, засобів масової інформації, електронно-обчислювальної техніки тощо; пропонується також встановити відповідальність за примушення грома-

¹ Китаев Н. Н. Гипноз как средство, способствующее совершению преступлений: дискуссионные вопросы. *Вестник криминалистики*. 2004. № 2 (10). С. 76; Китаев Н. Н. Гипноз и преступления: лекция для специальности 021100 (Юриспруденция). Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2006. С. 22.

² Тер-Акопов А. А. О правовых аспектах психической активности и психологической безопасности человека. *Государство и право*. 1993. № 4. С. 89.

дян до відмови від виконання цивільних обов'язків або до вчинення протиправних діянь вказаними способами¹.

На наш погляд, гіпноз є видом психічного насильства і вживання у відповідних складах термінів «фізичне насильство», «психічне насильство» дозволить охопити всі можливі випадки насильницького впливу на фізичну та психічну недоторканість особи. До речі і сама авторка відносить гіпноз саме до прояву психічного насильства. Під кримінальним гіпнозом вона розуміє змінений стан свідомості, який виник в результаті цілеспрямованого впливу на психіку особи, який супроводжувався гіпнотичними феноменами (каталепсією, викривленням сприйняття часу, позитивними та негативними галюцинаціями, амнезією, постгіпнотичним навіюванням тощо) і застосовувався в якості способу злочинного діяння, а саме як виду психічного насильства, яке являє собою цілеспрямований протиправний інформаційний вплив на психіку особи, проти або поза її волею, з метою приведення останньої в безпорадний стан з метою вчинення злочинного діяння (дії чи бездіяльності) по відношенню до загіпнотизованої особи, або для примусу її до вчинення злочину (серії злочинів), відповідальність за які передбачена кримінальним законодавством².

Л. А. Наконечна аналізуючи гіпноз як самостійний вид суспільно небезпечного діяння вважає його не насильством, а іншим видом психічного впливу. Вона пропонує замість фізичного та психічного примусу в якості обставини, що виключають злочинність діяння визнавати насильство і інші види психічного впливу. Разом з тим в якості насильства як кримінально-правової категорії дослідниця визнає протиправний умисний фізичний вплив на фізичну цілісність та (або) особисту свободу іншої істоти, що здійснюється шляхом діяння, незалежно від того, чи вона усвідомлюється адресатом, та спричиняє чи може спричинити

¹ Седых Л. В. Преступления, совершаемые с применением гипноза: особенности квалификации и предупреждения : автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.08. Саратов, 2012. С. 12.

² Там само. С. 19.

фізичну (людині чи хребетній тварині) та (або)психічну шкоду людині¹.

Є сумнівним поширення кримінально-правового насильства на тварин. Це, в свою чергу, розширює коло насильницьких кримінальних правопорушень. Ми не погоджуємося і з тим, що виключається психічне насильство як самостійний вид суспільно небезпечного діяння.

Запобігання поширенню кримінального гіпнозу, на наш погляд, повинно полягати у заходах правового, загальносоціального та спеціально-кримінологічного характеру. До заходів правового характеру слід віднести, по-перше, саме визнання кримінального гіпнозу як способу вчинення кримінальних правопорушень і, в першу чергу, правопорушень проти особи та власності.

Психічний примус як обставина, що виключає злочинність діяння (ч. 2 ст. 40 КК України) може бути переборним або непереборним в залежності від інтенсивності впливу на потерпілу особу та з урахуванням її особистісних якостей. Ці види примусу можуть мати джерелом і гіпноз. П. 6 ч. 1 ст. 66 КК України в якості обставини, що пом'якшує покарання – «вчинення кримінального правопорушення під впливом примусу», повинен відносити і застосування до особи, що вчинила кримінальне правопорушення гіпнотичного впливу.

Гіпноз як спосіб вчинення кримінального правопорушення повинен визнаватися таким у випадках вчинення правопорушення, пов'язаного з різноманітними примушуваннями (Примушування до вступу в статевий зв'язок – ст. 154 КК України; Втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність – ст. 304 КК України тощо).

Дії осіб, які застосовують гіпноз для формування у потерпілої особи залежності від керівників тоталітарних сект, з метою вербування нових членів повністю відповідають ознакам злочину, передбаченого ст. 181 КК України – Посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи використання релігійних обрядів.

¹ Наконечна Л. А. Насильство як наскрізне кримінально-правове поняття : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів. 2016. С. 36, 163.

Нанесення ж психічної чи фізичної шкоди внаслідок таких дій слід додатково кваліфікувати за відповідними нормами про відповідальність за кримінальні правопорушення проти особи, її життя та здоров'я.

Цікавим питанням є питання відповідальності кримінального гіпнотизера за кримінальні правопорушення, які вчиняються у співучасті. Проблемним питанням є те, до якого виду співучасника відносяться такі особи. В науці існує думка, що такі особи є пособниками у вчиненні кримінального правопорушення, тому що своїми діями призводять до безпорадного стану потерпілого, що полегшує іншим співучасникам вчинення кримінального правопорушення. Слід погодитись з цим. Але такі дії слід визнавати такими, що мають ознаки психічного насильства.

Правові заходи протидії таким злочинам не повинні обмежуватися лише заходами кримінально-правового впливу. Вже давно в Україні пропонується розробити і прийняти Закон «Про енергоінформаційну безпеку суспільства і держави», в якому передбачити створення та діяльність експертних груп по енергоінформаційному контролю засобів масової інформації на предмет встановлення інформації, яка здатна здійснити деструктивний енергоінформаційний вплив на людину та передусім на її свідомість та підсвідомість¹.

Разом з тим не слід зловживати надмірно кримінальною відповідальністю за окремі кримінальні правопорушення, що вчиняються за допомогою гіпнозу. Так, вченими пропонується встановити кримінальну відповідальність за гіпнотичний вплив на суддю з метою вплинути на об'єктивне рішення по конкретній справі². На наш погляд,

¹ Рыжков Э. В. Энергоинформационная безопасность общества и государства с позиции деятельности правоохранительных органов. Злочини проти особистої волі людини. Збірник матеріалів міжнародного науково-практичного семінару (м. Харків, 19–20 вересня 2000 р.). Харьков : Книжкове вид-во «Листвиця Марії», 2002. С. 87.

² Клеандров М. И. О возможности гипнотического воздействия на судью при осуществлении им правосудия. *Российский судья*. 2006. № 1. С. 45.

достатньо кваліфікувати ці дії як втручання в діяльність судових органів – ст. 376 КК України, а якщо судді при цьому була нанесена фізична чи психічна шкода – за відповідними статтями КК, які передбачають відповідальність за кримінальні правопорушення проти здоров'я особи.

Держава повинна взяти під контроль діяльність різних «магів», «знахарів» тощо. Необхідна заборона на масове лікування гіпнозом через телебачення. Як наголошують спеціалісти, навіть у здорових людей після таких сеансів виникають певні побоювання, важкі спогади, які можуть за певний час перерости у справжні захворювання. Вплив масового гіпнозу, на думку вчених призводить до таких тенденцій в суспільстві: 1) зниженні ініціативи та життєвої активності з посиленням проявів схильності до зацікавленості «стадними», груповими інтересами; 2) зниженні здатності до саморегуляції поведінки, її самоорганізації та працездатності; 3) підвищення кількості істероїдних поведінкових реакцій та психосоматичних хвороб, які розвиваються по механізму психічного захворювання; 4) інтенсивний прояв різного роду психопатології сексуального характеру (статеві збочення, рання дитяча сексуальність), а також криміногенних дій, які виникають по механізму наслідування; 5) зниження моральних вимог та рівня культури у суспільстві (має перевагу маргінальна форма культури, тобто її низькі, сурогатні види)¹.

Неоднозначною в науці є позиція стосовно того, визнавати чи ні гіпноз засобом отримання даних, необхідних для розслідування кримінального правопорушення та притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності. Автор пропонує власну позицію з цієї проблеми. В науці є противники визнання гіпнозу способом збирання інформації для розслідування. На підтримку цього досить аргументовану позицію має М. М. Кітаєв. Він піддає досить серйозній критиці використання гіпнозу при розслідуванні кримінальних справ. Він робить аргументований висновок про те, що не існує яких-небудь законних підстав для застосу-

¹ Гримак Л. П. Ещё раз о телепсихотерапии. *Психологический журнал*. Т. 14. 1993. № 2. С. 147.

вання опитування під гіпнозом в інтересах правоохоронних органів, якої б категорії учасників процесу ця дія не стосувалася (свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого). Всі рекомендації, які дозволяють це робити, є незаконними. Такі «гіпнотичні опитування», якщо про них стане відомо адвокатам або суддям, зможуть зганьбити всю систему доказів, які отримані на підставі такого «сеансу гіпнозу»¹. Такої ж позиції дотримуються В. К. Весельський², О. В. Крюкова³, В. О. Коновалова⁴ та інші. О. А. Вакулик наголошує, що під час сеансу гіпнозу людина повністю позбавлена можливості усвідомлювати дії, які застосовують відносно неї, їх оцінювати і перешкоджати їм, тому гіпноз є порушенням конституційних прав людини на особисту недоторканість, навіть якщо він застосовується до особи, яка дала особисту згоду на його застосування⁵. В. О. Коновалова вважає застосування гіпнозу у кримінальному провадженні неможливим у зв'язку з його «ненауковістю». «Гіпноз в багатьох своїх характеристиках у плані використання у розслідуванні та судовому розгляді не може претендувати на позиції науковості, тим більше що він не має тієї нау-

¹ Китаев Н. Н. Гипноз и раскрытие преступлений: возможность и законность применения. *Вестник криминалистики*. 2004. № 4 (12). С. 59.

² Весельський В. К. Деякі сучасні проблеми слідчої практики. Матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. «Криміналістика ХХІ століття (м. Харків, 25–26 лист. 2010 р.)». С. 237.

³ Крюкова О. В. Про можливість застосування гіпнозу як методу впливу на допитаних. Теорія та практика криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах. Ч. 2. Київ, 2001. С. 47.

⁴ Коновалова В. Е. Нравственные начала судопроизводства: состояние и тенденции. Роль и значение Р. С. Белкина в становлении современной криминалистики: сбор. науч. трудов. Москва, 2002. С. 65.

⁵ Вакулик О. А. Нетрадиційні методи допиту. Тези допов. та повід. на наук.-практ. конф. «Криміналістика у протидії злочинності (Київ, 16 жовтня 2009 р.)». С. 279–280.

кової бази, яка могла би його наблизити до наукових досягнень, а тим більше до результативних рекомендацій¹.

Інша позиція полягає в тому, що процедура гіпнозу повинна регламентуватися Кримінальним процесуальним кодексом. Пропонується залучати осіб, які мають навички застосування гіпнозу і мають відповідну освіту для проведення слідчих дій у якості спеціалістів, що володіють рідкісними професіями. Можливе застосування гіпнозу при проведенні таких слідчих дій, як допит та слідчий експеримент.

Для цього слід використовувати досвід США. У цій країні допит з використанням гіпнозу проводиться з дотриманням таких умов: 1) наявність письмової згоди допитуваної особи, детальний інструктаж допитуваного з поясненням мети та завдання процедури, її нешкідливості для здоров'я з гарантіями для допитуваного; 2) дотримання конфіденційності у використанні одержаних під час допиту відомостей тільки за їх прямим призначенням; 3) наявність письмового дозволу ФБР; 4) наявність письмового дозволу Генеральної прокуратури; 5) наявність письмового орієнтування для інтерв'юера з коротким викладенням інформації по справі; 6) наявність медичної ліцензії у гіпнотизера.

На думку фахівців перед такою процедурою особі, що допитується пояснюється зміст дій, що з нею проводяться; її права; мету і процедуру проведення заходу. Потрібна письмова згода на проведення таких заходів. Процедура фіксується аудіо — та відеозаписом, що пізніше дозволяє експертам та суддям оцінити правильність дотримання процедурних вимог². А. І. Скрипніков рекомендує

¹ Коновалова В. Е. Нравственные начала судопроизводства: состояние и тенденции. Роль и значение Р. С. Белкина в становлении современной криминалистики: сбор. науч. трудов. Москва, С. 64–65.

² Мінько І. М., Стратонов В. М. Гіпноз як нетрадиційний метод у криміналістиці: проблеми, перспективи. Актуальні проблеми сучасної криміналістики: матеріали наук.-практ. конф. (м. Сімферополь – Алушта, 19–21 вересня 2002 р.). С. 129–130; Клевцов О. І. Можливості викорис-

застосовувати гіпноз, коли вже використані всі інші способи отримання доказів, за добровільної згоди на проведення цієї процедури особи, яка підлягає «введенню» у гіпнотичний стан. В ході опитування під гіпнозом особа залишається суб'єктом кримінального процесу, а не є об'єктом дослідження чи експерименту, у зв'язку з чим володіє всіма правами і обов'язками, передбаченими законом¹. Його думку поділяє Л. І. Сироткін, який інформацію, одержану під гіпнозом вважає «різновидом показань. А оскільки показання є джерелом доказів, то відповідно будуть мати доказове значення і такі відомості². Л. Д. Удалова наголошує, що гіпноз – це не «тваринний магнетизм» і не шарлатанство, а науково обґрунтований метод, широко застосовуваний більше ста років у медицині, психології і психіатрії, а останнім часом і в криміналістиці як високоефективний спосіб відтворення подій минулого³.

Третя позиція полягає в тому, що гіпноз можна застосовувати не при допиті, а при опитуванні в межах оперативно-розшукових заходів. Отримана внаслідок такого опитування інформація не має значення як доказ, але може бути використана з оперативною метою. Разом з тим це не виключає можливості її легалізації та трансформації із оперативної в таку, яка матиме силу доказу шляхом допиту в якості свідків учасників цієї процедури, виїмки відеокасети, яка містить запис такого опитування, її огляду та залучення до справи в якості речового доказу⁴.

тання гіпнозу в оперативно-слідчій практиці правоохоронних органів. *Право України*. 1998. № 7. С. 63.

¹ Расследование многоэпизодных убийств, совершённых на сексуальной почве : учеб.-метод. пособие / под ред. А. И. Дворкина. Москва : Элта. С.105.

² Сироткин Л. И. Нетрадиционные направления криминалистики. *Вестник Чебоксарского юридического института*. 2002. № 2. С. 40–41.

³ Удалова Л. Д. Деякі проблемні питання застосування гіпнозу при отриманні вербальної інформації: матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. «Криміналістика XXI століття» (м. Харків, 25–26 листопада 2010 р.). С. 508–509.

⁴ Иванов А. Н., Евстигнеева О. В. Проблемы использования гипноза в уголовном судопроизводстве. *Вестник*

Л. П. Гримак вважає, що гіпноз для розкриття та розслідування злочинів може бути застосований: а) для усунення емоційних та посттравматичних амнезій у суб'єктів, які є потенційними носіями необхідної інформації; б) з метою стимуляції та «робочої доводки» здібностей яснобачення; в) для навчання нетрадиційним методам отримання інформації працівників оперативно-слідчих апаратів¹.

В США існують спеціальні навчальні заклади базової підготовки для слідчих в сфері застосування гіпнозу. Такі класи відкриті в декількох містах країни. На наш погляд, недоречним є навчання працівників оперативно-слідчих апаратів методикам проведення гіпнозу. Це може призвести до зловживання ними при розслідуванні та розкритті кримінальних правопорушень, застосування його у випадках, коли застосовувати його є недоречним або взагалі забороняється.

Ми підтримуємо В. А. Савченка та І. М. Королишина, які зазначають, що важко погодитись з твердженнями тих науковців, що відомості, одержані від особи під гіпнозом, слід вважати джерелом доказів як різновид показань. На даному етапі розвитку нашого суспільства було б доцільним все ж таки використовувати гіпноз за добровільної згоди на цю процедуру особи для отримання додаткової інформації у випадках, коли використані інші можливості отримання доказів, яка (інформація) буде слугувати суто орієнтуючою при розкритті і розслідуванні злочинів².

Але для цього слід змінити свідомість самих працівників правоохоронних органів. Так, Л. В. Сєдих в своїй монографії наводить результати анкетного опитування спів-

криміналістики. 2004. Вып. 2 (10). С. 79.

¹ Гримак Л. П. Энергоинформационные аспекты гипноза и нетрадиционные методы раскрытия и расследования преступлений. Нетрадиционные методы в раскрытии преступлений: тезисы научно-практического семинара. Москва : ВНИИ МВД России. 1994. С. 112–113.

² Савченко В. А., Королишин І. М. Про допустимість використання гіпнозу при розкритті і розслідуванні злочинів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. Вип. 1 (4). С. 278.

робітників слідчих підрозділів органів внутрішніх справ Російської Федерації: 68 % вважають гіпноз науковим явищем, 26 % – навколо науковим, містичним феноменом, 6 % – не знають про гіпноз взагалі нічого. 15 % опитаних розслідували кримінальні справи по злочинам, які вчинялися із застосуванням гіпнозу, однак 63 % з даної категорії впевнені у псевдонауковості гіпнозу¹.

На наш погляд, гіпноз може бути застосований при проведенні відповідних оперативно-розшукових заходів, що дозволить зібрати необхідну орієнтовну інформацію, розробити нові версії, які потім будуть перевірятися. Ця інформація буде мати таке ж значення, як і інформація, яка отримується за допомогою поліграфа.

Умовами для застосування гіпнозу для опитування в межах проведення оперативно-розшукових заходів, як показує закордонний досвід, повинні бути: добровільна згода особи, яка обпитується за допомогою гіпнозу; такому опитуванню підлягатимуть лише психічно здорові люди; проведення опитування при гіпнозі проводиться спеціалістом, який має відповідну підготовку і допущений до такого роду гіпнотичних сеансів; гіпнотичний сеанс повинен проводитися лише з метою отримання необхідної для розкриття та розслідування злочину інформації; гіпноз повинен застосовуватися у випадках, коли вичерпана можливість отримання відповідної інформації шляхом проведення оперативно-розшукових заходів, які передбачені законом або такої інформації явно недостатньо для встановлення винних осіб та притягнення їх до кримінальної відповідальності; отримана інформація може застосовуватися лише в оперативно-розшукових цілях; проведення гіпнотичного сеансу фіксується технічними засобами (аудіо, відео).

Навіть за дотримання таких умов, отримана інформація не може мати доказової сили і повинна бути підкріплена фактичними доказами, отриманими у встановленому кримінально-процесуальному порядку. Застосування гіп-

¹ Седых Л. В. Преступления, совершаемые с применением гипноза: особенности квалификации и предупреждения : автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.08. Саратов, 2012. С. 3.

нозу при проведенні оперативно-розшукових заходів дозволить значно знизити рівень кримінальних правопорушень з так званою природною латентністю.

Психічній недоторканості людини загрожує і діяльність окремих релігійних рухів, які часто носять деструктивний характер. В Україні вже є негативний досвід діяльності таких сект. Як було доведено експертизами під час проведення слідчих дій 1992–1993 рр. по справі «Акма» (колишнього «Білого Братства») порушення психіки спостерігалися у всіх обстежуваних членів секти¹. Після відбування кримінального покарання члени секти продовжують активну агітацію з метою залучення нових «адептів». Зараз в Україні продовжує свою діяльність церква «Посольства Божого» Сандея Аделаджи. Його проповіді поширювалися окремими національними та релігійними каналами нашої країни. Цю людину затримували за обвинуваченням в причетності до заволодіння майном в особливо великих розмірах. На своїх проповідях він закликав вкладати кошти в одну з фінансових пірамід.

Вченими доведено, що способи впливу на свідомість, які застосовуються в деструктивних сектах спрямовані на зміну свідомості їх адептів. Метою є подальше маніпулювання поведінкою таких осіб. Так, Т. Лірі та І. Стюарт в своїй роботі, яка присвячена технологіям зміни свідомості в деструктивних культах зазначають, що ми не знаємо про способи введення людей у змінені стани свідомості. Не знаємо про існування тонких технологій реформування свідомості, завдяки яким людям можуть вселити фобії і прищепити залежності. Не знаємо, що маніпулюючи жадобою духовності і філософськими пошуками людей, їх незадоволеністю, втратою цінностей та потребою щось змінити, їх можуть перетворити на фанатиків².

¹ Кучеренко В. Белое Братство-2. *Столичные новости* № 17 8–14 мая 2001 г. URL: <http://cn.com.ua/N165/details/details.html>. (дата звернення 06.09.2019 р.).

² Лири Т., Стюарт М. Технологии изменения сознания в деструктивных культах : монография. Санкт-Петербург, 2002. С. 4.

Реагування держави на такий вплив на психічну недоторканність людини повинно бути здійснено по декільком напрямкам. Головними з них є: вдосконалення відповідного законодавства, за яким здійснюється реєстрація релігійних організацій, контроль за їх діяльністю з метою не допущення порушення прав людини; заборона діяльності тих організацій, ідеологія яких посягає на авторитет влади, підбурює населення до порушення діючого законодавства; порушує конституційна права людини, в тому числі і психічну недоторканність.

Слід також розглянути питання про встановлення кримінальної відповідальності за масове поширення закликів до вступу до тоталітарних сект, популяризацію такого роду організацій в засобах масової інформації та за негативний вплив організаторів таких сект на психічну недоторканність людини.

Впливи на свідомість часто носять масовий характер. Але і в цьому спостерігається індивідуальний підхід до кожної людини. Прикладом цього є створення фінансових пірамід (до речі, такі дії кваліфікуються як шахрайство). На першій стадії потерпіла особа індивідуально спілкується з представником такої організації. Потім відбувається групове спілкування з керівником чи керівниками. Шляхом навіювання та самонавіювання, обману особа приймає рішення передати свої кошти злочинцям. Спроби створити фінансові піраміди здійснюються під виглядом груп взаємної підтримки, бізнес-клубів, майстер-класів ведення бізнесу тощо. Подібні кримінальні правопорушення Н. А. Савінова виділяє в окрему групу – «маніпулювання свідомістю», яка представляє собою групу суспільно небезпечних дій, спрямованих на деструкцію або маніпулювання свідомістю населення з певною метою. До групи таких злочинів, на її думку, належать: 1) суспільно небезпечні діяння з деструкції свідомості населення або його певної групи: такі впливи на психіку груп людей, завдяки яким психіка потерпілих зазнає шкоди, що виражається в психічних захворюваннях; 2) суспільно небезпечні діяння з маніпулювання свідомістю, в т. І. однієї особи, із метою блокування критичного аналізу такою особою чи особами та втягнення їх у

фінансові піраміди, деструктивні релігійні секти та інші небезпечні або заборонені утворення чи заходи, а також у вчинення злочинів. Авторка пропонує встановлювати кримінальну відповідальність за умисні впливи та необережні на свідомість особи, які потягли короткочасний психічний розлад, психічний розлад або психічну хворобу потерпілого, самогубство, в тому числі із використанням масових комунікацій через засоби масової інформації¹.

Ми вважаємо, що термін «вплив» є дуже неконкретним і потребує додаткового визначення інакше це буде викликати складнощі при застосуванні відповідних кримінально-правових норм. Разом з тим ми погоджуємося з думкою дослідниці про те, що термін тілесні ушкодження не охоплює психічну недоторканість, психічну хворобу як наслідки цього злочину². Можливо слід йти шляхом російського законодавця і використовувати термін «шкода здоров'ю», замість «тілесні ушкодження». Слушною є також думка С. О. Яременко, яка пропонує використовувати в цих нормах замість терміну «свідомість» термін «психіка». Адже згідно с сучасною психологічною парадигмою лише невелика частина психічних процесів протікають свідомо. «Часто психологічна маніпуляція проходить на несвідомому для мішені рівні, що виключає супротив, і власне, визначає суспільну небезпечність даних діянь»³.

Останнім часом в Україні з'явилася у мережі небезпечна гра для підлітків. Вона має назву: «Синій кіт» або ж «Тихий дім», «Море китів», «Розбуди мене о 4:20». Хоча в

¹ Савінова Н. А. Кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: теоретичні та практичні аспекти : монографія. Київ : ТОВ «ДКС», 2012. С. 260, 292.

² Савінова Н. А. Кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: теоретичні та практичні аспекти : монографія. Київ : ТОВ «ДКС», 2012. С. 292.

³ Яременко С. О. Технології сублімінального впливу на психіку людини: кримінально-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Сер. Право. Вип. 27. Т. 3. С. 91.

неї багато назв, але результат завжди однаковий – закінчене життя і зламані горем батьки, які не розуміють, що ж змусило дитину звести рахунки з життям. Причинами такої поведінки неповнолітніх фахівці називають ситуацію, коли багато хто з хлопців і дівчат підліткового віку вже стикалися з дуже «дорослими» проблемами. Нерозуміння, невизначеність майбутнього і нерозділена любов, яка в цьому віці здається єдиною можуть призводити до такої поведінки. І до підлітка, пригніченого цими речами приходять думки про те, що тут не так вже й добре, як може бути.

З цією проблемою зіштовхнулися і інші країни СНД. Поліція України робить все можливе для запобігання подібного явища. Створені спеціальні групи і підрозділах кіберполіції, які встановлюють в Мережі адміністраторів таких небезпечних «ігор». До цієї роботи залучаються і волонтери. Відповідні фахівці проводять профілактичні бесіди в школах та інших навчальних закладах.

Відповідного реагування потребують ці дії і шляхом застосування кримінально-правових заходів. Особи, які займаються такого роду діяльністю повинні підлягати кримінальній відповідальності за нормами про погрозу вбивством, доведення або схиляння до самогубства.

Аналізуючи проблему сучасних негативних психічних впливів на особу не можна оминати негативний вплив засобів масової інформації. Як зазначає Ж. Бодриар, у теперішній час насильство набуло нового вигляду – наші ЗМІ зробили його загальнодоступним. Інформація про насильницькі акти миттєво з'являється на перших сторінках газет, у телевізійних новинах, не кажучи вже про фільми, де насильство пропагандується в численних видах, і це набагато цікавіше, аніж якась культурна подія. Люди стали настільки чужі одне одному, що насильство стає звичаєм, який хоча б на мить повертає їх до ближніх¹.

Засоби масової інформації є важливим підґрунтям побудови демократичного суспільства. Але лише демократичні, незалежні та незаангажовані засоби масової інфор-

¹ Бодриар Ж. Прозрачність зла : монографія. Москва : Добросвет, 2000. С. 243.

мації. В основі їх дії лежить «ефект праймінгу», який дозволяє формувати у представників суспільства не тільки світогляд, а й образ їх дій. Дослідники цього питання наголошують, що значна частина суспільства нашої країни (і не тільки нашої) перейшла від стану телеманії до стану теленаркоманії, коли потреба перероджується в бездумну звичку – в навичку. Позбавлена телебачення людина переживає почуття порожнечі, втрати чогось важливого, дискомфорту, роздратування, що доходить деколи до відчаю¹.

Через ЗМІ на широкі прошарки населення здійснюється інформаційна (психологічна) атака. Вона характеризується поширенням як правдивої, так і наклепницької інформації про окремих осіб, представників держави та інших громадян. Внаслідок цього здійснюється вплив не тільки на свідому частину психіки людей, а і її підсвідому частину, що негативно впливає на психічний стан осіб, викликає стрес, психоз, призводить до агресивних вчинків. Такі повідомлення сприймаються населенням за правдиві і найбільш активні його представники беруться відновлювати соціальну справедливість, підміняючи собою правоохоронні та судові органи.

Рудницька У. І. зазначає, що ЗМІ є тією структурою, яка збирає, обробляє, аналізує та доводить до відома різноманітних соціальних груп певну інформацію. Маніпуляція свідомістю суспільства відбувається на рівні «коментарів», оскільки саме фони формують враження та ставлення до тієї чи іншої ситуації або події та створюють стереотипи. Об'єктом коментаря-маніпуляції є психіка всього населення...². Фактично ЗМІ таким чином здійснюють навіювання певної інформації. Під останнім розуміється безальтернативна передача певної інформації з заздалегідь зробленими висновками. Воно відрізняється від переконання тим, що здійснює психічний вплив без надання доказів певної

¹Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти : монографія. Харків : Майдан, 2011. С. 72.

² Рудницька У. І. Інформаційні війни як засіб геополітичного протистояння. *Гуманітарний журнал*. 2015. № 1–2. С. 138.

інформації. Воно розраховане не на інтелектуальну частину психіки людини, а на емоційну.

В цій роботі ми вже наголошували про необхідність встановлення кримінальної відповідальності за наклеп. Така позиція відповідає всім принципам криміналізації суспільно небезпечних діянь. Відповідні пропозиції подавалися до Верховної Ради до подій на Майдані і після їх завершення. Але були відхилені.

На наш погляд, повідомлення наклепницьких даних у засобах масової інформації є кваліфікованим складом такого кримінального правопорушення.

ЗМІ повинні зрозуміти, що свобода слова – це не всездозволеність, а чіткі правила поведінки з обох боків. Як справедливо наголошують О. П. Дзьобань та В. Г. Пилипчук, інформаційному суспільству потрібна інша адекватна форма демократії. Розуміння демократії як влади більшості має доповнюватися необхідністю захисту меншини і особливо окремої людини від інформаційного насильства. Маніпулювання свідомістю людей, вторгнення в їхню психіку, внутрішній світ стають одним із основних важелів. Оскільки інформація стає одним з головних ресурсів і серйозною зброєю, свобода слова може бути не тільки правом людини, але і зброєю проти неї¹.

Засоби масової інформації незалежно від способу її передачі здійснюють істотний вплив, в тому числі і негативний на свідомість громадян. Негативний вплив, який вони здійснюють поділяється на психологічне зараження, навіювання, наслідування, паніка, мода та чутки². Тому нами підтримується позиція тих вчених, які пропонують порядок з кримінальною відповідальністю за втручання в діяльність журналістів, встановити відповідальність журналістів, які діють у супереч інтересам суспільства, що призводить до

¹ Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти : монографія. С. 83.

² Корнєв М. Н., Коваленко А. Б. Соціальна психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : б.и., 1995. С. 107.

негативних наслідків. Так, Н. А. Савінова пропонує наступну редакцію відповідної кримінально-правової норми:

Стаття...Умисне поширення хибної соціально значущої інформації

1. Умисне поширення такої, що не відповідає дійсності, інформації у засобах масової інформації, вчинене журналістом або іншою прирівняною до нього особою,

– карається...

2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені в засобах масової інформації національного значення,

– караються...

3. Дії, передбачені частинами першою та другою цієї статті, вчинені повторно, за попередньою змовою групою осіб або якщо такі дії заподіяли істотної шкоди інтересам фізичних чи юридичних осіб,

– караються...

Під соціально значущою інформацією вчена розуміє інформацію новин, а також іншу інформацію. Яка формує уяву населення про динаміку життєдіяльності суспільства та рішень держави¹.

Стаття 17 Конституції України визначає, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Звичайно ми не можемо обійти увагою таке сучасне явище як психологічна чи інформаційна війна. Під нею фахівці розуміють сукупність різних форм, методів і засобів дії на людей з метою зміни в бажаному напрямі їх психологічних характеристик (поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, мотивів, установок, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв, суспільної свідомості в цілому². Це явно спостерігається у гібрид-

¹ Савінова Н. А. Кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства В Україні: теоретичні та практичні аспекти : монографія. Київ : ТОВ «ДСК», 2012. С. 293.

² Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти : моног-

ній війні, яку розгорнула проти України Російська Федерація.

Насьогодні існує чотири підходи щодо визначення інформаційної війни. Представники першого визначають її як сукупність політико-правових, соціально-економічних, психологічних дій, що передбачають захоплення інформаційного простору, витіснення ворога з інформаційного простору, витіснення ворога з інформаційної сфери, знищення його комунікацій, позбавлення засобів передачі повідомлень, а також інші подібні цілі. На думку інших представників, інформаційна війна – це завжди найгостріша форма протистояння в інформаційному просторі. В цьому протистоянні вони використовують особливий вид зброї – інформаційну. Згідно з третім підходом, інформаційна війна є формою забезпечення та ведення військових операцій із застосуванням електронних засобів. Четвертий підхід визначає інформаційну війну як кібернетичну війну, яка полягає в протистоянні між технічними системами. «У світі інформаційні війни можуть бути здійснені в наступних формах: конфлікт між державами (холодна війна); конфлікт між державою та недержавними організаціями (наприклад, терористичними); боротьба між окремими політичними одиницями під час виборчих компаній; війна проти власного населення з метою його перепрограмування; війна проти політики конкретних держав у сфері захисту прав людини, свободи слова та віросповідання тощо»¹.

Слід зазначити, що всі ці форми ведення інформаційної війни передбачають вплив на психіку широких верств населення, порушення психічної недоторканості особи. Для цього використовується інформаційна зброя, яка поряд з нанесенням шкоди технічним засобам, програмному забезпеченню наносить шкоду психічному стану населення, спотворює інформацію, викликає негативні емоції та розчарування громадян. Здійснюється перекручування об'єктивної інформації, маніпуляція свідомістю,

рафія. Харків : Майдан, 2011. С. 91.

¹ Политические коммуникации : учеб. пособ. для студ. вузов / под. ред. А. И. Соловьёва. Москва : Аспект Пресс, 2004. С. 258.

яка призводить до своєрідного втручання в психіку людей, нав'язування їм необхідних ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки. Це формує не сприйняття громадянами влади, правоохоронних органів, інших державних установ, постійне втручання і перешкоджання їх діяльності, спотворення діючих в суспільстві норм та правил поведінки. Це породжує впевненість, що можна навіть вчиняти кримінальні правопорушення для встановлення, на думку таких осіб, соціальної справедливості.

Така ситуація в Україні спостерігається упродовж декількох останніх років. Правоохоронні органи дуже в'яло і невпевнено реагують на факти такого впливу і поведінку людей. Це стосується усіх представників громадськості, як патріотично налаштованих, так і тих, хто має антиукраїнську позицію. Право на силу повинно бути повернуто тільки державі. Звертаємо увагу, що саме право на силу, а не на насильство.

Для ведення інформаційної (психологічної) війни проти нашої країни існують необхідні передумови. Їх в 2011 році (тобто, до початку агресії Росії проти України) виділив С. П. Смольц. Він вказує, що соціальна апатія, песимізм переважають в українському суспільстві. Втрата якості та престижу освіти, викривлення життєво-світоглядних орієнтирів призвело до безграмотності населення, поширення загальної пасивності в суспільно-політичному житті, повна деградація політичних еліт. Відповідно ми отримуємо інертне суспільство з пасивними громадянами¹.

Зараз можемо констатувати, що ситуація ще більше ускладнилась. Це вимагає нових підходів в протидії таким загрозам. Основу інформаційної війни складають інформаційні впливи. Під останніми фахівці розуміють організоване, цілеспрямоване застосування спеціальних інформаційних засобів і технологій для внесення деструктивних

¹ Смольц С. П. Інформаційна війна як чинник формування суспільного буття. *Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2011. № 3. С. 73.

змін у свідомість особистості, соціальних груп чи населення (корекція поведінки), в інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта впливу та на фізичний стан людини. Інформаційні впливи поділяються на інформаційно-технічні та інформаційно-психологічні. Інформаційно-технічний вплив – це вплив інформаційно-технічну інфраструктуру, а також вплив на фізичний стан людини, яка обслуговує цю інфраструктуру. В свою чергу, інформаційно-психологічний вплив на свідомість та підсвідомість особистості й населення з метою внесення змін в їх поведінку і світогляд. Базовими методами інформаційно-психологічного впливу є переконання та навіювання¹.

Не дивлячись на те, що об'єктами деструктивного інформаційного впливу можуть виступати ідеологічно-психологічне середовище суспільства, система формування свідомості населення, громадська думка тощо, можемо констатувати, що завжди таке ураження спрямоване на психіку окремої людини, на її психічну недоторканість.

Ми підтримуємо Я. Малик, який наголошує, що головним завданням будь-якої інформаційної війни є маніпулювання свідомістю мас, внесення в неї ворожої ідеології, послаблення певних переконань, залякування широких верств населення внутрішнім та зовнішнім ворогом². Саме захист психіки окремо взятого громадянина від деструктивного інформаційного впливу повинен стати пріоритетом в діяльності відповідних державних органів, в тому числі і органів правопорядку.

Сучасні психологи-дослідники проблеми інформаційно-психологічної війни виділяють наступні ознаки впливу на психіку людини: насильницьке викривлення інформаційного простору об'єкта впливу; прихованість механізму (особливо в мирний час); використання особливостей психофізіології людини для досягнення мети ін-

¹ Історія інформаційно-психологічного протистояння : підруч. / Я. М. Жарков, Л. М. Компанцева, В. В. Остроухов та ін.; за заг. ред. Є. Д. Скуліша. Київ : Наук. вид. відділ НА СБ України, 2012. С. 10.

² Малик Я. Інформаційна війна і Україна. *Науковий вісник «Демократичне врядування»*. 2015. Вип. 15. С. 106.

формаційно-психологічного впливу¹. Деструктивний вплив на свідомість широких верств населення та окремих індивідумів може бути здійснений шляхом: дезінформації, пропаганди, диверсифікації громадської думки, психологічним тиском та поширенням чуток.

Дезінформація має декілька форм. Основними з них є:

- упереджене (тенденційне) викладення фактів, вони подаються в обмеженому та дозованому об'ємі, який не дозволяє громадянам побачити повну картину події;
- перекручування правдивих даних;
- використання як правдивої так і неправдивої інформації;
- використання тільки неправдивої інформації.

Для цього використовуються заангажовані засоби масової інформації та окремі журналісти.

Пропаганда дозволяє поширити необхідну інформацію для осіб, які ведуть інформаційно-психологічну війну. Вона здійснюється в різних сферах діяльності суспільства: економічній, політичній, художній, мистецькій та т. І.

Під диверсифікацією громадської думки розуміється розпорошення уваги влади на штучно створені проблеми і відволікання останньої від важливих проблем в суспільстві. Дослідники виділяють наступні форми диверсифікації громадської думки: дестабілізація обстановки в державі чи окремих її регіонах; активізація кампанії проти політичного курсу правлячої еліти держави та окремих її лідерів різними міжнародними установами; ініціювання антидемпінгових кампаній та іншого роду скандальних судових процесів, застосування міжнародних санкцій з інших причин².

¹ Дзюба М. Т., Жарков Я. М., Ольховой І. О., Онищук М. І. Нарис теорії і практики психологічних операцій : навч. посібник / під ред. В. В. Балабіна. Київ : ВІТІ НТУУ «КПІ», 2006. С. 65.

² Марута Н. О., Маркова М. В. Інформаційно-психологічна війна як новий виклик сучасності: стан проблеми та напрямки її подолання. *Український вісник психоневрології*. 2015. Т. 23. Вип. 3 (84). С. 24.

Під психологічним тиском в цій діяльності розуміється вплив на свідомість людини шляхом погроз, залякування з метою примусити останню до певної поведінки. Для цього застосовуються як фізичне так і психічне насильство.

Окремим видом психологічного впливу є поширення різних чуток за допомогою як офіційних, так і неофіційних каналів. Чутки є самостійним видом впливу на психіку людей. Чутки можуть характеризуватися обманом людини, погрожувати їй, викликати стан невпевненості та незахищеності. Їх поділяють за трьома параметрами:

1) за експресивною характеристикою: чутки-бажання, чутки залякування, роз'єднувальні агресивні чутки (перші мають на меті викликати у людей розчарування, деморалізувати останніх; другі формують у людей стан тривоги, небезпеки за власне існування та існування своїх близьких; треті вносять розлад в суспільство, створюють стан незадоволеності одних верств населення іншими);

2) за інформаційною характеристикою: абсолютно недостовірні, недостовірні, недостовірні з елементами правдоподібності, правдоподібні чутки;

3) за ступенем впливу на психіку, які варіюються від нейтральних і до таких, які викликають небезпечні психологічні стани у людини.

Важливим питанням з цього приводу є причина виникнення чуток. На наш погляд, такою причиною є відсутність офіційної інформації або її недостатній чи неповний характер. Як справедливо зазначає Г. Г. Почепцов, відсутність інформації моментально компенсується чутками. Він називає це явище стандартною «ситуацією чуток» і висловлює думку про вірогідність існування навіть певного закону про можливості вакууму інформації: коли її не дають офіційні джерела, вона тут же з'являється в неофіційних каналах¹.

Всі наведені вище впливи на індивідуальну свідомість призводять до небезпечних змін психічного та сома-

¹ Почепцов Г. Г. Психологические войны : монография. Москва : «Рефл-Бук», 2000. С. 213.

тичного здоров'я людини. Фахівці зазначають, що в цьому випадку настають два види взаємозалежних змін. По-перше, це зміни психіки, психічного здоров'я людини. Оскільки в разі інформаційних впливів важко говорити про межі норми і патології, показником змін може бути втрата адекватності відображення світу у свідомості й своєму ставленні до світу. Можна говорити про деформацію особистості зі спрощенням форми відображення дійсності, грубістю реакцій і здійсненням переходу від необхідності реалізації вищих потреб (у само актуалізації, соціальному визнанні) до нижчих (фізіологічних, побутових). По-друге, це зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. «Такі зміни обумовлюють прояви девіантної антисоціальної поведінки й становлять небезпеку вже для суспільства і держави»¹.

Ще один небезпечний наслідок такого інформаційного впливу – це зміна емоційного стану широких верств населення. Як зазначає О. Г. Ющенко, коли людина лякається, в неї перестають працювати аналітичні центри. Психовіруси розраховані на те, аби викликати у людини паніку та страх за рахунок спекуляції на базових потребах... Коли людину «бомбують» регулярно підкидаючи їй певні ідеї, то вони приживаються в якості негласних аксіом. Така людина буде вкрай важко сприймати будь-які нові ідеї, якщо вони входять у конфлікт із укоріненими старими»².

Психологічні дослідження сучасного стану суспільства говорять про те, що негативного впливу зазнає практично все населення України. Серед негативних медико-психологічних наслідків, які спостерігаються зараз серед населення України, найбільш значущим стає високий ри-

¹ Петрик В., Жарков Я., Дзюба М. Небезпеки особистості в інформаційному просторі. *Юридичний журнал*. 2007. № 2. С. 45.; Маркова М. В., Козира П. В. Постстресові дезадаптивні стани на тлі соціальних змін: аналіз проблеми. *Медицина психологія*. 2015. № 1 (37). С. 10.

² Ющенко А. Г. Україна обязана выиграть информационную войну. *Україна: третє тисячоліття*. 2014. № 3. С. 22.

зик поширення і розвитку різноманітних порушень психічної сфери та психічні розлади¹.

Змінюються і підходи щодо терористичних дій. Одним із проявів тероризму сучасні дослідники називають психотероризм, під яким розуміється психологічний тиск на населення, владні структури, громадську думку, спонукання тих або інших суб'єктів до дій на користь терористів, для залякування використовуються комунікаційні технології і засоби². Інші фахівці такі дії відносять до «інформаційного тероризму», який відрізняється від інформаційної війни саме суб'єктами таких дій. Ними є не спецслужби іншої держави, а представники терористичних угруповань.

«Інформаційний тероризм – це небезпечне діяння з інформаційного впливу на соціальні групи й окремих осіб, державні органи влади та управління, пов'язані з поширенням інформації, яка містить погрози переслідуванням, розправою, вбивствами, а також викривлення об'єктивної інформації, а також викривлення об'єктивної інформації, що спричиняє виникнення кризових ситуацій у державі, нагнітання страху й напруження в суспільстві³. Внаслідок таких дій у громадян руйнуються навички критичного мислення та об'єктивної оцінки ситуації, спотворюються соціальні норми, знищуються традиційні підвалини існування людей. Вони стають керованими, у них виникає бажання руйнувати, знищувати, як їм вважається своїх ворогів. Такі суспільно небезпечні дії вимагають цілого комплексу заходів по протидії, які повинні здійснюватися як на загальному, так і спеціальному рівні. За декілька останніх років

¹ Волошин П. В., Марута Н.О., Шестопалова Л. Ф. Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах: методичні рекомендації. Харків, 2014. С. 67.

² Супертероризм: новый вызов нового века : монография / под. общ. ред. А. В. Федорова. Москва : Права человека, 2002. С. 62.

³ Історія інформаційно-психологічного протиборства : підруч. / Я. М. Жарков, Л. М. Компанцева, В. В. Остроухов та ін.; за заг. ред. Є. Д. Скуліша. Київ : Наук. вид. відділ НАСБ України, 2012. С. 33.

України істотно просунулася в цьому напрямку, але ще багато слід зробити.

Вченими наголошується, що сьогодні інструментом та одним із найбільш поширених прийомів здійснення психологічного тиску став так званий «телефонний тероризм», тобто телефонні дзвінки з інформацією про нібито мінування місць масового скупчення людей¹. Ми підтримуємо позицію, що такі заходи застосовуються для створення у широких верств населення відчуття небезпеки, невпевненості та страху. Про це автор даної монографії говорив ще в далекому 2001 році, наголошуючи на великій небезпеці злочину, який передбачений ст. 259 КК України².

Для того, щоб ефективно протидіяти таким негативним впливам на свідомість необхідно проводити цілий комплекс заходів щодо захисту психічної недоторканості окремих громадян та суспільства в цілому. Ми підтримуємо С. Шпилик, яка зазначає, що хоча інформаційні війни не призводять до кровопролиття, руйнувань, при їх веденні немає жертв, ніхто не позбавляється даху над головою. Тим часом руйнування, яких завдають інформаційні війни у суспільній психології, особи, за масштабами і за значенням є вагомими, а часом і перевищують наслідки збройних війн³.

Важливим напрямком протидії інформаційному насильству при інформаційній війні є віктимологічний аспект. Як справедливо зазначає Т. Соколовська, як окрема людина, так і суспільство в цілому має можливість запобігати інформаційних небезпек завдяки формуванню інформаційного щита: системи цінностей, яка орієнтована на глобальні принципи безпеки життєдіяльності людства. Тому для виживання людини необхідно формування внутрі-

¹ Хорошко В. О., Хохлачова Ю. Є. Інформаційна війна. ЗМІ як інструмент інформаційного впливу на суспільство. Частина 1. *Вісник НАДУ*. 2015. № 1. С. 139–140.

² Храмцов О. М. Кримінологічна характеристика та попередження «телефонного тероризму». *Вісник Університету внутрішніх справ*. 2001. Вип. 16. С. 58.

³ Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та пр: такі схожі й такі різні. *Галицький економічний вісник*. 2014. Т. 47. № 4. С. 179.

шнього інформаційного щита, який не пропускає у інформаційне середовище шкідливу та надлишкову інформацію¹. Лише слід додати, що інформація, яка є шкідливою повинна бути і неправдивою.

На жаль, суспільство не отримує правдиву інформацію від державних органів, що, в свою чергу, породжує негативне відношення суспільства до останніх, викликає агресивну реакцію на дії представників держави. В демократичному суспільстві така поведінка держави є не припустимою. Дослідники питань пропаганди в суспільстві Е. Аронсон та Е. Праткінс зазначають, що коли людину охоплює страх, то вона не може тверезо оцінити реальність, а лише думає як позбавитись страху².

Україна зараз не може зупинити інформаційну війну, але вона може її контролювати. Н. Еляшевська справедливо наголошує, що влада не повинна замовчувати інформацію, а навпаки – відверто розповідати про події, що трапились в зоні бойових дій, а також політиці. Журналісти мають збалансовано подавати інформацію з зони АТО, працювати на позитивний імідж держави та її громадян³.

При захисті інформаційної безпеки країни слід враховувати, що вона складається з трьох обов'язкових складових: інформаційної (психічної) безпеки окремої особистості, інформаційної безпеки суспільства в цілому та інформаційної безпеки держави. Інтереси цих суб'єктів повинні бути належним чином збалансовані та захищені.

Сучасні дослідники проблеми інформаційної безпеки виділяють три види інтересів в цій сфері:

¹ Соколовська Т. Інформаційна культура та інформаційна війна. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. URL: <http://ena.lp.edu.ua> (дата звернення 28.09.2017).

² Аронсон Э., Праткинс Э. Эпоха пропаганды: Механизмы, убеждения, повседневное использование и злоупотребление : монография. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. С. 219.

³ Еляшевська Н. Вразливість України до інформаційної війни. *Теле- та радіожурналістика*. 2015. № 14. С. 168.

1) інтереси особистості полягають в можливості реалізації конституційних прав людини і громадянина на доступ до інформації, її використання в інтересах фізичного, духовного та інтелектуального розвитку, а також захисту інформації, яка забезпечує особисту безпеку;

2) інтереси суспільства характеризуються можливістю забезпечення інтересів особистості в інформаційній сфері, встановленні демократії, створення правової соціальної держави, досягненні і підтриманні громадської згоди, духовному оновленні країни;

3) інтереси держави полягають у створенні умов для гармонічного розвитку інформаційної структури, для реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина, забезпеченні стійкості конституційного ладу, суверенітету і територіальної цінності держави, забезпеченні законності і правопорядку, розвитку міжнародного співробітництва¹.

Інтереси держави, суспільства та окремої особистості повинні бути належним чином захищені і діючим законодавством про кримінальну відповідальність. Ці норми розміщені в різних розділах Особливої частини КК України. Практично у всіх них в якості додаткового (частіше необов'язкового) об'єкту кримінального правопорушення виступає психічна недоторканість особистості. Такими нормами є: ч. 2 ст. 109 КК – Публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до таких дій; ч. 1 ст. 111 КК – Державна зрада у вигляді надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України; ст. 295 КК – Публічні заклики до погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького виселення громадян, що загрожують громадському порядку, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів такого змісту; ст.ст. 258, 258-1, 258-2 КК – Теро-

¹ Паршакова Е. Д. Информационные войны : учеб. пособие. Краматорск : ДГМА, 2012. С. 77.

ристичний акт та злочини, пов'язані з останнім; ст. 259 КК – Завідомо неправдиве повідомлення про підготовку вибуху, підпалу або інших дій, які загрожують загибеллю людей чи іншими тяжкими наслідками; ст.346 КК – Погроза чи насильство відносно державного чи громадського діяча і деякі інші.

В ці та інші кримінально-правові норми, останнім часом, були внесені ряд змін, які дозволили ефективно протистояти сучасним загрозам психічної недоторканості особи та інформаційної безпеки суспільства та держави. Така робота повинна здійснюватися постійно і урахувати сучасні кримінальні виклики, які обумовлені веденням інформаційно-психологічної війни проти нашої країни.

ВИСНОВКИ

Забезпечення охорони особистої недоторканності людини пройшло три історичних етапи, які різняться змістом даної категорії. Перший етап передбачав забезпечення особистої, перш за все, фізичної недоторканності за допомогою фізичної сили або сили роду. Цей етап характеризується абсолютною нерівністю фізичних сил (фізична нерівність при соціальній рівності). Другий етап включає вже як фізичну силу, так і силу соціальної влади. На даному етапі розвитку родового суспільства з'являються привілеї, пов'язані з виконанням владних функцій, виникають зачатки вольової та духовної недоторканності. Третій етап характеризується забезпеченням особистої недоторканності за допомогою правових засобів, які закріплюють нерівність, обумовлену становими або класовими привілеями. І лише на четвертому етапі забезпечення особистої недоторканності стає рівним для всіх членів суспільства. Привілеї та імунітет у цій сфері пов'язуються не з соціальним статусом особи, а характером виконуваних нею державних функцій.

Особиста недоторканність є особистим немайновим правом, яке людина отримує з народження. Право на недоторканність людини (фізичної особи) характеризується двома складовими: правом на фізичну недоторканність і правом на психічну недоторканність. Зміст природного права людини на фізичну та психічну недоторканність характеризується трьома взаємопов'язаними елементами. Їх ще називають можливості-правомочності. До них відноситься: 1) право на позитивні дії, тобто право користуватися й розпоряджатися своїм тілом, окремими його органами і тканинами, право вільно здійснювати вчинки відповідно до власної свідомості та волі; 2) право вимагати від інших суб'єктів виконання їх юридичного обов'язку не втручатися в фізичну та психічну складову особи без її дозволу, не допускати будь-якого негативного фізичного та психічного

впливу на людину; 3) право на державний захист у різних формах (в тому числі і кримінально-правовими засобами) від неправомірних посягань на фізичну та психічну складову особи.

Право людини на особисту психічну недоторканність – це суб'єктивне, особисте, немайнове право людини на забезпечення недоторканності природного протікання психічних (інтелектуальних, вольових та емоційних) процесів від негативних протиправних впливів з боку інших осіб. Найбільш небезпечні впливи на психічну недоторканність визнаються кримінальними правопорушеннями.

Психічна недоторканність як об'єкт кримінального правопорушення – це суспільні відносини, які забезпечують недоторканність природного протікання психічних (інтелектуальних, вольових та емоційних) процесів в організмі людини від негативних протиправних впливів з боку інших осіб. Психічна недоторканність – це не тільки природне, суб'єктивне немайнове право людини і громадянина, а і фактичний стан захищеності психіки людини від кримінально протиправних посягань.

Кримінально-правове забезпечення охорони психічної недоторканності особи – це процес розробки та прийняття нових і вдосконалення чинних кримінально-правових норм, що передбачають відповідальність за кримінально протиправні прояви психічного насильства та інші психічні впливи на особу, а також підвищення ефективності практики їх застосування.

Найбільш небезпечними для людини і внаслідок цього кримінально-караними є прояви психічного насильства. Під психічним насильством як кримінально-правовою категорією, на наш погляд, слід визнавати умисний, суспільно небезпечний вплив на психіку іншої особи, вмотивований ворожою, інструментальною або негативістською мотивацією, який здійснюється інформаційним (дією чи бездіяльністю) чи позаінформаційним шляхом всупереч чи поза волею людини і впливає на свободу її волевиявлення або спричиняє психічну та (або) фізичну шкоду.

Впливи на психічну недоторканність людини проявляються у всіх сферах існування останньої. Вони мають

різні рівні інтенсивності від незначних до суспільно небезпечних. Під психологічним впливом традиційно розуміється вплив на психічну складову людини (свідому та несвідому), що призводить до зміни її поведінки та нанесенню людині різного виду психічної шкоди. Найбільш небезпечними психологічними впливами є ті, за які передбачена кримінальна відповідальність.

Аналіз діючого кримінального законодавства нашої країни дозволяє нам здійснити класифікацію впливів на психічну недоторканність за різними підставами: за спрямованістю: прямий (винний впливає на потерпілого); зворотній (потерпілий провокує винного на вчинення кримінального правопорушення); за рівнем безпосередності впливу: безпосередній вплив на потерпілого; опосередкований вплив на потерпілого (через нанесення шкоди іншим особам, наприклад, близьким родичам).

Посягання на психічну недоторканність людини може бути здійснено в інформаційній та позаінформаційній формі. Інформаційна дія характеризується такою поведінкою, яка спрямована на передачу відповідної інформації іншим особам та виражається у словесній формі, а також у формі різноманітних дій, які несуть інформацію: смислових жестах, виразних рухах (міміка та пантоміміка). До позаінформаційної форми психічного насильства відносяться способи впливу безпосередньо на мозок людини, який здійснюється з метою зміни функцій його психіки: електронна стимуляція мозку, гіпноз, вплив на мозок різними наркотичними засобами, в тому числі наркозом тощо, за умови, якщо це здійснюється умисно, протизаконно, проти або поза волею людини з кримінально протиправною метою.

На нашу думку, не слід оцінювати психічну шкоду за правилами визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. Наслідком психічного насильства може бути психічна травма. Під психічною травмою розуміється шкода, яка нанесена психічному здоров'ю людини в результаті інтенсивного впливу негативних факторів середовища та гостроемоційних стресових впливів інших людей на психіку. Їх можна розподілити на декілька видів. За інтенсивні-

стю психотравмуючого впливу вони можуть бути масовані (катастрофічні), які призводять до різного придушення адаптаційних можливостей людини і некатастрофічні. За соціально значимими наслідками на вузькоспрямовані та багатопланової дії, внаслідок яких страждають параметри соціального життя людини (соціальний престиж, повага рідних та близьких людей тощо). За інтимноособистісними наслідками на біологічно та особистісно руйнівні. Наслідки перших призводять до фізичної шкоди: психосоматичним захворюванням, неврозам, реактивним станам тощо. Психічна травма має декілька видів наслідків. До них відносяться, в першу чергу, психогенії – емоційні стани та реакції: стан афекту, фрустрації стрес.

Психічне насильство у кримінальному праві можна розділити на види за різними підставами. В залежності від цілей застосування психічного насильства його можна поділити на: 1. Поведінкове, «класичне» або пряме насильство, яке розглядається як безпосереднє нанесення шкоди об'єкту, а також «вчинення насильства заради насильства»; 2. Структурне або інструментальне психічне насильство. В залежності від того, чи мала місце провокація психічного насильства з боку потерпілого чи інших осіб воно може бути: пов'язаним з провокуючою поведінкою потерпілого або інших осіб; не пов'язаним з провокуючою поведінкою потерпілого або інших осіб.

В якості об'єкту кримінально караних погроз слід визнавати психічну недоторканність особи, а також її здоров'я. Це обумовлено тим, що погроза є саме психічним впливом, який спрямований на психічну підструктуру людини. На наш погляд, ознаками кримінально-караної погрози є: інформаційний спосіб вчинення, наявність, дійсність, конкретність та реальність. Реальність погрози відноситься, в першу чергу, до її об'єктивних ознак.

Стаття 129 КК України повинна бути доповнена і викладена в новій редакції таким чином: погроза вбивством, заподіянням тяжких тілесних ушкоджень, знищенням чужого майна шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, якщо були реальні підстави побоюватися цієї погрози.

Ми не погоджуємося з пропозиціями окремих науковців щодо правил оцінки психічної шкоди за правилами оцінки ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. Об'єктом психічного насильства виступає психіка особи і шкода їй не може бути оцінена як тілесне ушкодження.

Нами пропонується замінити термін «шантаж» на термін «погроза розголосити відомості, які потерпілий бажає зберегти в таємниці» і викласти ч. 1 ст. 120 КК України в такій редакції:

1. Доведення особи до самогубства або замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, погрози розголосити відомості, які потерпілий бажає зберегти у таємниці, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності або систематичного протиправного примусу до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а також інших дій, що сприяють вчиненню самогубства,

– карається...

Нами підтримується позиція про те, що примушування є видом саме психічного впливу. Фізичне насильство є лише засобом, який застосовується разом з іншими для впливу на психіку потерпілого. Поняття примушування, спонукання та схиляння є самостійними кримінально-правовими категоріями. Схиляння як вид суспільно небезпечного діяння не може носити насильницького характеру. В цих випадках, має місце примушування чи спонукання. У відповідних диспозиціях кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за примушування, схиляння чи спонукання потрібна вказівка на конкретні види таких психічних впливів.

Ми пропонуємо змінити редакцію статті 392 КК України, виключивши з неї поняття «тероризування». Дана стаття повинна мати наступну редакцію:

Стаття 392 Дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань

1. Погроза застосування насильства відносно співробітників установи виконання покарання або місця тримання під вартою, а також по відношенню до засудженого з метою перешкоджання його виправленню або з помсти за

виконання ним свого громадського обов'язку вчинена особами, які відбувають покарання у виді позбавлення волі чи у виді обмеження волі,

- карається позбавленням волі на строк від одного до двох років.

2. Застосування насильства, яке не є небезпечним для життя та здоров'я до осіб, які вказані в частині першій цієї статті,

- карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

3. Застосування насильства, яке є небезпечним для життя та здоров'я до осіб, які вказані в частині першій цієї статті,

- карається позбавленням волі від п'яти до восьми років.

4. Організація з метою перешкоджання виправлення організованої групи або активна участь у такій групі, вчинена особами, які відбувають покарання у виді позбавлення волі чи у виді обмеження волі,

- карається позбавленням волі від восьми до десяти років.

Основними способами вчинення діянь в ст. 126-1 КК України, які спрямовані на обмеження волевиявлення потерпілої особи та іншого психологічного насильства виступають: ізоляція (позбавлення можливості задовольняти свої психофізіологічні або соціальні потреби, позбавлення можливості отримувати інформацію тощо); дискредитація (позбавлення права на власну думку і слово, осміяння і неконструктивна критика); монополізація сприйняття (примусова фіксація уваги на злочинці); посилення тривіальних вимог (встановлення великої кількості побутових правил); демонстрація власної «всемогутності», «випадкові індульгенції» (рідкі нагороди увагою та теплим емоційним відношенням); приниження і глузування, присутності інших людей; контроль за задоволенням фізичних потреб (сон, їжа, відпочинок), що веде до фізичного виснаження жертви; різноманітні погрози, які поєднані з фізичним насильством; використання психоактивних речовин (алкоголю тощо); використання емоційного чи психологічного пе-

ренавантаження, стану стресу, індивідуальної схильності до навіювання, безвольності потерпілої особи, її недостатнього розумового розвитку чи емоційно-вольової незрілості; непослідовні і непередбачувані вимоги; часті і непередбачувані перепади настрою злочинця, в яких «винувата» жертва; примушування до безглуздої і безцільної роботи. Як вбачається, що в цьому випадку домашнє психологічне насильство далеко не обмежується лише погрозами. Погрози, які передбачені ст.ст. 129 та 195 КК України потребують додаткової кваліфікації у даних випадках. Психологічне насильство в цьому кримінальному правопорушенні характеризують і суспільно небезпечні наслідки у вигляді психологічних страждань. До психологічних страждань відносяться: тривога, переживання, страх тощо. Вони оцінюються з урахуванням низки критеріїв, які встановлюються під час проведення досудового слідства та судового розгляду справи про домашнє насильство. До таких критеріїв в першу чергу, відносяться: емоційна дезадаптація і дезорієнтація потерпілої особи (емоційне вигорання, тривала депресія, низька самооцінка, втрата сенсу життя, відсутність позитивних емоцій тощо); пов'язані із вчиненням кримінального правопорушення психосоматичні порушення (різкий набір або втрата ваги, алергічні реакції організму, розлади травлення, енурез, енкопрез тощо). Психологічне насильство призводить і до емоційної залежності потерпілого від злочинця. Вона характеризується страхом разом з коханням до агресора; відчаєм та страхом залишитися самотньою тощо.

На наш погляд, існують достатні та необхідні підстави для криміналізації таких суспільно небезпечних діянь, як образа, наклеп та дифамація. Така криміналізація відповідає системно-правовим, соціальним та соціально-психологічним принципам криміналізації суспільно небезпечних діянь.

Надаємо авторські редакції відповідних статей:

Стаття 151(3) Наклеп

1. Наклеп, тобто поширення завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять честь та гідність іншої особи,
– карається...

2. Наклеп у публічному виступі, у творі, який публічно демонструється або у засобах масової інформації, а також вчинений особою, яка раніше була судима за клеп, – карається...

3. Наклеп, поєднаний з обвинуваченням у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину або який спричинив тяжкі наслідки, – карається...

Стаття 151(4) Дифамація

1. Дифамація, тобто поширення конфіденційної інформації, яка складає особисту чи сімейну таємницю особи без її згоди, яка ганьбить її честь та гідність, якщо вона не торкається інтересів суспільства або інших осіб і не має ознак клепау,

– карається...

2. Дифамація у публічному виступі, у творі, який публічно демонструється або у засобах масової інформації, а також вчинена особою, яка раніше була судима за клепау або дифамацію,

– карається...

1. Дифамація, яка спричинила тяжкі наслідки,

– карається...

Стаття 151(5) Образа

1. Образа, тобто приниження честі та гідності особи, яке виражене у непристойній формі,

– карається...

2. Образа у публічному виступі, у творі, який публічно демонструється або у засобах масової інформації, а також вчинена особою, яка раніше була судима за образу,

– карається...

3. Образа, яка спричинила тяжкі наслідки,

– карається...

Хоча в редакції статті про зґвалтування відсутня вказівка на наявність в діях злочинця ознак фізичного чи психічного насильства, вони досить часто присутні в діях винного. В більшості випадків зґвалтування без фізичного чи психічного насильства неможливе. Але стосовно кваліфікації воно має другорядне значення. Фізичне насильство та погроза його застосування чи використання безпорадно-

го стану визначають відсутність добровільної згоди потерпілого і тому усталені у доктрині і судовій практиці підходи щодо змісту зазначених дій доцільно використовувати надалі.

Ще однією новелою діючого законодавства про кримінальну відповідальність є визначення кримінальним правопорушенням замість задоволення статевої пристрасті неприродним способом сексуального насильства. Слід зазначити, що ознаки та прояви фізичного та психічного насильства в цьому випадку повністю збігаються з ознаками та проявами такого насильства в зґвалтуванні. Нами підтримується думка про те, що є нагальною потреба в уточненні кола кримінально протиправних дій, які охоплюються даною кримінально-правовою нормою.

Ми підтримуємо позицію нашого законодавця, який в якості суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ч.1 ст.154 КК України визнав загального суб'єкта. Таким чином, усунені ті прогалини, що стосувалися осіб, які вчиняли подібні злочини але від яких потерпілий не був матеріально або службово залежний. Буквальне тлумачення ч. 1 ст. 154 дає підстави вважати, що під іншою особою розуміється, як сама особа, що примушує потерпілого, так і будь-яка особа. На нашу думку, до ознак об'єктивної сторони цього кримінального правопорушення, що передбачені ч. 1 ст. 154 КК України можна віднести: погрозу розголосити відомості, які не є ганебними для потерпілого, але які останній бажає зберегти в таємниці; погрозу розголошення ганебних відомостей про особу, яка не близькою для потерпілого, але не є його близьким родичем; погроза знищення, пошкодження або вилучення майна у осіб, які є близькими потерпілому але не є його близькими родичами.

Нами пропонується наступна редакція ст. 189 КК України – Вимагання:

1. Вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства на потерпілим чи його близькими особами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна, або майна, що перебуває і їхньому віданні чи під охороною, або розголо-

шенням відомостей, які потерпілий чи його близькі особи бажають зберегти в таємниці (вимагання),

- карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

2. Вимагання, вчинене повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням свого службового становища, а бо з погрозою вбивства чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, поєднане з насильством, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого або з пошкодженням чи знищенням майна, або таке, що завдало значної шкоди потерпілому,

- карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років.

3. Вимагання, поєднане з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, або таке, що завдало майнової шкоди у великих розмірах,

- карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років із конфіскацією майна.

4. Вимагання, що завдало майнової шкоди в особливо великих розмірах, або вчинене організованою групою, або поєднане із заподіянням тяжкого тілесного ушкодження,

- карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років з конфіскацією майна.

Кримінальний гіпноз слід відносити до одного з проявів психічного насильства і здійснювати кваліфікацію таких кримінальних правопорушень як насильницьких, корисливо-насильницьких чи кримінальних правопорушень з ознаками насильства. Під кримінально караним гіпнозом слід розуміти умисні протиправні дії, які вчиняються всупереч або поза волею потерпілої особи шляхом впливу на її психіку у інформаційній формі з метою ввести її у безпорадний стан або нанести фізичну чи психічну або разом обидва види шкоди.

Психічний примус як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння (ч. 2 ст. 40 КК України) може характеризуватися гіпнозом. П. 6 ч. 1 ст. 66 КК України в якості обставини, що пом'якшує покарання – «вчинення кримінального правопорушення під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу за-

лежність», повинен відносити і застосування до особи, що вчинила кримінальне правопорушення гіпнотичного впливу. Цікавим питанням є відповідальність кримінального гіпнотизера за кримінальні правопорушення, які вчиняються у співучасті. На наш погляд, він виступає пособником у вчиненні кримінального правопорушення, який вчиняє дії, що відносяться до кримінального психічного насильства.

На наш погляд, гіпноз може бути застосований при проведенні відповідних оперативно-розшукових заходів, що дозволить зібрати необхідну орієнтовну інформацію, розробити нові версії, які потім будуть перевірятися. Ця інформація буде мати таке ж значення, як і інформація, яка отримується за допомогою детектора брехні. Умовами для застосування гіпнозу для опитування в межах проведення оперативно-розшукових заходів, як показує закордонний досвід, повинні бути: добровільна згода особи, яка обпитується за допомогою гіпнозу; такому опитуванню підлягатимуть лише психічно здорові люди; проведення опитування при гіпнозі проводиться спеціалістом, який має відповідну підготовку і допущений до такого роду гіпнотичних сеансів; гіпнотичний сеанс повинен проводитися лише з метою отримання необхідної для розкриття та розслідування злочину інформації; гіпноз повинен застосовуватися у випадках, коли вичерпана можливість отримання відповідної інформації шляхом проведення оперативно-розшукових заходів, які передбачені законом або такої інформації явно недостатньо для встановлення винних осіб та притягнення їх до кримінальної відповідальності; отримана інформація може застосовуватися лише в оперативно-розшукових цілях; проведення гіпнотичного сеансу фіксується технічними засобами (аудіо, відео). Навіть за дотримання таких умов, отримана інформація не може мати доказової сили і повинна бути підкріплена фактичними доказами, отриманими у встановленому кримінально-процесуальному порядку.

Реагування держави на вплив на психічну недоторканність людини з боку тоталітарних релігійних сект та організацій повинно бути здійснено по декільком напрям-

кам. Головними з них є: вдосконалення відповідного законодавства, за яким здійснюється реєстрація релігійних організацій, контролюється їх діяльність з метою не допущення порушення прав людини; заборона діяльності тих організацій, ідеологія яких посягає на авторитет влади, підбурює населення до порушення діючого законодавства, порушує конституційні права людини, в тому числі і психічну недоторканність. Слід також розглянути питання про встановлення кримінальної відповідальності за масове поширення закликів до вступу до тоталітарних сект, популяризацію такого роду організацій в засобах масової інформації та за негативний вплив організаторів таких сект на психічну недоторканність людини.

Нами підтримується позиція тих вчених, які пропонують поряд з кримінальною відповідальністю за втручання в діяльність журналістів, встановити відповідальність журналістів, які діють у супереч інтересам суспільства, що призводить до негативних наслідків.

Кримінально-правові заходи повинні бути застосовані і відносно осіб, які проводять психологічну (інформаційну) війну проти України та її громадян та вчиняють акти психотероризму. Під першим фахівці розуміють сукупність різних форм, методів і засобів дії на людей з метою зміни в бажаному напрямі їх психологічних характеристик (поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, мотивів, установок, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв, суспільної свідомості в цілому. Психотероризм — це психологічний тиск на населення, владні структури, громадську думку, спонукання тих або інших суб'єктів до дій на користь терористів, для залякування використовуються комунікаційні технології і засоби. Деструктивний вплив на свідомість широких верств населення та окремих індивідумів може бути здійснений шляхом: дезінформації, пропаганди, диверсифікації громадської думки, психологічним тиском та поширенням чуток. При захисті інформаційної безпеки країни слід враховувати, що вона складається з трьох обов'язкових складових: інформаційної (психічної) безпеки окремої особистості, інформаційної безпеки суспільства в цілому та інформа-

ційної безпеки держави. Інтереси цих суб'єктів повинні бути належним чином збалансовані та захищені. В цій сфері існують три види інтересів: 1) інтереси особистості полягають в можливості реалізації конституційних прав людини і громадянина на доступ до інформації, її використання в інтересах фізичного, духовного та інтелектуального розвитку, а також захисту інформації, яка забезпечує особисту безпеку; 2) інтереси суспільства характеризуються можливістю забезпечення інтересів особистості в інформаційній сфері, встановленні демократії, створення правової соціальної держави, досягненні і підтриманні громадської згоди, духовному оновленні країни; 3) інтереси держави полягають у створенні умов для гармонічного розвитку інформаційної структури, для реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина, забезпеченні стійкості конституційного ладу, суверенітету і територіальної цінності держави, забезпеченні законності і правопорядку, розвитку міжнародного співробітництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абельцев С. Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия : монография. Москва : Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 2000. 207 с.
2. Абсатаров Х. Х. Угроза убийством или причинением тяжкого вреда здоровью как преступление против личности (уголовно-правовой и криминологический аспекты) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Уфа, 2005. 193 с.
3. Авдеев М. И. Судебная медицина : учеб. для вузов. Москва : Госюриздат, 1960. 544 с.
4. Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України : монографія. Львів : Львів. Держ. ун-тет внутр. справ, 2009. 168 с.
5. Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання: кримінально-правові та психологічні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. 19 с.
6. Албул С. В. Насильство при вчиненні злочинів проти власності *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 4. С. 138–141.
7. Алфьоров С. М., Шаблистий В. В. Кримінальна відповідальність за погрози застосуванням фізичного насильства : монографія. Запоріжжя : ФОП Зеленкевич Л. П., 2011. 212 с.
8. Андреева Г. М. Социальная психология : учебник. Москва : Аспект Пресс, 2001. 290 с.
9. Андреева Л. А., Рогачевский Л. А. Расследование убийств и тяжких телесных повреждений, совершенных в состоянии сильного душевного волнения (вопросы квалификации и доказывания) : монография. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1988. 198 с.
10. Андрушко А. В. Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12 (274). С. 268–272.

11. Андрушко А. В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи : монографія. Київ : Ваіте, 2020. 560 с.

12. Антонов Д. А. Принципы криминализации общественно опасных деяний в уголовно-правовой науке. *Вестник Московского Университета*. Серия 11. Право. 2000. № 4. С. 79–90.

13. Антонян Ю. М. Криминология. Избранные лекции. Москва : «Логос», 2004. 344 с.

14. Антонян Ю. М. Насильственная преступность в России : монография. Москва : ИНИОН РАН, 2001. 104 с.

15. Антонян Ю. М. Преступная жестокость : монография. Москва : Изд-во ВНИИ МВД России, 1994. 216 с.

16. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследования преступлений : монография. Москва : Юрист, 1996. 336 с.

17. Арефа Н. Частные и частно-общественные преступления по русскому праву. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1878. Кн. 3–4. С. 49–54.

18. Аронсон Э., Праткинс Э. Эпоха пропаганды: Механизмы, убеждения, повседневное использование и злоупотребление : монография. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2003. 384 с.

19. Арманов М. Г. Кримінальна відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 9–10.

20. Архангельский Л. М. Честь. *Урал*. 1961. № 3. С. 129–135.

21. Архів Дніпровського районного суду м. Києва. Кримінальна справа № 1-1303 / 2011 р.

22. Архів Іллічівського районного суду м. Маріуполя. Справа № 1-61 / 2008 р.

23. Архів Марганецького міського суду Дніпропетровської області. Кримінальна справа № 1-7 / 2011 р.

24. Архів Мелітопільського міськрайонного суду Запорізької області. Кримінальна справа № 1-159 / 2012 р.

25. Архів Пирятинського районного суду Полтавської області. Кримінальна справа № 1-86 / 2010 р.

26.Архів Сакського міськрайонного суду АРК Крим. Справа № 1-199 / 2008 р.

27.Архів Шахтарського міськрайонного суду Донецької області. Кримінальна справа № 1-87 / 2011 р.

28.Бабанли Р. Ш. Щодо доцільності законодавчого закріплення поняття «кримінально-карана погроза». Актуальні проблеми вдосконалення та уніфікації Кримінального кодексу України. Харків : Права людини, 2011. С. 70–72.

29.Бажанов М. И., Сташис В. В. Личность под охраной уголовного закона : монография. Симферополь : Таврида, 1996. 255 с.

30.Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я в стані сильного душевного хвилювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. 20 с.

31.Баулин Ю. В. Уголовное право Украины: современное состояние и перспективы развития. Уголовное право в XXI веке: материалы Международ. науч. конф. (г. Москва, юридический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 31 мая – 1 июня 2001 г.). С. 30–35.

32.Бачинин В. А. Философия, мир, человек, социум : монография. Харьков : Изд-во ХИВД, 1994. 86 с.

33.Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути её реализации : монография. Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1986. 176 с.

34.Блюмкин В. А. Этика и жизнь : монография. Москва : Политиздат, 1987. 111 с.

35.Бойко О. В. Насильство в сім'ї: соціологічний аналіз явища : дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.03. Харьков, 2003. 211 с.

36.Бодриар Ж. Прозрачность зла : монография. Москва : Добросвет, 2000. 400 с.

37.Борисов В. И., Куц В. Н. Преступления против жизни и здоровья : монография. Харьков : НПКФ «Консум», 1994. 104 с.

38.Борисов В. І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності: (Лекція 6 та 7). Харків : Видавець ФОП Вапнярчук Н. М., 2008. 32 с.

39.Борисов В. І. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи (коментар законодавства). *Форум права*. 2006. № 1. С. 6–26. URL: <http://www.nbv.gov.ua/e-journals/FT/2006-1/06bvicno.pdf> (дата звернення 26.09.2017).

40.Бородин С. В. Квалификация преступлений против жизни : монография. Москва : Юрид. лит., 1977. 240 с.

41.Борисов В. І., Євтєєва Д. П. Щодо співвідношення складів злочинів, передбачених статтями 152, 153 КК із прийняттям закону У № 2227-VIII. Кримінальне право в умовах глобалізації суспільних процесів: традиції та новачії: матеріали міжнарод. наук.-практ. круглого столу. м. Харків, 15 травня 2020 року; під ред. В. Я. Тація, Л. М. Демидової, А. П. Гетьмана та ін.. Харків : Право, 2020. 776 с.

42.Бородин С. В. Квалификация убийства по действующему законодательству : монография. Москва : Юрид. лит-ра, 1966. 252 с.

43.Бородин С. В. Преступления против жизни : монография. Москва : Юристъ, 1999. 356 с.

44.Брич Л. П. Деякі зауваження щодо роз'яснень Верховним Судом України положень КК про кримінальну відповідальність за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2008. Вип. 47. С. 164–173.

45.Брич Л. П. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи за законодавством України : монография. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 83 с.

46.Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия : монография. Санкт-Петербург : Питер, 1999. 351 с.

47.Вакулик О. А. Нетрадиційні методи допиту. Тези допов. та повід. на наук.-практ. конф. «Криміналістика у протидії злочинності (Київ, 16 жовтня 2009 р.)». С. 279–281.

48.Вакулик О. О. Кримінально-правова характеристика примушування давати показання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.

49.Васильєва Н. Г. Поняття права на цілісність особистості та його міжнародно-правова характеристика. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 94. С. 225–231.

50. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ-Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.

51. Весельский В. К. Деякі сучасні проблеми слідчої практики. Матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. «Криміналістика ХХІ століття (Харків, 25-26 лист. 2010 р.). Харків : Право, 2010. С. 236–240.

52. Викторов О. С. Телесные повреждения и психическая травма. *Правоведение*. 1958. № 4. С. 63–68.

53. Владимиров В. А. Борьба с посягательствами на личную собственность по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08. Москва, 1967. 32 с.

54. Владимиров В. А. Квалификация похищений личного имущества : монография. Москва : Юрид. лит., 1974. 208 с.

55. Владимиренко С. В. Психічне насильство проти службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 1. С. 104–106. URL: lse.org.ua/1_2014/32.pdf (дата звернення 29.07.2017).

56. Волошин П. В., Марута Н.О., Шестопалова Л. Ф. Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах: методичні рекомендації. Харків, 2014. 79 с.

57. Волошина В. К. Визначення принципу особистої недоторканності та його зміст у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 571–578.

58. Воробьев С. М. К вопросу об уголовно-правовом понятии и признаках морального вреда как последствия преступления. *Российский следователь*. 2004. № 4. С. 16–18.

59. Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненні самогубства. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/_pls/zveb2/webroc41?pf3511=58195 (дата звернення 20.09.2017).

60. Гавриш С. Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступления. *Право и политика*. 2000. № 11. С. 4–15.

61. Галюнова М. И. Причинение вреда здоровью: уголовно-правовое понятие и критерии. *Закон и право*. 2005. № 3. С. 28–30.

62. Гальперин И. М. Уголовная политика и уголовное законодательство. Основные направления борьбы с преступностью. Москва : Юрид. лит., 1975. С. 52–64.

63. Гаухман Л. Д. Борьба с насильственными посягательствами : монография. Москва : Юрид. лит., 1969. 120 с.

64. Гаухман Л. Д. Насилие как средство совершения преступления : монография. Москва : Юрид. лит., 1974. 167 с.

65. Гаухман Л. Д. Насилие при грабеже, разбое и вымогательстве. *Советская юстиция*. 1969. № 2. С. 21–23.

66. Гора М. А. Класифікація особистих немайнових прав фізичних. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 7. С. 78–81.

67. Горішний О. О. Кримінально-правова характеристика розбою : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2010. 20 с.

68. Гушесова Т. Г. Особливості об'єктивної сторони окремих складів злочинів, пов'язаних з трансплантацією органів або тканин людини. Проблеми вдосконалення практики застосування кримінально-правових засобів протидії злочинності органами внутрішніх справ: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (30 вересня 2004 р.). Львів, 2005. С. 94–98.

69. Гражданское право : учебник. Т. 1. Общая часть / отв. ред. Е. А. Суханов. URL: http://www.civillex.netbook/CivilLaw-12_MSU.pdf (дата звернення 03.02.2019).

70. Гребінь Н. В. Зміст маніпуляції як прихованого психологічного впливу. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 3. С. 80–93.

71. Гримак Л. П. Ещё раз о телепсихотерапии. *Психологический журнал*. Т. 14. 1993. № 2. С. 145–150.

72. Гримак Л. П. Энергоинформационные аспекты гипноза и нетрадиционные методы раскрытия и расследования преступлений. Нетрадиционные методы в раскрытии

преступлений: тезиси научно-практического семинара. Москва : ВНИИ МВД России. 1994. С. 110–113.

73.Грובה В. П. Щодо визначення змісту категорії «особиста недоторканість». *Форум права*. 2009. № 2. С. 97–101.

74.Гугучия М. Б. Ответственность за разбой по советскому уголовному законодательству: монография. Сухуми : Абгосиздат, 1958. 151 с.

75.Гумін О. М. Кримінальна насильницька поведінка особи: теоретико-прикладні аспекти : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2010. 628 с.

76.Гумін О. М., Якимова С. В. Психічне насильство у складах злочинів проти власності за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 3. С. 164–167.

77.Гуня І. І. Кримінально-правова характеристика насильницьких злочинів проти власності : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. 210 с.

78.Гуртієва Л. М. Етичні основи діяльності слідчого : автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.09. Одеса, 2008. 20 с.

79.Гуртовенко О. Л. Психічне насильство у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.08. Одеса, 2008. 18 с.

80.Гуртовенко О. Л. Психічний вплив і психічна шкода в кримінальному праві. *Актуальні проблеми держави та права*. 2005. Вип. 5. С. 470–475.

81.Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України : монографія. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. 384 с.

82.Дагель П. С. Условия установления уголовной наказуемости. *Правоведение*. 1975. № 4. С. 68–71.

83.Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. Т. 4. Москва : Русский язык.1991. 683 с.

84.Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. Т. 1. Москва : Русский язык. 1989. 699 с.

85.Даньшин И. Н. Преступность: понятие и общая характеристика, причины и условия : монография. Киев : Изд-во УМК ВО при Минвузе УССР, 1988. 88 с.

86.Дедекаєва Н. В. Місце і роль насильства у суспільно-економічній формації. Роль ОВС У сфері запобігання та протидії насильству: збірник матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. (11–12 жовтня 2000). Львів, 2000. С. 10–15.

87.Денисов С. Ф., Напиральська О. І. Формування злочинної поведінки молоді через засоби масової комунікації : монографія. Запоріжжя : Просвіта, 2012. 232 с.

88.Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти : монографія. Харків : Майдан, 2011. 244 с.

89.Дзюба М. Т., Жарков Я. М., Ольховой І. О., Оніщук М. І. Нарис теорії і практики психологічних операцій : навч. посіб. / під ред. В. В. Балабіна. Київ : ВІТІ НТУУ «КПІ», 2006. 132 с.

90.Дітріх О. І. Насильство в складах корисливих посягань на власність за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук:12.00.08. Київ, 2009. 212 с.

91.Дубинець В. Визначення видів примусу до вживання наркотиків. *Право України*. 2006. № 8. С. 91–95.

92.Дубовец П. А. Ответственность за телесные повреждения по советскому уголовному праву : монографія. Москва : Юрид. лит-ра, 1964. 159 с.

93.Дубровский Д. И. Информация, сознание, мозг : монографія. Москва : Высшая школа, 1980. 286 с.

94.Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи (основні положення кримінально-правової характеристики): практ. порадник. МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Сєвєродонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 92 с.

95.Дудоров О. О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності особи : наук.-практ. посіб. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. 352 с.

96.Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України). Київ : Ваїте, 2019. 288 с.

97.Дьомєнко С. В. Насильство як засіб вчинення вимагання: кримінально-правовий аналіз. *Вісник Запорізь-*

кого національного університету. Юридичні науки. 2009. № 2. С. 160–167.

98. Ераксин В. В. Ответственность за грабёж : монография. Москва : Юрид. лит., 1972. 128 с.

99. Ефимов М. А. Борьба с преступлениями против общественного порядка, общественной безопасности и здоровья населения : монография. Минск: Вышэйшая школа, 1971. 234 с.

100. Еляшевська Н. Вразливість України до інформаційної війни. *Теле- та радіожурналістика*. 2015. №14. С. 165–169.

101. Жалинский А. Э. Насильственная преступность и уголовная политика *Советское государство и право*. 1991. № 3. С. 20–23.

102. Жижиленко А. А. Имущественные преступления : монография. Ленинград : Наука и школа, 1925. 228 с.

103. Жинкин Н. И. Механизмы речи : монография. Москва : Изд-во Академии пед. наук, 1958. 370 с.

104. Жордания И. Ш. Структура и правовое значение способа совершения преступления : монография. Тбилиси : Изд-во «Сабчота Сакартвело», 1977. 233 с.

105. Загальна декларація прав людини від 10 груд. 1948 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення 03.02.2017).

106. Загородников Н. И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву : монография. Москва : Госюриздат, 1961. 278 с.

107. Заидов Г. А. Некоторые вопросы предупреждения убийств. *Труды Ташкентской ВШ МВД СССР*. 1973. Вып. 6. С. 19–21.

108. Закон України «Про запобігання домашньому насильству» від 07.12.2017. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 5. Ст. 35.

109. Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 19. Ст. 143.

110. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 10. Ст. 43.

111. Закон об уголовном праве Израиля. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2005. 306 с.

112. Законы против диффамации и свобода выражения мнений – Сводка Interights для Конституционного суда Республики Болгария. URL: http://www.rrpoi.narod.ru/echr/commentary/st10_2.htm (дата звернення 02.06.2020).

113. Зарипов В. Г. Физическое и психическое принуждение в уголовном праве: понятие, виды, ответственность : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва : 2007. 20 с.

114. Зелинский А. Ф. Криминология: курс лекций. Харьков : Прапор, 1996. 260 с.

115. Зелінський А. Ф., Куц В. М. Об'єкт злочину і структура Особливої частини Кримінального Кодексу. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1997. № 2. С. 148–154.

116. Зінченко І. О. Про поняття шантажу в кримінальному праві. *Кримінальне право України*. 2006. № 9. С. 3–9.

117. Злобин Г. А., Келина С. Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний. *Проблемы правосудия и уголовного права*. Москва : Изд-во ИГиП АН СССР, 1978. С. 102–119.

118. Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1970. 346 с.

119. Иванов А. Н., Евстигнеева О. В. Проблемы использования гипноза в уголовном судопроизводстве. *Вестник криминалистики*. 2004. Вып. 2(10). С. 78–80.

120. Иванов Н. Г. Уголовная ответственность за вымогательство. *Советская юстиция*. 1989. № 10. С. 29–31.

121. Иванова В. В. Преступное насилие : учеб. пособие. Москва : Кн. мир, Изд-во ЮИ МВД РФ, 2002. 83 с.

122. Иванцова Н. Основные положения концепции общественно опасного насилия в уголовном праве. *Уголовное право*. 2004. № 4. С. 26–28.

123. Иншаков С. М. Криминология: практикум. Москва : Юриспруденция, 2003. 374 с.
124. Исаев Н. А. Сексуальные преступления как объект криминологии : монография. Санкт-Петербург : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2007. 486 с.
125. Ігнатів О. Кримінальне насильство: окремі питання. *Право України*. 2005. № 3. С. 24–27.
126. Історія інформаційно-психологічного протистояння : підруч. / Я. М. Жарков, Л. М. Компанцева, В. В. Остроухов, В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Є. Д. Скуліш; за заг. ред. Є. Д. Скуліша. Київ : Наук. вид. відділ НА СБ України, 2012. 212 с.
127. Казміренко В. О. Насильство як спосіб вчинення корисливо-насильницьких злочинів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 1. С. 250–253.
128. Кандыба В. М. Криминальный гипноз : монография. Санкт-Петербург : Изд-во «Лань». 2001. 448 с.
129. Каримбеков А. Ж. Уголовно-правовые и специально-профилактические меры борьбы с бандитизмом (по материалам Кыргызской Республики) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. 20 с.
130. Китаев Н. Н. Гипноз и преступления: лекция. Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2006. 60 с.
131. Китаев Н. Н. Гипноз и раскрытие преступлений: возможность и законность применения. *Вестник криминалистики*. 2004. № 4 (12). С. 55–59 .
132. Китаев Н. Н. Гипноз как средство, способствующее совершению преступлений: дискуссионные вопросы. *Вестник криминалистики*. 2004. № 2 (10). С. 73–77.
133. Классификация преступлений и ее значение для деятельности органов внутренних дел : учеб. пособ. / В. Б. Боровиков, В. А. Владимиров, М. И. Дубинина и др.; под ред. Н. И. Загородникова. Москва : Изд-во Моск. выс. школы милиции МВД СССР, 1983. 84 с.
134. Клеандров М. И. О возможности гипнотического воздействия на судью при осуществлении им правосудия. *Российский судья*. 2006. № 1. С. 41–46.

135. Клевцов О. І. Можливості використання гіпнозу в оперативно-слідчій практиці правоохоронних органів. *Право України*. 1998. № 7. С. 60–64 .

136. Ключко А. М. Напад як ключова ознака розбою. Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11–12 жовтня 2012 р.). С. 380–383.

137. Ковалёв А. Г. Курс лекций по социальной психологии. Москва : Высшая школа, 1972. 176 с.

138. Ковалёв М. И. Оптимальное соотношение формального и оценочного в уголовном законе. *Советское государство и право*. 1973. № 11. С. 168–173.

139. Козлов А. П. Учение о стадиях преступления : монография. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2002. 353 с.

140. Козлов В. В. Судебно-медицинское определение тяжести телесных повреждений : монография. Саратов : Изд-во Сарат. ун-т, 1976. 206 с.

141. Колосова В., Поднебесный А. Психическое насилие в форме противоправного психологического воздействия как способ совершения мошенничества. *Уголовное право*. 2007. № 3. С. 35–39.

142. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / под ред. В. И. Радченко, А. С. Михлина. Москва : Спарк, 2000. 862 с.

143. Комментарий к Уголовному Кодексу Российской Федерации. Особенная часть / под общ. ред. Ю. И. Скуратова, В. М. Лебедева. Москва : Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1996. 592 с.

144. Кондрашова Т. В. Проблемы уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, половой свободы и половой неприкосновенности : монография. Екатеринбург : Гуманитарный ун-т, 2000. 348 с.

145. Коновалова В. Е. Нравственные начала судопроизводства: состояние и тенденции. Роль и значение Р. С. Белкина в становлении современной криминалистики: сбор. науч. трудов. Москва, 2002. С. 64–65.

146. Конституція України 1996 року. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141.

147. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны : монография. Москва : Изд-во Акад. МВД СССР, 1980. 248 с.

148. Коржанський М. Й. Презумпція невинуватості і презумпція вини : монографія. Київ : Атіка, 2004. 216 с.

149. Корнєв М. Н., Коваленко А. Б. Соціальна психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : б.и., 1995. 304 с.

150. Коробеев А. И. Уголовная наказуемость общественно опасных деяний (основания установления, характер и реализация в деятельности органов внутренних дел) : учеб. пособие. Хабаровск : Изд-во Хабар. ВШ МВД СССР, 1986. 80 с.

151. Коростыльов О. Угроза в уголовном праве: понятие, виды, значение *Уголовное право*. 2006. № 3. С. 37–40.

152. Корости́лев О. И. Уголовно-правовая характеристика угрозы : дисс. ... канд. юрид. наук . Ставрополь, 2004. 163 с.

153. Костров Г. К. Психическое насилие при разбое и грабеже. *Советская юстиция*. 1970. № 11. С. 9–10.

154. Костров Г. К. Уголовно-правовое значение угрозы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1970. 19 с.

155. Костров Г. К. Уголовно-правовое значение угрозы : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1970. 232 с.

156. Красиков А. Н. Ответственность за убийство по российскому уголовному праву : монография. Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1999. 124 с.

157. Красиков Ю. А., Алапаев А. М. Понятие преступления. Множественность преступлений: курс лекций. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1996. 45 с.

158. Краткий психологический словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. 512 с.

159. Краткий психологический словарь / под ред. М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. Минск : Хотки, 1998. 399 с.

160. Кригер Г. А. Квалификация хищений социалистического имущества : монография. Москва : Юрид. лит., 1974. 176 с.

161. Кригер Г. Л. Ответственность за разбой. *Советская юстиция*. 1962. № 13. С. 13–15.

162. Кригер Г. Л. Ответственность за разбой : монография. Москва : Юрид. лит.-ра, 1968. 104 с.

163. Криминология : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. А. И. Долговой. Москва : Инфра-М-Норма, 1997. 784 с.

164. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закладів освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ-Харків : Юрінком Інтер, 2001. 416 с.

165. Кримінальне право України: навч. посіб. / В. М. Трубников, М. В. Даньшин, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. В. М. Трубникова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 444 с.

166. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для вузів / за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. Київ : Юрінком Інтер, 1997. 512 с.

167. Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ : Юрінком Інтер, Харків : Право, 2001. 496 с.

168. Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.

169. Круковский В. Е. Нефизическое насилие в уголовном праве: понятие и признаки. *Право. Журнал высшей школы экономики*. 2017. № 3. С. 89–90.

170. Крюкова О. В. Про можливість застосування гіпнозу як методу впливу на допитаних. Теорія та практика криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах. Ч. 2. Київ, 2001. С. 46–49.

171. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений : монография. Москва : Юрид. лит., 1972. 352 с.
172. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления : монография. Москва : Юрид. лит., 1960. 244 с.
173. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии : монография. Москва : Юрид. лит., 1968. 175 с.
174. Кузнецова Н. Ф. О законодательной технике в уголовном праве. *Вестник МГУ. Сер. 11. Право.* 2004. № 4. С. 41–52.
175. Курбатова І. С. Застосування психічного впливу як метод злочинних посягань щодо літніх людей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Сер. Право. 2014. Вип. 25. С. 210–214.
176. Курс уголовного права: в 5-ти томах. Т. 1. Общая часть : учеб. для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. Москва : Инфра-М-Норма, 1999. 384 с.
177. Курс уголовного права в 5-ти томах. Особенная часть. Т. 3. / под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. Москва : Зерцало, 2002. 468 с.
178. Куц В. Н. О непосредственном объекте вымогательства. Проблемы социалистической законности. Республиканский междудементственный научный сборник. 1986. Вып. 17. С. 113–116.
179. Кучеренко В. Белое Братство-2. *Столичные новости.* № 17. 8–14 мая 2001 г. URL: <http://cn.com.ua/N165/details/details.html> (дата звернення 20.09.2019).
180. Лавруков М. М. Понятие и виды насилия в уголовном праве. *Военно-уголовное право.* 2002. № 9–10. С. 61–66.
181. Левендаренко О. О., Бутенко С. Ю. Сутність особистої недоторканості особи в кримінальному процесі України та рішеннях Європейського суду з прав людини. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності.* 2011. № 2. С. 105–111.
182. Левертова Р. А. Ответственность за психическое насилие по советскому уголовному праву : учеб. посо-

бие. Омск : Изд-во Омск. Высш. школы милиции МВД СССР, 1978. 103 с.

183. Легонин В. Причинение смерти и расстройства здоровья психическими средствами. *Юридический вестник*. 1879. Т. 1. № 4. С. 461–476.

184. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики : монография. Москва : Изд-во МГУ, 1972. 576 с.

185. Лозниця С. Маніпуляція свідомістю: історико-культурні засади. *Філософська думка*. 2008. № 1. С. 142–155.

186. Лири Т., Стюарт М. Технологии изменения сознания в деструктивных культах : монография. Санкт-Петербург : Вече, 2002. 224 с.

187. Лохвицкий А. В. Курс русского уголовного права. Второе исправленное и дополненное издание, сведённое с кассационными решениями. Санкт-Петербург : Скоропечатня Ю. О. Шрейра, 1871. 704 с.

188. Лукашева Е. А. Социалистическое право и личность : монография. Москва : Наука, 1987. 155 с.

189. Лукьянова И. В. Угроза как преступление в уголовном праве России : автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. 22 с.

190. Лисько Т. Д. Кримінальна відповідальність за згвалтування (порівняльно-правовий аналіз) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. 18 с.

191. Малеина М. Н. Правовой взгляд на проявления нетрадиционных способностей (качеств) человека. *Государство и право*. 1994. № 2. С. 122–129 .

192. Малинин В. Б. Причинная связь в уголовном праве : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2000. 316 с.

193. Малик Я. Інформаційна війна і Україна. *Науковий вісник «Демократичне врядування»*. 2015. Вип. 15. С. 104–112.

194. Маркін В. Секс за кримінальним кодексом: нова редакція. Аналіз положент Закону України від 06.12.2017 р. № 227-VIII щодо внесення змін до розділу IV «Злочини проти статевої свободи і статевої недоторканості особи» Особливої частини КК України. URL: <http://yur->

gazeta.com/publication/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/seks-za-kriminalnim-kodeksom-nova-redakciya.html (дата звернення 22.11. 2019).

195. Маркова М. В., Козира П. В. Постсресові дезадаптивні стани на тлі соціальних змін:аналіз проблеми. *Медична психологія*. 2015. №1(37). С. 8–13.

196. Марута Н. О., Маркова М. В. Інформаційно-психологічна війна як новий виклик сучасності: стан проблеми та напрямки її подолання. *Український вісник психоневрології*. 2015. Т. 23. Вип. 3 (84). С. 21–28.

197. Матвеев В. С. Загадки и резервы психики : монография. Свердловск : Изд-во Уральского ун-та, 1990. 238 с.

198. Матвиенко С. А. Наркогіпноз і шляхи боротьби з ним. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ*. 2005. Спец. вип. № 2 (25). С. 430–434.

199. Матышевский П. С. Ответственность за преступления против социалистической собственности : монография. Київ : Вища школа, 1983. 175 с.

200. Матюшкова Т. П. Психічне насильство при вчиненні статевих злочинів: психологічні та криміналістичні аспекти встановлення факту його застосування. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 89–94.

201. Международные акты о правах человека. Сборник документов / сост. и вступ. ст. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. Москва : Норма, Инфра-М, 1998. 784 с.

202. Михлин А. С. Последствия преступления : монография. Москва : Юрид. лит., 1969. 104 с.

203. Мінько І. М. Гіпноз як нетрадиційний метод у криміналістиці: проблеми, перспективи. Актуальні проблеми сучасної криміналістики: матеріали наук.-практ. конф. (м. Сімферополь-Алушта, 19-21 вересня 2002 р.). Сімферополь : Доля, 2002. С. 128–130.

204. Миронець С. М. Правові аспекти психологічної безпеки. Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 6. Ч. 2. Харків : УЦЗУ, 2007. С. 40–51.

205. Моисеенко Г., Степичев С. Отграничение разбоя от грабежа, соединённого с насилием. *Советская юстиция*. 1968. № 15. С. 15–16.

206. Москаль Д. П. Протидія сексуальному насильству: кримінально-правовий аспект. Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України: сучасний стан та перспективи: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (30 вересня – 1 жовтня 2005 р. Івано-Франківськ). Івано-Франківськ, 2005. С. 83–85.

207. Навроцький В. О. Злочини проти особи: лекції. Львів : Видання юридич. факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка, 1997. 48 с.

208. Навроцький В. О. Поняття насильства та його врахування при кримінально-правовій кваліфікації. Роль органів внутрішніх справ у сфері запобігання та протидії насильству в суспільстві: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. м. Львів, 17–18 квітня 2000 р. / гол. ред. В. Л. Регульський. Львів : Львів. ін-тут внутр. справ при НАВС України, 2000. С. 10–15.

209. Наконечна Л. А. Насильство як наскрізне кримінально-правове поняття : дис. ... канд. юрид наук: 12.00.08. Львів : Львів. нац. ун-т. внутр. справ. 210 с.

210. Нарожний С. В. Компенсация морального вреда в уголовном судопроизводстве России : монография. Санкт-Петербург : Юрид центр Пресс, 2001. 267 с.

211. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. Київ : «Форум», 2001. 944 с.

212. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, В. І. Антипов та ін.; відп. ред. С. С. Яценко. Київ : А.С.К., 2005. 848 с.

213. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / А. М. Бойко, Л. П. Брич, В. К. Грищук та ін.; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ : Каннон, А.С.К., 2002. 1104 с.

214. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу/ за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., перероб. та допов. Київ : Дакор, 2018. 1368 с.

215. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: курс лекций Москва : Изд-во БЕК, 1996. 560 с.
216. Наумова О. С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України) : автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.08. Київ, 2017. 20 с.
217. Нестеренко Ю. А. Хирургические болезни : монография. Москва : Медицина, 1978. 392 с.
218. Никифоров Б. С. Тебя охраняет закон : монография. Москва : Юрид. лит., 1965. 110 с.
219. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов. Сборник / пер. с англ. / сост. и вступ. ст. И. М. Кобозевой, В.З. Демьянкова ; общ. ред. Б. Ю. Городецкого. Москва : Прогресс, 1986. 424 с.
220. Новосёлов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты : монография. Москва : НОРМА, 2001. 208 с.
221. Ной И. С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве : монография. Саратов : Изд-во Сарат. ун-т, 1959. 125 с.
222. Общая психология учеб. для вузов / под ред. А. В. Петровского. Москва : Просвещение, 1976. 479 с.
223. Овадюк Г. Понятие неприкосновенности личности и его конституционно-правовая характеристика. URL: <http://www.law-n-life.ru.arh91/Ovadjuk.doc> (дата звернення 05.02.2019).
224. Олійник В. С. Конституційне право людини на особисту недоторканість і його забезпечення органами внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.01. Київ, 2006. 20 с.
225. Опалёва А. А. Институт личной неприкосновенности (теоретико-правовые проблемы) : монография. Москва : Академия управления МВД России, 2008. 482 с.
226. Орешкина Т. Уголовно-правовое значение непреодолимой силы *Уголовное право*. 2003. № 2. С. 57–60.
227. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / П. С. Дагель, Г. А. Злобин, С. Г. Келина и др.; отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. Москва : Наука, 1982. 303 с.

228. Основи законодавства України про охорону здоров'я 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.

229. Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2002. 222 с.

230. Павленко Т. А. Доведення до самогубства: окремі аспекти вдосконалення чинного законодавства. Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (Харків, 12-13 жовт. 2017 р.). Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого, НДІ вивчення проблем злоч-ті ім. акад. В. В. Сташиса, Нац. акад. прокур-ри, ГО «Всеукр. асоц. Крим. Права. Харків : «Право», 2017. С. 359–361.

231. Павликівський В. І. Кримінально-правове забезпечення свободи слова та професійної діяльності журналістів в Україні : монографія. Харків : Панов, 2016. 488 с.

232. Павлов И. П. 20-летний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. Условные рефлексy : монография. Ленинград : Биомедгиз, 1938. 771 с.

233. Панов Н. И. Квалификация насильственных преступлений : монография Харьков : Юрид. ин-т, 1986. 54 с.

234. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность : монография. Харьков : Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1982. 161 с.

235. Паршакова Е. Д. Информационные войны : учеб. пособие. Краматорск : ДГМА, 2012. 92 с.

236. Патюлин В. А. Неприкосновенность личности как правовой институт. *Советское государство и право*. 1973. № 11. С. 11–17.

237. Петин И. А. Механизм преступного насилия : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 343 с.

238. Петрик В. М. Щодо визначення інформаційної безпеки та її різновидів. Форми і методи забезпечення інформаційної безпеки держави: збірник матер. Міжнарод.

науково-практ. конференції (м. Київ, 13 березня 2008 р.). Київ : Видавець Захаренко В. О., 2008. С. 160–164.

239. Петрик В. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи. URL: www.justinian.com.ua/article.php (дата звернення 29.09.2017).

240. Петрик В., Жарков Я., Дзюба М. Небезпеки особистості в інформаційному просторі. *Юридичний журнал*. 2007. № 2. С. 45–46.

241. Петрунєв В. П. Борьба с уголовно-наказуемыми угрозами. *Советская юстиция*. 1975. № 17. С. 9–17.

242. Петрухин И. Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение: Общая концепция. Неприкосновенность личности : монография. Москва : Наука, 1985. 239 с.

243. Пионтковский А. А. Уголовное право РСФСР. Часть Общая : учебник. Москва : Юрид. издание, 1925. 230 с.

244. Пионтковский А. А., Меньшагин В. Д. Курс советского уголовного права : учебник: в 2-х т. Т. 1. Особенная часть. Москва : Госюриздат. 1955. 800 с.

245. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. Курс советского уголовного права: Общая часть : учебник. Москва : Госюриздат, 1961. 666 с.

246. Питецкий В. В. Применение оценочных признаков уголовного закона : монография. Красноярск : Изд-во Краснояр ун-та, 1995. 321 с.

247. Побегайло Э. Ф., Ревин В. П. Уголовно-правовые средства предупреждения тяжких преступлений против личности : монография. Москва : Изд-во Акад. МВД СССР, 1989. 80 с.

248. Поликарпов В. С. Философия безопасности : монография. Санкт-Петербург–Ростов-на-Дону–Таганрог : Изд-во ТРТУ, 2001. 236 с.

249. Политические коммуникации : учеб. пособ. для студ. вузов / под ред. А. И. Соловьёва. Москва : АспектПресс, 2004. 332 с.

250. Попов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельства : монография. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2001. 465 с.

251. Почепцов Г. Г. Психологические войны : монография. Москва : «Рефл-Бук», 2000. 528 с.

252. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджені Наказом МОЗ України № 6 від 17 січня 1995 р. *Юридичний вісник України*. 1995. № 18. С. 5–9.

253. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : закон України від 06.12. 2017 № 2227-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2227-19> (дата звернення 18. 01.2018).

254. Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства) : закон України від 07.07.2017 № 2224-VIII. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/_pls/zweb2/webroc4_1?pf3511=58195 (дата звернення 20.09.2017).

255. Про запобігання та протидію домашньому насильству: закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. База даних «Законодавство України». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60306 (дата звернення 18.01.2018).

256. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями : постанова Пленуму Верховного Суду України № 13 від 23 грудня 2005 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). Станом на 1 червня 2012 р. / упоряд. Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2012. С. 326–334.

257. Про судову практику в справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканності особи : постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 30 травня 2008 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). Станом на

1 червня 2012 р. / упоряд. Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2012. С. 384–397.

258. Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 26 квітня 2002 р. (із змінами, внесеними згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України № 16 від 18 грудня 2009 р.). Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). Станом на 1 червня 2012 р. / упоряд. Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2012. С. 156–169.

259. Про судову практику у справах про злочини проти власності : постанова Пленуму Верховного Суду України № 10 від 6 листопада 2009 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). Станом на 1 червня 2012 р. / упоряд. Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2012. С. 419–431.

260. Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи : постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). Станом на 1 червня 2012 р. / упоряд. Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. Харків : Право, 2012. С. 177–188.

261. Прудников А. С. Безопасность личности и её соотношение с другими правовыми категориями. *Закон и право*. 1999. № 3. С. 40–44.

262. Пудовочкин Ю. Е. Уголовно-правовая борьба с вовлечением несовершеннолетних в совершение антиобщественных действий: проблемы квалификации и профилактики : монография. Ставрополь : Изд-во Ставроп. ун-та, 2000. 137 с.

263. Радутний А. Е. Примушування особи як спосіб збирання комерційної таємниці. Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів-практичного семінару (Харків, 19–20 вересня 2000 р.) редкол.: В. В. Сташис та ін. Харків : Лествиця Марії, 2002. С. 138–142.

264. Райков В. Л. Гипнотическое состояние сознания как форма психического отражения. *Психологический журнал*. 1982. Т. 3. № 4. С. 104–114.

265. Рассказов Л. П., Упоров И. В. Естественные права человека : учеб. пособие. Санкт-Петербург : Лексикон, 2001. 96 с.

266. Расследование многоэпизодных убийств, совершённых на сексуальной почве : учеб.-метод. пособ. / под ред. А. И. Дворкина. Москва : Элта. 416 с.

267. Российское уголовное право: в 2-х т. Т. 1. Общая часть : учеб. для вузов / Н. Г. Иванов, В. С. Комиссаров, Н. А. Лопашенко и др.; под ред. А. И. Рарога. Москва : Профобразование, 2001. 600 с.

268. Российское уголовное право: в 2-х т. Т. 2. Особенная часть : учеб. для вузов / Э. Н. Жевлаков, Н. Г. Иванов, В. С. Комиссаров и др.; под ред. А. И. Рарога. Москва : Профобразование, 2001. 872 с.

269. Российское уголовное право. Общая часть : учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. Москва : Спарк, 1997. 454 с.

270. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : учеб. для вузов. Санкт-Петербург : Питер Ком, 1999. 720 с.

271. Рудинский Ф. М. Наука прав человека и проблемы конституционного права (труды разных лет). Москва : ТФ «Мир», 2006. 1234 с.

272. Рудницька У. І. Інформаційні війни як засіб геополітичного протистояння. *Гуманітарний журнал*. 2015. № 1–2. С.134–139.

273. Рыжков Э. В. Энергоинформационная безопасность общества и государства с позиции деятельности правоохранительных органов. Злочини проти особи і волі людини: збірник матеріалів міжнародного науково-практичного семінару. м. Харків, 19–20 вересня 2000 р. Харків : Книжкове видавництво «Листвиця Марії», 2002. С. 83–88.

274. Савінова Н. А. Кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: теоретичні та практичні аспекти : монографія. Київ : ТОВ «ДКС», 2012. 342 с.

275. Савченко В. А., Королишин І. М. Про допустимість використання гіпнозу при розкритті і розслідуванні злочинів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. Вип. 1(4). С. 272–280.

276. Самощенко І. В. Понятие и признаки угрозы в уголовном праве : монографія. Харьков : Издатель СПД ФЛ Вапнярчук Н. М., 2005. 120 с.

277. Самощенко І. В. Реальність погрози за КК України. Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність : матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11–12 жовтня 2012 р.). Харьков : Право, 2012. С. 302–305.

278. Самощенко І. В. Особиста безпека як об'єкт посягання при погрозах, передбачених КК України в якості окремих злочинів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 2 (5). С. 181–196.

279. Сацук Г. М. Безпекові виміри телепростору : монографія. Київ : Грамота, 2007. 136 с.

280. Седых Л. В. Преступления, совершаемые с применением гипноза: особенности квалификации и предупреждения : автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.08. Саратов, 2012. 22 с.

281. Семикін М. В. Створення терористичної групи чи терористичної організації: кримінально-правове дослідження : монографія / за заг. ред. проф. В. П. Ємельянова. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2003. 145 с.

282. Сенаторов М. В. Об'єкт злочину та його відображення законі про кримінальну відповідальність. Питання боротьби зі злочинністю: збірник наукових праць. 2003. №–7. С. 133–145.

283. Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование : монографія. Москва : Изд-во «Юрлитинформ», 2002. 384 с.

284. Сердюк П. П. Проблема визначення поняття насильства у кримінальному праві ФРН, Швейцарії і Голландії. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2001. № 4. С. 228–233.

285. Сидоренко Е. В. Тренинг влияния и противостояния влиянию : монография. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 256 с.

286. Синсокий О. В. Мотивація девіантних форм поведінки особи, що призводить до сексуальних злочинів : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2006. 254 с.

287. Сироткин Л. И. Нетрадиционные направления криминалистики. *Вестник Чебоксарского юридического института*. 2002. № 2. С. 40–42.

288. Словарь по этике / под ред. И. С. Кона. Москва : Политиздат, 1983. 445 с.

289. Словник української мови: в 11-ти т. Т. 3 / Білоштан А. П.; Бурачок А.А., Гнатюк Г.М.; за заг. ред. І. М. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 876 с.

290. Словник української мови: в 11-ти т. Т. 5 / Білоштан А. П.; Бурачок А.А., Гнатюк Г.М.; за заг. ред. І. М. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1975. 946 с.

291. Соколовська Т. Інформаційна культура та інформаційна війна. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. URL: <http://ena.lp.edu.ua> (дата звернення 28.09.2017).

292. Смольц С. П. Інформаційна війна як чинник формування суспільного буття. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2011. № 3. С. 70–74.

293. Собко Г. М. Погроза як форма психічного впливу. *Право і суспільство*. 2019. № 5. Частина 2. С. 141–146.

294. Собко Г. М. Співвідношення понять «примус», «примушування» та «насильство». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університета*. Серія: Юриспруденція. 2019. № 40. С. 117–120.

295. Старович С. Судебная сексология : монография / пер. с польск. Москва : Юридическая литература, 1991. 178 с.

296. Стерехов Н. В. Ответственность за угрозу по советскому уголовному праву : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Свердловск, 1972. 18 с.

297. Стремякова И. Р. Честь и достоинство – категории марксистской этики : монография. Москва : Наука, 1964. 184 с.

298. Супертерроризм: новый вызов нового века : монография / под общ. ред. А. В. Федорова. Москва : Права человека, 2002. 246 с.

299. Тихонов А. К. Сущность категории личной безопасности и ее соотношение с категориями чести и достоинства. *Правоведение*. 1998. № 1. С. 126–129.

300. Теория государства и права: курс лекций / под. ред. П. И. Матузова, А. В. Малька. Москва : Юристъ, 1999. 672 с.

301. Тер-Акопов А. А. О правовых аспектах психической активности и психологической безопасности человека. *Государство и право*. 1993. № 4. С. 88–97.

302. Тер-Акопов А. А. Безопасность человека: социальные и правовые вопросы : монография. Москва : Норма, 2005. 272 с.

303. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления : монография. Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1977. 215 с.

304. Тимейко Г. В. Проблема общего учения об объективной стороне преступления : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1986. 32 с.

305. Ткаченко В. И. Ответственность за умышленные преступления против жизни и здоровья, совершенные в состоянии аффекта : монография. Москва : РИО ВЮЗИ, 1979. 52 с.

306. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления : монография. Москва : Юрид. лит., 1962. 384 с.

307. Турчина І. Гіпноз як спосіб примусу до скоєння злочину. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 12. С. 155–159.

308. Тяжкова И. М. Ответственность за незаконное принуждение. *Вестник Московского университета*. Серия 11 «Право». 2006. № 5. С. 83–86.

309. Уголовное право. Общая часть : учеб. для вузов / отв. ред. проф. И. Я. Козаченко, проф. З. А. Незнамова. Москва : Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 516 с.

310. Уголовное право. Особенная часть : учеб. для вузов / под ред. Н. И. Ветрова, Ю. И. Ляпунова. Москва : Новый Юрист, 1998. 766 с.
311. Уголовный кодекс Аргентины. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2003. 240 с.
312. Уголовный кодекс Тайланда. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2005. 263 с.
313. Уголовный кодекс Голландии. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2001. 510 с.
314. Уголовный кодекс Грузии. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2002. 409 с.
315. Уголовный кодекс Кыргызской Республики. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2002. 448 с.
316. Уголовный кодекс Республики Беларусь. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2001. 474 с.
317. Уголовный кодекс Франции. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2002. 650 с.
318. Уголовный кодекс Эстонской Республики. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2001. 262 с.
319. Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть : учеб. пособ. / под ред. и с предисл. И. Д. Козочкина. Москва : Изд. дом «Камерон», 2004. 234 с.
320. Удалова Л. Д. Деякі проблемні питання застосування гіпнозу при отриманні вербальної інформації. *Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. «Криміналістика XXI століття»* (Харків, 25–26 листопада 2010 р.) Харків : Право, 2010. С. 508–509.
321. Указ Президента України № 501/2015 від 25.08.2015 «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини». URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 30.09.2019).
322. Украинцев Б. С. Самоуправляемые системы и причинность : монография Москва : Мысль, 1972. 254 с.
323. У СБУ заявили, що російські телеканали застосовують проти телеглядачів «25-й кадр». URL: <http://tsn.ua/politika/u-sbu-zayvili-scho-rosiyski-kanali-zastosovuyt-proti-teleglyadachiv-25-y-radr-350517/html> (дата звернення 30.09.2017).

324. Фефелов П. А. Критерии установления уголовной наказуемости деяний. *Советское государство и право*. 1970. № 11. С. 101–103.
325. Философский энциклопедический словарь / Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко и др. Москва : Инфра-М, 1997. 576 с.
326. Фойницкий И. Я. Уголовное право. Часть особенная: Посягательства личные и имущественные. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1907. 442 с.
327. Фокин М. С., Дворцов В. Е. Уголовно-правовая характеристика угрозы как виды психического насилия. *Вестник Тихоокеанского государственного университета*. 2013. № 4 (31). С. 273–278.
328. Хабарова М. В. Угроза убийством или причинением тяжкого вреда здоровью: уголовно-правовой и криминологический аспекты (по материалам судебной практики Краснодарского края) : автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2006. 23 с.
329. Харитонов Е. О. Саниахметова Н. А. Гражданское право : учеб. пособие. Киев : А.С.К., 2001. 832 с.
330. Харитонova О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрямки реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству: науково-практичний посібник. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини», 2018. 344 с.
331. Хартия основных прав Европейского Союза від 7 груд. 2000 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення 03.02.2019).
332. Хвостов В. М. Этика человеческого достоинства : монография. Москва : Совершенство, 1998. 176 с.
333. Хомич Т. М. Поняття насильства і примусу та їх співвідношення. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2012. № 2 (6). С. 1–17.
334. Хорошко В. О., Хохлачова Ю. Є. Інформація війна. ЗМІ як інструмент інформаційного впливу на суспільство. Частина 1. *Вісник НАДУ*. 2015. №1. С. 137–142.
335. Храпцов О. М. Класифікація психічного насильства та її значення для теорії і практики кримінально-

го права і кримінології. Від громадянського суспільства – до правової держави: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 25 квітня 2007 р. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. С. 460–462.

336. Храмцов О. М. Кримінально-правова характеристика примусу та примушування. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 40. С. 156–164.

337. Храмцов О. М. Кримінально-правова характеристика суспільно небезпечних наслідків психічного насильства. *Право і безпека*. 2009. № 1. С. 47–54.

338. Храмцов О. М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства : монографія. Харків : НікаНова, 2015. 472 с.

339. Храмцов О. М. Особливості кваліфікації кримінально-караних погроз за законодавством України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. Вип. 38. С. 99–107.

340. Храмцов О. М. Погроза у кримінальному праві України (питання теорії та практики). *Вісник Харківського університету внутрішніх справ*. 2007. Вип. 39. С. 29–37.

341. Храмцов О. М. Погрози в окремих складах злочинів (питання теорії та практики). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Право». 2012. № 1028. С. 274–277.

342. Храмцов О. М. Про вдосконалення кримінально-правової норми щодо дій, що дезорганізують роботу установ виконання покарань (ст. 392 КК України). Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали постійно діючого науково-практичного семінару. м. Харків, 25 жовтня 2013 р. Харків : ТОВ «Оберіг», Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2013. С. 401–403.

343. Храмцов О. М. Психічна травма як вид суспільно небезпечних наслідків злочину. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Право». № 1082. № 16. С. 131–134.

344. Храмцов О. М. Психічне насильство в окремих складах злочинів (проблеми теорії та практики). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 117–122.

345. Храмцов О. М. Психічне насильство як спосіб вчинення злочину, його види та форми. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. Вип. 35. С. 172–178.

346. Храмцов О. М. Страждання як вид суспільно небезпечних наслідків. Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11-12 жовтня 2012 р.). Харків : Право, 2012. С. 308–310.

347. Храмцов О. М. Честь та гідність особи як об'єкт кримінально-правової охорони (проблеми визначення змісту та розмежування). Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України: сучасний стан та перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Івано-Франківськ. 30 вересня – 1 жовтня 2005 р. Івано-Франківськ : МОН України, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2005. С. 29–30.

348. Храмцов О. М. Щодо гіпнозу як способу вчинення злочину (кримінально-правовий та кримінологічний аспект). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 3 (46). С. 54–62.

349. Храмцов О. М. Щодо окремих способів вчинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. Актуальні проблеми кримінальної відповідальності : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Харків. 10-11 жовтня 2013 р.). Харків : Право, Харківський університет «Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого», 2013. С. 432–435.

350. Храмцов О. М. Кримінологія вербальної агресії : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 204 с.

351. Храмцов О. М. Кримінологічна характеристика та попередження «телефонного тероризму». *Вісник Університету внутрішніх справ*. 2001. Вип.16. С. 57–62.
352. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Новое и новейшее время / сост. проф. В. А. Томсинов. Москва : ИКД «Зерцало-М», 2012. 456 с.
353. Худолій Т. Щодо питання криміналізації дифамації в умовах глобалізації. С. 402–403. Кримінальне право в умовах глобалізації суспільних процесів: традиції та новації: матеріали міжнарод. наук.-практ. круглого столу. м. Харків, 15 травня 2020 року; під ред. В. Я. Тація, Л. М. Демидової, А. П. Гетьмана та ін. Харків : Право, 2020. 776 с.
354. Чорноус І. С. Інформаційна війна як засіб конкурентної боротьби фахівців з паблік рилейшнз. URL : http://www.rusnauka.com/2_KAND_2014/Economics/6_153509.doc.htm (дата звернення 04.10.2017 р.).
355. Цивільний кодекс України 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
356. Шаблистий В. В. Безпековий вимір кримінального права України: Людино-центристське дослідження : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетр. державний ун-т внутр. справ: Ліра ЛТД, 2015. 420 с.
357. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2005. 540 с.
358. Шарапов Р. Д. Криминальная гипнотестия: Криминологические и уголовно-правовые аспекты. *Государство и право*. 2004. № 11. С. 44–51.
359. Шарапов Р. Д. Насилие в уголовном праве: понятие, квалификация, совершенствование механизма уголовно-правового предупреждения : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2001. 418 с.
360. Шарапов Р. Д. Психический вред в уголовном праве. *Уголовное право*. 2004. № 2. С. 79–81.
361. Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 298 с.
362. Шерковин Ю. А. Психологические проблемы массовых информационных процессов : монография. Москва : Мысль, 1973. 217 с.

363. Шестопалова Л. М. Самогубство та доведення до самогубства: заходи протидії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2001. 20 с.

364. Шишкин А. Ф. О личном достоинстве и чести советского человека. *Вопросы философии*. 1962. № 4. С. 111–120.

365. Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та пр: такі схожі й такі різні. *Галицький економічний вісник*. 2014. Т. 47. № 4. С. 178–188.

366. Щукин А. М. Сыпачёв А. Ю. Психическое насилие как признак изнасилования. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2015. Т. 30. С. 346–350. URL: <http://e-koncept.ru/2015/65140.html> (дата звернення 07.10.2017 р.).

367. Эрделевский А. М. Моральный вред и компенсация за страдание : монография. Москва : Инфра-М-Норма, 1997. 274 с.

368. Ющенко А. Г. Украина обязана выиграть информационную войну. *Україна третє тисячоліття*. 2014. С. 21–23.

369. Яременко С. О. Психічна недоторканість людини як об'єкт кримінально-правового захисту. Правове життя сучасної України: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конференції профес. – виклад. та аспірантс. складу / відп. за вип. В. М. Дрьомін; НУ ОЮА, Півд. Регіон. Центр НАПрН України. Одеса : Фенікс, 2014. Т. 1. С. 562–564.

370. Яременко С. О. Технології сублімінального впливу на психіку людини: кримінально-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2014. Вип. 27. Т. 3. С. 89–92.

371. Ярмиш Н. Проблема інформаційної причинності у науці кримінального права. *Право України*. 2003. № 7. С. 119–121.

372. Ярмиш Н. М. До питання про кримінальну відповідальність особи, яка зазнала фізичного або психічного насильства. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 20. С. 373–378.

373. Ярмиш Н. М. Про межі допустимості поширювального тлумачення кримінального закону. *Вісник На-*

ціональної академії прокуратури України. 2008. № 1. С. 23–31.

374. Ярмыш Н. Н. Действие как признак объективной стороны преступления (проблемы психологической характеристики) : монография. Харьков : Основа, 1999. 84 с.

375. Ярмиш Н. М. Примушення як чинник, що впливає на кримінальну відповідальність. *Весы Фемиды*. 2000. № 1 (13). С. 7–12.

376. Яценко Б. В. Противоречия уголовного правового регулирования : монография. Москва : Изд-во МЮИ МВД России, 1996. 226 с.

Наукове видання

ХРАМЦОВ Олександр Миколайович

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ОХОРОНИ ПРАВА ЛЮДИНИ
НА ПСИХІЧНУ НЕДОТОРКАННІСТЬ
(ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА)**

Монографія

Формат 60×84 1/16. Ум. друк. арк. 13,95.

Видавництво «Факт»

Україна, 61166, м. Харків, вул. Бакуліна, 11, оф. 2-26.

+38 (057) 768-01-01, publish_fakt@ukr.net

www.fakt.kh.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3172 від 22.04.2008

Виготовлювач – Видавництво «Константа»,

Харківська область, м. Харків, вул. Космічна, 26

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №376 від 22.01.2001